

1999

ВІСНИК

АКАДЕМІЇ

ПРАВОВИХ
НАУК
УКРАЇНИ

1

(16)

ВІСНИК

АКАДЕМІЇ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ

№ 1 (16)

Заснований у 1993 році

Харків
1999

Зареєстрований Міністерством України у справах преси та інформації (свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації. Сер. КВ № 1254, 17.02.95 р.)

Засновник — Президія Академії правових наук України
Видавець — Академія правових наук України

Редакційна колегія: *В. Я. Тацій* (головний редактор), *М. В. Цвік* (заступник головного редактора), *М. І. Бажанов*, *Ф. Г. Бурчак*, *Л. К. Воронова*, *Ю. М. Грошевий*, *І. М. Даньшин*, *В. В. Комаров*, *В. О. Коновалова*, *В. В. Копейчиков*, *В. В. Луць*, *В. К. Мамутов*, *М. І. Панов*, *О. В. Петришин*, *О. А. Підпригора*, *А. Й. Рогожин*, *В. Ф. Сіренко*, *М. М. Сібільов*, *В. В. Сташис*, *В. П. Тихий*, *Ю. М. Тодика*, *Ю. С. Шемшученко*.

Адреса редакційної колегії: 310002 Харків, вул. Мירוносицька, 29, Академія правових наук України, тел. 43-40-37.

В 1203000000-004 Без оголош.
«Право»-99

© Академія правових наук
України, 1999
© «Право», 1999

Про основні підсумки діяльності Академії правових наук України в 1994-1998 роках

19 лютого 1999 р. відбулися Загальні збори Академії правових наук України, на яких з доповіддю виступив її президент, академік НАН України В. Тацій*:

Сьогоднішнє засідання Загальних зборів Академії правових наук України є ювілейним. П'ять років, що пройшли з часу її за-снування як вищої наукової установи України в галузі держави і права зі статутом самоврядної організації, були роками становлення. Усім добре відомо, яким складним був цей період для нашої держави і для всього українського суспільства, та, попри все, можна з впевненістю говорити, що Академія правових наук України не лише відбулася, а й утвердилася. Завдяки плідній та самовідданій праці наших науковців в Україні добре знають Академію, які належить визначальна роль у подоланні роз'єднаності та відокремленості правових досліджень, забезпеченні їх координації і взаємоузгодженості, формуванні пріоритетних напрямків у галузі правових досліджень. Наукові здобутки членів Академії та колективів її установ і підрозділів без перебільшення можна визначити як істотні, значні. Але разом з тим складна економічна ситуація в країні, обмеження, а потім і скорочення фінансування не дозволили повністю розкрити потенціал членів Академії та підпорядкованих їй науково-дослідних інститутів та інших установ, виконати в повному обсязі всі функції, покладені на неї, розгорнути всебічні, глибокі, системні правові дослідження. З прийняттям нової Конституції України перед юридичною наукою постало завдання переосмислити головні правові інститути, що визначають характер, ознаки та зміст правової системи, і запропонувати наукові концепції та правові моделі, здатні привести поточне законодавство України у відповідність до її Основного Закону. Але відсутність достатнього фінансування перешкодила проведенню таких досліджень. Дефіцит фінансування не дозволив реалізувати численні державні замовлення. З тієї ж причини не вдалося роз-

* Виступ подається скорочено.

горнути широку видавничу діяльність, діяльність по проведенню обґрунтованої та виваженої правової експертизи інтегрованих у правове поле держави законодавчих та інших нормативних актів.

Відсутність коштів не дозволила нам налагодити міжнародне наукове співробітництво ні з науковими центрами Європи, ні з науковими установами країн СНД. Створення науково-дослідних інститутів, одного регіонального центру та чотирьох лабораторій поки що не дає змоги говорити про формування розгалуженої системи наукових установ Академії, що також обумовлено перш за все обмеженістю фінансування. Між іншим, з метою подальшого розвитку діяльності Академії на порядку денному постає питання про створення науково-дослідних інститутів правової інформатики, державного будівництва, військового законодавства та ін.

Та все ж, незважаючи на всі негаразди, членам Академії, підпорядкованим їй науковим установам і науковцям, що в них працюють, вдалося багато зробити за цей час.

I. Основні напрямки та результати наукових досліджень (1994-1998 рр.)

Правова реформа може бути ефективною лише за умови її ґрунтовного і всебічного наукового забезпечення. Саме для проведення фундаментальних наукових досліджень у галузі держави і права, комплексного розвитку правової науки, наукового забезпечення правотворчої діяльності державних органів, вивчення та узагальнення механізмів реалізації законодавчих актів, інтеграції академічної, вузівської та галузевої правової науки, подолання ізольованості та роз'єднаності правових досліджень, забезпечення їх координації і взаємоузгодженості, формування пріоритетних напрямів правових досліджень у 1993 р. була створена Академія правових наук України. І якщо 1993-1995 рр. — це роки створення і організаційного становлення Академії та її структурних підрозділів, то 1996-1998 рр. — це роки плідної наукової праці, розширення та поглиблення правових досліджень. Про це переконливо свідчать основні напрямки і результати наукових досліджень протягом останніх п'яти років.

У 1994 р. наукові дослідження проводилися в основному індивідуально окремими членами Академії.

Відділення Академії хоча вже й функціонували, але ще не виконували повною мірою покладених на них завдань. Однак уже тоді відділення Академії проаналізували стан наукових досліджень, які проводилися науково-дослідними установами й навчальними закладами освіти юридичного профілю, і визначили пріоритетні напрямки наукових робіт. Була узагальнена тематика дисертаційних робіт, надіслана науковим установам і навчальним закладам з відповідними пропозиціями. Одинадцять членів Академії брали участь у розробці кількох проектів Конституції України. Члени Академії брали участь у розробці Концепції судово-правової реформи, Концепції основних напрямків політики України в галузі прав людини, програми «Стратегія і основні рекомендації щодо тактики боротьби з організованою злочинністю», проекту Закону «Про державну владу і місцеве самоврядування», проектів Кримінального, Кримінально-процесуального, Цивільного, Цивільного процесуального, Господарського кодексів, Кодексу України про працю. Проект Кримінального кодексу, в розробці якого брали участь вісім членів Академії, було подано на розгляд Верховної Ради України у вересні 1994 р.

Зусилля, які докладалися для створення структурних підрозділів Академії з метою більш чіткої організації, цілеспрямованості та спеціалізації в галузі правових досліджень, дозволили поступово підняти наукові дослідження на якісно новий рівень. В результаті цього у 1998 р. наукові дослідження здійснювали не окремі члени Академії, а наукові структурні підрозділи, котрі організаційно об'єднали зусилля членів Академії, інших науковців-правників та працівників правоохоронних органів усю Україною на виконання завдань, що поставлені перед Академією. Серед таких наукових підрозділів слід назвати: Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності, Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва, Київський регіональний центр, Львівську лабораторію прав людини, Лабораторію вдосконалення правового становища жінок, Лабораторію з проблем теорії та історії держави і права, Міжвідомчу лабораторію правового забезпечення розвитку науки і технологій, а також відділення як головні наукові і науково-організаційні центри Академії.

У 1995 р. було створено **Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності (НДІ ВПЗ)** (директор — член-кореспондент В. І. Борисов), який одразу почав розробляти три наукові теми:

«Компетенція спеціальних підрозділів з питань боротьби з організованою злочинністю щодо здійснення ними оперативно-розшукової і слідчої діяльності та питання підвищення її якості» (науковий керівник — Г. А. Матусовський), «Навантаження та умови праці слідчих підрозділів як чинник якісної діяльності правоохоронних органів» (науковий керівник — Г. К. Кожевников), «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю (інформаційний пошук та обґрунтування напрямку впровадження технічних засобів у правоохоронну діяльність)» (науковий керівник — М. В. Салтевський).

У 1996 р. в НДІ ВПЗ дослідження проводилися вже з шести тем. Але це було не просто механічне збільшення напрямків наукових досліджень. Зросла їх кількість в межах кожної теми, де було виокремлено кілька важливих наукових напрямків. За результатами наукових досліджень була надіслана доповідна записка до Координаційного комітету по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Президентові України та до Верховної Ради (стосовно внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України і Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби зі злочинністю»). За новою методикою було здійснено чотири судово-фоноскопічні експертизи. За результатами досліджень було організовано дві виставки сучасних досягнень криміналістичної техніки.

У 1997 р. в НДІ ВПЗ дослідження здійснювалися вже з дев'яти тем, дві з яких носили фундаментальний характер. Особливо слід відзначити таку актуальну тему, як «Кримінальне право України. Проблеми теорії і практики застосування» (науковий керівник — академік В. В. Сташис), яка складається з двох підтем (тероризм та злочини терористичного спрямування, злочини у сфері економіки). Науковці НДІ ВПЗ брали участь у розробці Концепції правової реформи в Україні та Концепції боротьби з корупцією на 1998-2005 роки. За результатами наукових досліджень були підготовлені і подані пропозиції щодо внесення змін до Кримінального кодексу України та Закону України «Про боротьбу з корупцією»; окрема глава до Закону України «Про судоустрій»; зауваження і пропозиції до проектів законів «Про кваліфікаційні комісії суддів», «Про Вищу раду юстиції». За дорученням Міністерства юстиції України розроблена нова редакція Закону України «Про боротьбу з корупцією», а також зміни і доповнення до за-

конів «Про державну службу» та «Про статус народних депутатів». За дорученням Координаційного комітету по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю науковці НДІ ВПЗ підготували пропозиції щодо внесення необхідних змін до конституційного, адміністративного, цивільного, трудового і кримінального законодавства. Розроблена інформаційно-аналітична система «СПРАВА» у вигляді автоматизованого робочого місця, яка дозволяє будувати найбільш вірогідні версії. Саме з її використанням була надана практична допомога в 20 кримінальних справах про вбивства, вчинені в умовах неочевидності, в Донецькій, Вінницькій, Кіровоградській, Харківській та Чернігівській областях. Крім того, були розроблені криміналістична концепція економічної злочинності та класифікація економічних злочинів; методика використання математичних, кібернетичних, економетричних, статистичних методів аналізу, виявлення та розслідування економічних злочинів. Надіслано до Харківського обласного суду, управління юстиції, прокуратури, УВС узагальнення практики розслідування і судового розгляду кримінальних справ про господарські та корисливі службові злочини. НДІ ВПЗ була підготовлена ініціативна записка до Міністерства юстиції України про необхідність розробки концепції боротьби з економічною злочинністю. До Держкомстату України були надіслані пропозиції щодо уніфікації системи обліку збитків від економічної злочинності. Було також розроблено проект Закону «Про кримінологічну експертизу» та супровідну записку до нього, проект постанови Кабінету Міністрів України «Про кримінологічну експертизу», Положення «Про порядок проведення кримінологічної експертизи», а також висновки кримінологічної експертизи щодо проекту Закону України «Про валютне регулювання». Були розроблені Методичні рекомендації щодо відшкодування збитків від злочинів.

У 1998 р. НДІ ВПЗ здійснював дослідження уже з десяти тем, серед яких шість перехідних з 1997 р., з чотирьох тем дослідження розпочалися у 1998 р.

За результатами цих досліджень у 1998 р. розроблена комп'ютерна програма, котра дозволила створити автоматизований банк даних, який містить пропозиції щодо вдосконалення кримінального законодавства та проекту нового Кримінального кодексу України. До зазначеного банку даних увійшли ті пропозиції, що були надруковані у юридичних та неюридичних періодичних виданнях,

а також висловлені у дисертаціях та авторефератах. У межах цієї теми за результатами дослідження підтеми «Злочини у сфері економіки» до робочої групи Кабінету Міністрів України по розробці проекту нового Кримінального кодексу України була надіслана доповідна записка. За результатами дослідження підтеми «Тероризм і злочини терористичної спрямованості» у 1998 р. вийшла друком монографія «Тероризм и преступления террористической направленности», а також проведено семінар «Проблеми боротьби з тероризмом і злочинами терористичної спрямованості». Відповідні пропозиції і зауваження до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів подані до Верховної Ради України, а після відхилення були підготовлені як альтернативний проект і лягли в основу вето Президента України.

З 1996 р. розпочав свою діяльність **Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва (НДІ ППіП)** (директор — доктор юридичних наук В. М. Селіванов), який відразу ж розгорнув дослідження методологічних і теоретичних проблем приватного права, розвитку приватного права в Україні як необхідної умови становлення національного підприємництва, проблем розмежування і взаємодії публічно-правових та приватноправових засад реформування економіки України, проблем становлення і конституційно-правового регулювання інституту приватної власності в Україні та інших проблем становлення і функціонування підприємництва як корінного елемента ринкової економіки. Заслуговує на особливу увагу конкурсний проект «Концепція співвідношення громадянського суспільства і держави в світлі розвитку правового регулювання підприємництва в Конституції і законах України», дослідження якого здійснювалося НДІ ППіП. Вченими НДІ ППіП обгрунтовані головні напрямки розвитку правового регулювання підприємництва в Україні на підставі оптимального розмежування та взаємодії приватноправових і публічно-правових засад. Показано, що за умов сучасної української економіки виникає необхідність у розробці, паралельно з опрацюванням нового Цивільного кодексу України, самостійного Кодексу про підприємництво в Україні. В НДІ ППіП проводилася науково-дослідницька робота з упорядкування понятійного апарату підприємництва та систематизації законодавства про підприємництво. Розроблено основні положення концепції розвитку підприємництва в Україні та здійснено аналіз політичних

умов становлення підприємництва в Україні. На підставі критичного розгляду чинного податкового законодавства розроблено і подано пропозиції щодо його вдосконалення в напрямі сприяння підприємницькій діяльності. Проаналізовані сучасні вітчизняні та зарубіжні теорії менеджменту. Розроблена методика інвестиційного проектування та бізнес-планування.

У 1997 р. НДІ ППіП продовжував дослідження зазначених напрямків з урахуванням певних корективів та доповнень. Серед тем, що досліджувалися НДІ ППіП у 1997 р., слід виокремити проблему трансформації відносин власності в Україні та проблеми розвитку приватної власності в перехідний період. За результатами проведених досліджень було розроблено Концепцію проекту Кодексу про підприємництво в Україні, проект Тлумачного словника з цивільного права, проект Словника легалізованих термінів, що застосовуються у законотворчій роботі, проект Положення Кабінету Міністрів України «Про порядок реєстрації, припинення діяльності юридичних осіб — суб'єктів підприємницької діяльності в Україні». Були підготовлені пропозиції щодо створення центрального органу виконавчої влади з питань розвитку підприємництва в Україні, податкових пільг малому підприємству. До Міністерства економіки України передано проект нормативно-правового акта щодо функціонування нових організаційних форм інфраструктури малого підприємництва, в тому числі бізнес-інкубаторів, технопарків, лізингових фірм, виробничо-технологічних центрів, пропозиції щодо передачі та використання нових технологій, «ноу-хау» та обладнання у сфері малого підприємництва, пропозиції щодо внесення змін і доповнень до Закону України «Про підприємництво», пропозиції щодо вдосконалення методів економічного регулювання і форм підтримки розвитку підприємницьких структур на регіональному рівні. До Адміністрації Президента України, Кабінету Міністрів України, Міністерства економіки України надіслано доповідну записку «Напрями реалізації державної політики розвитку малого підприємництва в Україні».

У 1998 р. НДІ ППіП проводив дослідження методологічних засад теорії приватного права, інституту приватної власності, правовикористання у приватному секторі економіки України, проблем формування і функціонування механізму державного регулювання підприємницької діяльності в Україні. За результатами наукових досліджень фахівцями НДІ ППіП розроблені проекти

законів України «Про довірче управління майном в Україні», «Про ліцензування підприємницької діяльності», підготовлено 14 наукових записок (в тому числі щодо створення сприятливого податкового середовища для розвитку підприємництва), 8 аналітичних записок (в тому числі «Інтеграційні форми підтримки малого підприємництва (субпідряд, лізинг тощо)», доповідну записку «Про соціологічне дослідження рівня розвитку правової культури підприємців в Україні», рукописи двох монографій, понад 40 наукових статей, план-проспект «Юридичного довідника підприємця», план-проспект навчального посібника «Основи підприємництва». На замовлення Міністерства економіки України надано експертну оцінку та аналіз проекту «Хартії підприємців України», розробленого фахівцями Держпідприємництва України. На замовлення Державної авіакомпанії «Авіалінії України» розроблено «Бізнес-план створення спільного підприємства у формі закритого акціонерного товариства — Авіакомпанія «Авіалінії України».

У листопаді 1996 р. була створена **Львівська лабораторія прав людини** (завідувач — член-кореспондент П. М. Рабінович). У 1997 р. в лабораторії досліджувалися різноманітні аспекти проблеми реалізації прав і свобод людини, зокрема, загальнотеоретичні питання реалізації прав і свобод, проблеми імплементації міжнародних стандартів прав людини у правову систему України, межі здійснення прав людини, проблеми реалізації свободи віросповідання, право людини на підприємницьку діяльність, проблеми реалізації права людини на скаргу та ін. Науковці Лабораторії брали участь у створенні проекту Концепції державної правової політики у галузі прав людини в Україні та Концепції правової реформи в Україні. У 1998 р. до зазначених головних напрямків наукових досліджень додалася проблема правового статусу та діяльності правозахисних громадських організацій в Україні. За результатами досліджень сформовано єдиний спеціалізований каталог наукової літератури з прав людини, видано підручник для загальноосвітніх шкіл «Права людини», запроваджено викладання курсу прав людини та окремих спеціалізованих тем у курсі загальної теорії права і держави у вищих юридичних навчальних закладах.

Лабораторія була співорганізатором:

- регіонального семінару «Системи захисту прав людини в Україні» (спільно з Українським центром прав людини Української Правничої Фундації) (липень 1998 р.);

- II Всеукраїнського конкурсу творів з прав людини учнів старших класів шкіл (спільно з Українською секцією Міжнародного товариства прав людини) (заключний етап конкурсу відбувся у січні 1998 р.);

- III Всеукраїнського конкурсу творів учнів старших класів шкіл та студентів молодших курсів вузів, присвяченого 50-річчю прийняття Загальної декларації прав людини (спільно з Українською секцією Міжнародного товариства прав людини).

Співробітники Лабораторії також взяли участь у проведенні 12 наукових конференцій, семінарів, «круглих столів» (у тому числі трьох міжнародних та шести всеукраїнських).

Співробітники Лабораторії спільно з Інститутом філософії, логіки і соціології Львівської філософської спілки взяли участь у виданні збірки «Людина: становлення і розвиток». Зокрема підготовлено розділ IV цієї збірки — «Права людини: філософські та загальнотеоретичні підходи».

Лабораторією видано:

- перший випуск I серії «Праць Львівської лабораторії прав людини АПрН України» — «Права людини і громадянина: проблеми реалізації в Україні»,

- перший випуск II серії «Праць Львівської лабораторії прав людини» — «Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень)»;

- перший випуск збірника «Практика Європейського суду з прав людини»;

- другий випуск збірника «Практика Європейського суду з прав людини».

Опубліковано перший розділ проекту Концепції державної правової політики у галузі прав людини в Україні. Цей проект (співавтор і керівник наукових координаторів робочої групи, створеної Міністерством юстиції України, — П. М. Рабінович) опрацьовується у Комітеті з питань прав людини Верховної Ради України. Разом співробітники Лабораторії опублікували (або взяли участь як співавтори у публікації) 34 праці загальним обсягом 15,3 друк. арк. (в тому числі підручник з прав людини).

З 1996 р. розпочала роботу **Лабораторія вдосконалення правового становища жінок** (завідувачка — кандидат мистецтвознавства О. М. Руднева). У 1996 р. проводилися порівняльно-правові дослідження щодо запобігання насильству в сім'ї, здійснено три

соціологічних дослідження та анкетування підлітків. У 1997 р. співробітники Лабораторії працювали над проблемою паритетної демократії в Україні, видали першу в Україні наукову збірку з проблем паритетної демократії «Перспективи паритетної демократії у політико-правовому полі України», розпочали розробку проекту Закону України «Про запобігання насильству в сім'ї», а також роботу над коментарем законодавства про правове становище жінок в Україні, було проведено «круглий стіл» з проблем запобігання насильству в сім'ї. У 1998 р. в Лабораторії проводилися дослідження вже за шістьма напрямками. До проблем розвитку паритетної демократії додалися проблеми підвищення ефективності трудового законодавства щодо регулювання праці жінок, рівних можливостей жінок та чоловіків країн континентального права, попередження правопорушень у сім'ї, попередження незаконного використання праці жінок поза межами України, порівняльно-правовий аналіз міжнародних актів щодо торгівлі жінками та проституції. За результатами досліджень підготовлено до друку чотири статті, аналітичну записку, пропозиції щодо нової редакції ст. 1 Декларації про охорону сім'ї, материнства та дитинства в Україні, проведено семінар для представників засобів масової інформації щодо проблем паритетної демократії та аналізу результатів участі жінок у виборах до Верховної Ради України 1998 р. За дорученням Міністерства України у справах сім'ї та молоді були підготовлені пропозиції щодо резолюції Першого Всеукраїнського конгресу жінок. На конгресі з науковою доповіддю виступила завідувачка Лабораторії О. М. Руднева.

У червні 1997 р. була створена **Лабораторія з проблем теорії та історії держави і права України** (завідувач — академік А. Й. Рогожин), яка здійснює дослідження проблем історії держави і права другої половини ХІХ ст., початку ХХ ст. та періоду НЕПу. Зусиллями Лабораторії підготовлено до друку два томи тритомного Курсу історії держави і права України, за результатами наукових досліджень було проведено два «круглих столи»: «Український парламентаризм (історія, сучасність, перспективи)» і «Конституція Української Народної Республіки 1918 року».

З листопада 1997 р. діє **Міжвідомча лабораторія правового забезпечення розвитку науки і технологій** (завідувач — О. Д. Крупчан), яка була створена у складі Київського регіонального центру спільним наказом Міністерства України у справах науки і технологій та Пре-

зидії Академії правових наук України. Основними напрямками наукових досліджень Лабораторії є: розробка теоретичних засад правового регулювання організаційних форм використання науково-технічного потенціалу; вивчення стану нормативно-правової бази діяльності організацій у сфері науки та наукового обслуговування і підготовка рекомендацій щодо її поліпшення; розробка теоретичних засад правового забезпечення приватизаційних процесів у науково-технічній сфері; оформлення та використання інтелектуальної власності; проведення правової експертизи та підготовка проектів нормативно-правових актів органів виконавчої влади, що здійснюють управління наукою та технологіями України; проведення порівняльних досліджень нормативних актів зарубіжних держав, що регулюють відносини у сфері управління наукою та технологіями; участь у створенні банку даних законодавчих і нормативних документів, які регламентують розвиток науки і технологій у країнах СНД. За договором з Міністерством України у справах науки і технологій Лабораторією розроблено проект Закону України «Про особливості приватизації об'єктів науково-технічної сфери», який у березні 1998 р. передано Міністерству України у справах науки і технологій. Лабораторією підготовлено і передано до Міністерства України у справах науки і технологій проект Положення про порядок визначення обсягів фінансування фундаментальних і наукових досліджень. Після його розгляду та доопрацювання Міністерством України у справах науки і технологій цей проект передано до Кабінету Міністрів України. Співробітники Лабораторії брали участь у розробці нової редакції проекту Закону України «Про науку і науково-технічну діяльність», який згодом було прийнято Верховною Радою України і підписано Президентом України. Співробітники Лабораторії також брали участь у розробці проекту Закону України «Про розвиток і захист високих та критичних технологій». Розпочато створення банку даних законодавчих і нормативних документів, які регламентують розвиток науки і технологій в Російській Федерації, та проведення їх порівняльних досліджень. Зокрема, підготовлені науково-порівняльна модель Закону Російської Федерації «О науке и государственной научно-технической политике» в редакції від 19 липня 1998 р. і його проекція на умови України.

Значна наукова робота виконується **відділеннями Академії**. Протягом звітнього періоду істотно розширилися напрямки науко-

вих досліджень, що здійснюються відділеннями, підвищилась їх якість. За результатами наукових досліджень, що здійснювалися відділеннями, проводилися численні науково-практичні конференції, семінари, наради, «круглі столи» із залученням широкого кола практичних працівників, суддів Конституційного Суду України, Верховного Суду України, народних депутатів України, посадових осіб Адміністрації Президента України, Кабінету Міністрів України, Міністерства юстиції України, Міністерства внутрішніх справ України, Генеральної прокуратури України, Служби безпеки України, Митного комітету України, Антимонопольного комітету України, Податкової адміністрації України, інших державних установ. За результатами наукових досліджень були опубліковані численні монографії, підручники, навчальні посібники, довідкові, енциклопедичні та науково-популярні видання, наукові статті, тези наукових доповідей.

Відділення теорії та історії держави і права головну увагу зосередило на проблемах методології сучасних досліджень, загальної теорії прав людини, підвищення ефективності правового регулювання суспільних відносин, вдосконалення співвідношення правотворчості і правозастосування в Україні та ін., а також на підготовці навчальної літератури. Члени відділення протягом 1996-1998 рр. брали участь у підготовці кількох підручників з теорії держави і права, підручника для середньої школи «Права людини», хрестоматії із загальної історії держави і права, а також тритомного Курсу історії держави і права України.

Діяльність відділення державно-правових наук і міжнародного права була спрямована на наукове забезпечення конституційного процесу, становлення конституціоналізму в Україні, розробку актуальних проблем державотворення, державно-правової конфліктології, правового статусу людини і громадянина, теоретичних аспектів конституційного ладу, парламентаризму, системи органів виконавчої влади України, місцевого самоврядування та ін.

У межах зазначених напрямків наукових досліджень аналізувались актуальні проблеми історії і теорії українського конституціоналізму, підстави виникнення і розв'язання державно-правових конфліктів, становлення конституційно-правового механізму захисту прав людини і громадянина і роль в цьому державних інститутів, питання формування і функціонування різних ланок місце-

вого самоврядування, конституційні проблеми розподілу взаємодії різних гілок державної влади, статус міжнародних договорів у Конституції України, демократизація державно-правових інститутів як чинник організації суспільства, організаційно-правові проблеми проведення адміністративної реформи, проблеми систематизації фінансового законодавства України на сучасному етапі.

Аналіз наукової і методичної літератури, виданої членами відділення, дає підстави для висновку про розширення діапазону наукових досліджень, розширення і поглиблення їх методологічної бази. Більш тісними стають наукові зв'язки академіків і членів-кореспондентів відділення з науковцями інших держав. Вони брали участь у міжнародних, республіканських та регіональних конференціях, симпозіумах, «круглих столах». За результатами наукових досліджень членами відділення лише у 1997-1998 рр. видано 253 друк. арк. друкованої продукції.

Члени відділення цивільно-правових наук проводили дослідження проблем цивільного права в умовах переходу до ринкової економіки, проблем зниження рівня тінізації економіки, а також окремих проблем трудового і цивільного процесуального права, брали участь у розробці проектів Цивільного, Господарського, Трудового і Цивільного процесуального кодексів України. За участю членів відділення у 1998 р. були підготовлені і рекомендовані до друку «Тлумачний словник з цивільного права», збірник «Закон і підприємець», присвячений проблемам систематизації законодавства України про підприємництво, збірник «Проблеми цивільного права в проекті Цивільного кодексу України». Члени відділення беруть активну участь у підготовці і проведенні конференцій, семінарів, «круглих столів». У 1997 р. відділенням було організовано і проведено 8 наукових семінарів. У 1998 р. члени відділення брали участь у підготовці і проведенні «круглих столів» та наукових семінарів, присвячених проблемам авторського права в проекті нового Цивільного кодексу України, систематизації законодавства про підприємництво, виконавчого провадження, зобов'язального права та ін.

Відділення аграрного та екологічного права здійснює порівняльний аналіз конституційних засад охорони довкілля в Європі, досліджує проблеми права власності у сільському господарстві України. На замовлення Львівської комерційної академії члени відділення здійснили дослідження проблем

правового регулювання споживчої кооперації України та інших країн. За темою «Правове регулювання споживчої кооперації України та інших країн» вивчено і проаналізовано законодавство про споживчу кооперацію України, Росії, Молдови, а також США, Франції, Бельгії, Німеччини та інших країн, здійснено порівняльний аналіз законодавства України і перелічених країн, зроблені висновки про відповідність законодавства України про споживчу кооперацію міжнародним кооперативним принципам. За матеріалами дослідження підготовлено наукову доповідь, яку надіслано замовникові, а також використано на Міжнародній науково-практичній конференції, яка відбулася в Бразилії. За участю членів відділення підготовлена значна кількість публікацій.

Академік Ю. С. Шемшученко, наприклад, опублікував 40 статей у першому томі Юридичної енциклопедії, а також розділ у книзі «Академічна юридична наука», статті «Кооперативне право», «Трансформація форм власності у сільському господарстві», «Європейське право: теорія і практика», «Український парламентаризм: проблеми становлення і розвитку», був відповідальним редактором збірника законодавчих актів «Ядерне законодавство», Юридичної енциклопедії (т. 1), монографії «Академічна юридична думка», щорічника «Правова держава».

У 1998 р. за редакцією академіка В. І. Семчика було опубліковано колективну монографію «Аграрне законодавство України: проблеми ефективності».

Значний обсяг наукових досліджень здійснюється відділенням кримінально-правових наук. Фахівці в галузі кримінального права головну увагу зосередили на таких проблемах: кримінальне право і права людини; кримінальна відповідальність у сфері господарської діяльності; кримінальне право та організована злочинність; кримінальне право та корупція. Ними проводилась велика робота з підготовки проекту нового Кримінального кодексу України до першого читання у Верховній Раді (жовтень 1998 р.). Після цього члени Робочої групи по доопрацюванню проекту Кримінального кодексу провели обговорення зауважень, що надійшли від суб'єктів законодавчої ініціативи, і підготували проект до другого читання у Верховній Раді. Вчені відділення брали участь у розробці та обговоренні проектів таких законів, як «Про боротьбу з корупцією», «Про зброю», «Про внесення змін та доповнень до Кримінального кодексу України» та

ін. У галузі кримінально-виконавчого права розроблялися проблеми характеристики основних положень Кримінально-виконавчого кодексу України, їх відповідність Конституції України, а також міжнародним стандартам гуманного поводження із засудженими, проблеми структури та ефективності відбування покарань, актуальні питання організації соціальної адаптації звільнених з місць позбавлення волі. Фахівці в галузі кримінального процесу брали участь у розробці проекту Кримінально-процесуального кодексу України, Концепції судово-правової реформи, Концепції реформування органів дізнання і досудового слідства. Тільки в 1998 р. вони брали участь у обговоренні шести постанов Пленуму Верховного Суду України.

II. Законопроектна робота членів Академії та їх участь у роботі державних органів

Результати наукових досліджень вчених Академії знаходять втілення у законопроектних роботах.

Учені Академії доклали чимало зусиль для розробки нової Конституції України. Президент Академії В. Я. Тацій, віце-президент Ф. Г. Бурчак, академіки М. В. Костицький та І. А. Тимченко були членами Конституційної комісії. У підготовці нової Конституції України та експертизі її проекту брали участь академіки Ю. М. Грошевий, В. В. Копейчиков, В. І. Семчик, М. В. Цвік, Ю. С. Шемшученко, члени-кореспонденти О. Л. Копиленко, О. П. Коцюба, В. Ф. Погорілко, Г. О. Мурашин, Ю. М. Тодика. Академіки В. Я. Тацій, Ф. Г. Бурчак, В. В. Сташис, В. Г. Гончаренко, Ю. М. Грошевий, член-кореспондент М. М. Михеєнко входили до складу Комісії з розробки Концепції судово-правової реформи. Член-кореспондент П. М. Рабінович підготував проект Концепції основних напрямків політики України у галузі прав людини. Під керівництвом академіка А. П. Закалюка була розроблена програма «Стратегія і основні рекомендації щодо тактики боротьби з організованою злочинністю».

Розробниками проекту Цивільного кодексу України є академік О. А. Підпригора, члени-кореспонденти В. В. Луць, М. М. Сібільов. У розробці проекту Господарського (Комерційного) кодексу беруть участь академік В. К. Мамутов, члени-кореспонден-

ти Ч. Н. Азімов, Г. Л. Знаменський. Розробниками проекту Кримінального кодексу є академіки В. Я. Тацій, М. І. Бажанов, В. В. Сташис, члени-кореспонденти В. І. Борисов, М. І. Панов, В. П. Тихий. Академік Ю. М. Грошевий та член-кореспондент М. М. Міхеєнко працювали над проектом Кримінально-процесуального кодексу, а розробниками Цивільного процесуального кодексу є академік М. Й. Штефан та член-кореспондент В. В. Комаров.

У доопрацюванні проекту Кримінального кодексу України брали активну участь академіки В. Я. Тацій, М. І. Бажанов, Ф. Г. Бурчак, В. В. Сташис, члени-кореспонденти Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, М. І. Панов, В. Я. Светлов. Академік Ю. М. Грошевий та член-кореспондент М. М. Міхеєнко доопрацьовували Кримінально-процесуальний кодекс України.

Значна частина членів Академії продовжувала допрацьовувати Цивільний кодекс України. Це академік О. А. Підпригора, члени-кореспонденти Н. С. Кузнецова, В. В. Луць, М. М. Сібільов, Я. М. Шевченко. Академік В. К. Мамутов та член-кореспондент Г. П. Знаменський брали участь в роботі комітетів Верховної Ради України по розгляду проекту Господарського (Комерційного) кодексу України.

Над проектом Закону «Про Конституційний Суд України» та Регламентом Конституційного Суду України працювали академік І. А. Тимченко, члени-кореспонденти Г. О. Мурашин, В. Ф. Погорілко. Академік Ф. Г. Бурчак брав участь у підготовці проектів законів України «Про місцеве самоврядування», «Про обласну, Київську, Севастопольську державні адміністрації», «Про районну державну адміністрацію». У розробці нової редакції Закону «Про основи державної політики в науковій і науково-технічній галузі» брали участь академіки Ю. М. Грошевий, В. В. Цветков, Ю. С. Шемшученко, члени-кореспонденти П. І. Жигалкін, Н. М. Мироненко, Г. О. Мурашин, В. Ф. Погорілко, М. М. Сібільов.

У розробці проектів законів та кодексів брали участь академіки В. Ф. Сіренко (закони про судоустрій, про народне підприємництво, про науково-технічну політику), Л. К. Воронова (закон про бюджетну систему, Бюджетний кодекс України), Ю. М. Грошевий (Кримінально-виконавчий кодекс, закони про судоустрій, про статус наукового працівника, Модельний Кримінально-процесуальний кодекс СНД), А. П. Закалюк (закони про кримінологічну експертизу, про профілактику злочинів), І. Г. Побірченко (кон-

венція зовнішньоекономічної політики України, закон про торгово-промислові палати України), В. І. Семчик (закони про сільсько-господарську кооперацію, про сільську поселенську мережу, про оренду землі), В. В. Цветков, (закон про статус наукового працівника), Ю. С. Шемшученко (Кодекс про працю, закони про НАН України, про мисливське господарство і полювання), М. В. Цвік, М. І. Панов, Ю. М. Тодика (закон про нормативно-правові акти).

Академік М. Й. Штефан працював над проектами законів України «Про державну виконавчу службу», «Про виконавче провадження», «Про визнання і виконання в Україні іноземних судових рішень», «Про третейський суд». Академіки Ф. Г. Бурчак та В. В. Копейчиков брали безпосередню участь в розробці та доопрацюванні проектів законів України «Про Кабінет Міністрів», «Про місцеві державні адміністрації», «Про місцеве самоврядування в Україні». Над розробкою проекту Закону України «Про науку» продовжували працювати академік Ю. С. Шемшученко та член-кореспондент Н. М. Мироненко.

У розробці нової редакції проекту Закону України «Про власність» брали участь академік О. А. Підпригора та члени-кореспонденти В. В. Костицький, Я. М. Шевченко. У розробці проектів законів та кодексів брали участь члени-кореспонденти В. Д. Волков (закон про статус міста), І. М. Даньшин (закон про попередження злочинності), П. І. Жигалкін (Кодекс про працю, закон про статус наукового працівника), Є. Б. Кубко (закон про Фонд державного майна України), Н. М. Мироненко (закон про статус наукового працівника), М. М. Міхеєнко (закон про судоустрій), М. М. Сібільов (закон про статус наукового працівника), М. В. Костицький (закон про статус слідчого), Г. О. Мурашин (закони про столицю України — місто Київ, про конституційне судочинство, про судоустрій, про профспілки, про юридичну практику), М. І. Панов (закон про нормативно-правові акти), Ю. М. Тодика (закон про нормативно-правові акти), І. П. Лановенко (закон про посилення боротьби з наркоманією), О. Л. Копиленко (закон про Регламент Верховної Ради України), В. В. Костицький (закони про Вищу раду юстиції, про вибори народних депутатів України, про громадські організації), Н. С. Кузнецова (модельні закони країн СНД «Про банкрутство», «Про іпотеку»), Г. О. Мурашин (закони про судоустрій, про столицю України — місто Київ), В. Ф. Погорілко (закони про всеукраїнський та місцеві ре-

ферендуми, про столицю України — місто Київ, про Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення, про Регламент Верховної Ради України), М. Й. Сегай (закон про судову експертизу), Ю. С. Червоний (закон про вищу освіту), Ч. Н. Азімов (закон про видавничу діяльність).

Академік В. З. Янчук брав участь у підготовці огляду аграрного законодавства, а член-кореспондент П. І. Жигалкін — у підготовці концепції розвитку трудового законодавства.

Члени Академії беруть активну участь у роботі комітетів Верховної Ради України, в інших державних органах.

Президент Академії В. Я. Тацій є членом Робочої групи Кабінету Міністрів України з розробки проекту Кримінального кодексу України, головою Комісії по доопрацюванню та узгодженню проектів КК, КПК, КВК України, членом Комісії Верховної Ради України з розробки Концепції національної безпеки України, Комісії з розробки судово-правової реформи України, членом Ради з питань науки та науково-технічної політики при Президенті України, а також Української кодифікаційної комісії і Української комісії з питань юридичної термінології, Ради з координації фундаментальних досліджень НАН України. Він — член Комісії по опрацюванню питання щодо скасування смертної кари в Україні. Як член Координаційного комітету по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Президенті України В. Я. Тацій брав участь у підготовці рішень цього комітету; як член Науково-консультативної Ради Верховного Суду України — у підготовці проектів постанов Верховного Суду України. Віце-президент Академії Ф. Г. Бурчак є головою Комітету законодавчих ініціатив, головою Комісії по опрацюванню питання щодо скасування смертної кари в Україні, головою Української кодифікаційної комісії та членом Державної комісії по проведенню в Україні адміністративної реформи, Ради по роботі з кадрами при Президенті України.

Двадцять членів Академії входять до складу Комітету законодавчих ініціатив при Президенті України. Це дійсні члени Академії В. Я. Тацій, Ф. Г. Бурчак, Л. К. Воронова, В. Г. Гончаренко, А. П. Закалюк, В. В. Копейчиков, М. В. Костицький, О. А. Підпригора, І. Г. Побірченко, В. І. Семчик, В. В. Сташис, І. А. Тимченко, Ю. С. Шемшученко, члени-кореспонденти Академії О. Л. Копиленко, В. В. Костицький, І. П. Лановенко, М. Я. Сегай, М. М.

Сібільов, Ю. М. Тодика, В. М. Шаповал. Шість членів Академії входять до складу Української кодифікаційної комісії.

Членами Комісії по опрацюванню питання щодо скасування смертної кари в Україні є академіки В. Я. Тацій, Ф. Г. Бурчак, В. Г. Гончаренко, В. В. Сташис, члени-кореспонденти С. П. Головатий, В. В. Костицький.

Академік Л. К. Воронова — науковий консультант і член Державної комісії з питань проведення в Україні адміністративної реформи; академік В. Г. Гончаренко — член комісій по координації створення концепції правової реформи, створення Національного бюро розслідування; академік В. К. Мамутов та член-кореспондент Г. О. Мурашин — члени Консультативної Ради з питань державного будівництва і правової політики при Голові Верховної Ради України; академік Ю. С. Шемшученко — голова Комісії у питаннях громадянства при Президентові України.

Віце-президент Академії академік Ф. Г. Бурчак та член-кореспондент В. В. Костицький є радниками Президента України. Академіка І. А. Тимченка обрано Головою Конституційного Суду України, академіка М. В. Костицького та членів-кореспондентів М. І. Козюбру, О. М. Мироненка, В. П. Тихого, В. М. Шаповала — судьями Конституційного Суду України. Значний внесок у законотворчу роботу роблять члени Академії, народні депутати України академік В. Ф. Сіренко та член-кореспондент В. В. Костицький.

Членами науково-консультативних і науково-методичних рад комітетів Верховної Ради України, Міністерства внутрішніх справ України, Верховного Суду України, Генеральної прокуратури України є академіки М. І. Бажанов, Л. К. Воронова, В. Г. Гончаренко, Ю. М. Прошевий, В. О. Коновалова, П. П. Михайленко, О. А. Підпригора, В. Ф. Сіренко, В. В. Цветков, М. Й. Штефан, члени-кореспонденти С. П. Головатий, В. Н. Денисов, Г. Л. Знаменський, О. П. Коцюба, Н. С. Кузнецова, І. П. Лановенко, Г. О. Мурашин, М. І. Панов, В. Ф. Погорілко, О. Я. Светлов, Ю. М. Тодика.

III. Видавнича діяльність

Одним з найважливіших показників наукової праці членів Академії правових наук України є видавнича діяльність.

Основні показники за п'ять років роботи в цьому напрямі — близько 2,5 тис. найменувань наукової продукції загальним обсягом

понад 2,2 тис. друкованих аркушів. Значну частину серед наукових видань, підготовлених Академією, складають монографічні дослідження, підручники та навчальні посібники. За п'ять років було опубліковано більше 30 монографій, понад 50 підручників та навчальних посібників.

Спостерігається тенденція до зростання показників наукових видань. Якщо у 1994 р. членами Академії було видано 350 найменувань наукової продукції загальним обсягом 505 друк. арк., серед яких було 8 монографій та 5 підручників, то в 1998 р. — більше 500 найменувань загальним обсягом понад 750 друк. арк. Усього у 1998 р. опубліковано більше 500 найменувань наукової продукції загальним обсягом понад 750 друк. арк.

Серед видань 1998 р. 13 монографій. Редактором і співавтором Науково-практичного коментаря Конституції України є академік В. Я. Тацій. Член-кореспондент В. Ф. Погорілко підготував авторський коментар «Нова Конституція України». Член-кореспондент Ю. М. Тодика видав монографії «Конституционное право Украины: отрасль права, наука, учебная дисциплина», «Конституционно-правовой статус иностранцев и беженцев в Украине», «Выборы народных депутатов Украины: конституционно-правовой аспект» (у співавт.), «Выборы органов местного самоуправления: конституционно-правовой аспект» (у співавт.), «Конституційне право України» (у співавт.). Вченими Академії підготовлена колективна монографія «Парламентаризм в Україні: сучасне і минуле». За редакцією члена-кореспондента Я. М. Шевченко вийшла монографія «Розвиток цивільного і трудового права в Україні». Член-кореспондент Н. С. Кузнецова підготувала у співавторстві монографію «Ринок цінних паперів в Україні: правові основи формування та функціонування». За редакцією академіка В. І. Семчика вийшла праця «Аграрне законодавство України: проблеми ефективності». Член-кореспондент І. М. Даньшин видав монографію «Введение в криминологическую науку», член-кореспондент П. М. Рабінович — брошуру «Права людини і громадянина у Конституції України».

Вченими Академії підготовлено 14 підручників та навчальних посібників.

За редакцією академіка В. В. Копейчикова вийшла «Загальна теорія держави і права». Редактором і співавтором підручника для 10-11-х класів шкіл, ліцеїв, гімназій «Права людини» виступив

член-кореспондент П. М. Рабінович. Академік Л. К. Воронова редагувала і була автором підручників з фінансового права. Вченими Академії підготовлений підручник «Конституційне право України». Співавторами навчального посібника «Зобов'язальне право: теорія і практика» є академік О. А. Підпригора, члени-кореспонденти Н. С. Кузнецова та В. В. Луць; «Право інтелектуальної власності» — академік О. А. Підпригора. Академік О. А. Підпригора підготував також підручник з основ римського приватного права, академік М. Й Штефан. — підручник з цивільного процесу. Співавторами підручника «Кооперативне право» є академіки В. І. Семчик, Ю. С. Шемшученко, В. З. Янчук, член-кореспондент О. О. Погрібний. За участю і редакцією академіків М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація був виданий підручник «Кримінальне право України. Загальна частина». Науковці Академії брали участь у підготовці до видання підручника «Криміналістика: криміналістична тактика і методика розслідування злочинів».

За редакцією члена-кореспондента В. Д. Гончаренка видана двотомна «Хрестоматія по загальній історії держави і права». Член-кореспондент О. М. Мироненко опублікував понад 150 найменувань у довідкових виданнях (енциклопедіях, словниках, довідниках) загальним обсягом 242,8 друк. арк., з них — авторських публікацій 55,2 друк. арк. Академік М. В. Цвік був головним редактором чотирьох монографій. Завершена робота над першим і другим томом Курсу історії держави і права України (60 друк. арк.).

Багато вчених Академії брали участь у підготовці ювілейної бібліотеки «Нова Конституція України» (академіки Ф. Г. Бурчак, В. І. Семчик, Ю. С. Шемшученко, члени-кореспонденти Л. Т. Кривенко, О. М. Мироненко, Г. О. Мурашин, В. Ф. Погорілко).

Практично всі члени Академії брали участь у підготовці багатотомної юридичної енциклопедії (керівник — академік Ю. С. Шемшученко). Академік Ю. С. Шемшученко у першому томі юридичної енциклопедії опублікував 40 статей, академік В. І. Семчик — 19 статей.

Члени Академії Ф. Г. Бурчак, А. С. Васильєв, Л. К. Воронова, В. Г. Гончаренко, Ю. М. Грошевий, В. Н. Денисов, В. В. Копейчиков, В. С. Кульчицький, І. П. Лановенко, Н. М. Мироненко, О. М. Мироненко, М. М. Міхеєнко, Г. О. Мурашин, О. А. Підпригора, В. Ф. Погорілко, О. О. Погребний, П. М. Рабінович, А. Й. Рогожин, О. Я. Светлов, М. Я. Сегай, В. І. Семчик, М. М. Сібільов,

О. Ф. Скакун, В. В. Сташис, А. П. Таранов, В. Я. Тацій, В. В. Цветков, Ю. С. Шемшученко, М. Й. Штефан є авторами юридичного словника-довідника за редакцією академіка Ю. С. Шемшученка.

Поряд з багатогранною видавничою діяльністю, яку здійснюють академіки та члени-кореспонденти Академії, вагомий внесок у видання підручників, навчальних посібників, монографій, наукових збірників, брошур з правової тематики робить видавництво **«Право» Академії правових наук України**.

З дня заснування видавництва, а це трохи більше двох з половиною років, його колектив підготував і випустив у світ близько 50 видань. У 1998 р. було підготовлено і видано більше 20 найменувань книжкової продукції. Це є свідченням того, що видавництво набирає сили, розширюється, зростають його потужність та професійна майстерність редакторського колективу.

Це дало змогу у звітному періоді випустити на високому видавничому і поліграфічному рівні три підручники для юридичних вищих навчальних закладів: «Кримінальне право України. Загальна частина» за редакцією професорів Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація (українською мовою), «Уголовное право Украины. Общая часть» за редакцією названих професорів — перероблене і доповнене видання (російською мовою), «Криміналістика. Криміналістична тактика і методика розслідування злочинів» за редакцією професора В. Ю. Шепітька.

До речі, підручник «Кримінальне право України. Загальна частина» удостоєний другої премії Спілки юристів України як краще юридичне видання 1997-1998 рр. Вагомий внесок у підготовку цього підручника зробили члени Академії Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, М. І. Панов, В. П. Тихий.

Вже два роки видавництво регулярно випускає популярну серію «Біографія і бібліографія вчених-правознавців Академії правових наук України».

Значне місце поміж видань видавництва «Право» посідають монографії, навчальні посібники, підготовлені членами Академії та вченими-правознавцями НЮА України ім. Ярослава Мудрого. Серед них — монографії І. М. Даньшина «Введение в криминологическую науку», М. Я. Сегає та В. К. Стринжи «Судебная экспертиза материальных следов-отображений», В. Б. Авер'янова та О. Д. Круппчана «Виконавча влада: конституційні засади і шляхи

реформування», П. М. Рабіновича «Права людини і громадянина у Конституції України», В. А. Бачиніна та В. О. Чефранова «История философии права. Курс лекций», І. В. Спасибо-Фатєєвої «Акционерные общества: корпоративные правоотношения», М. М. Тищенко «Административно-процессуальный статус гражданина Украины», А. М. Стативки «Договоры в агропромышленном комплексе Украины в условиях рынка», Л. В. Петрової «Фундаментальні проблеми методології права» та багато інших.

На початку 1994 р. Президія Академії заснувала збірник наукових досліджень з питань законодавства, правової теорії та практики застосування нормативних актів — «Вісник Академії правових наук України». Для його підготовки і випуску була створена редакційна колегія з провідних вчених Академії на чолі з головним редактором академіком В. Я. Тацієм. Вісник видається у видавництві «Право» АПрН України.

У 1995-1996 рр. Вісник видавався тричі на рік. Зараз він виходить шоквартально.

Новим у роботі редколегії Вісника сьогодні є те, що вона стала активно залучати до публікацій провідних вчених-юристів з різних регіонів України, а також талановиту молодь.

Редакційна колегія Вісника постійно приділяє увагу інформації про наукове життя України, висновкам наукових конференцій та «круглих столів». У Віснику з'явилися нові рубрики — «Трибуна докторанта», «Авторський проект закону», «Загальні питання правової науки» та ін. І надалі планується систематично висвітлювати роботу Загальних зборів, Президії і відділень Академії, їх координаційних бюро, широко пропагувати хід діяльності по головних напрямках наукових розробок, роботу науковців з різних галузей правознавства.

Значну увагу редколегія Вісника приділяє поліпшенню його зовнішнього оформлення, технолого-редакційній та поліграфічній якості. З 1998 р. Вісник виходить в новій обкладинці. Останнім часом вирішено питання щодо розповсюдження Вісника за передплатою. Він занесений до республіканського каталогу як періодичне видання для передплати його в усіх регіонах України. Крім того, до видавництва «Право» надходять замовлення на Вісник з інших країн, зокрема з Росії.

У звітному періоді Президія Академії та її Бюро започаткували щорічний випуск у видавництві «Право» збірника наукових

праць Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності «Питання боротьби зі злочинністю». Вже побачили світ два таких збірника.

IV. Участь в наукових конференціях, семінарах та «круглих столах»

За звітний період Академія правових наук України виступила організатором та співорганізатором цілої низки наукових, науково-практичних конференцій, семінарів та «круглих столів». Так, протягом 1994–1998 рр. було проведено більше 40 наукових конференцій.

Разом з Академією співорганізаторами їх проведення стали: Верховний Суд України, Міністерство юстиції України, Нідерландський Гельсінкський комітет, Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Інститут законодавства Верховної Ради України, юридичний факультет Національного університету ім. Тараса Шевченка, Українська Правнича Фундація, Світовий конгрес українських юристів, міжнародний фонд «Відродження» та інші наукові заклади і громадські організації.

Серед найбільш представницьких наукових конференцій слід відзначити Міжнародний юридичний форум «Нова Конституція України — шлях до утворення української державності», який відбувся 11-13 січня 1996 р. в м. Гута Івано-Франківської області. В його роботі взяло участь більше ста провідних фахівців права: науковці, практики, керівники правоохоронних органів України, правники української діаспори, представники Канади, Китаю, Литви, Німеччини, Сполучених Штатів Америки, Франції. Від Академії взяли участь, виступили з доповідями і керували відповідними секціями академіки Ю. М. Groshewiy, М. В. Цвік, члени-кореспонденти М. М. Міхеєнко, Г. О. Мурашин, П. М. Рабінович, Ю. М. Тодика. Провідні фахівці в галузі конституційного права України, ближнього і далекого зарубіжжя здійснили комплексну юридичну експертизу проекту Конституції України, дали конкретні висновки, висловили пропозиції та рекомендації до цього проекту. Запропоновані секціями уточнення, зміни та доповнення до проекту були узагальнені в резолюції форуму і передані робочій групі Конституційної комісії, яка урахувала їх при остаточному доопрацюванні проекту Конституції України.

У 1997 р. згідно з розпорядженням Президента України Л. Д. Кучми «Про першу річницю Конституції України» Академії правових наук України разом з Інститутом держави і права НАН України та Інститутом законодавства Верховної Ради України було доручено провести науково-практичну конференцію з питань запровадження на практиці положень Конституції України 1996 р. Конференція «Теоретичні та практичні питання реалізації Конституції України: проблеми, досвід, перспективи» відбулася в червні 1997 р. в Києві. У роботі конференції взяли участь: Голова Верховної Ради України, Голова Адміністрації Президента України, заступник Голови Верховної Ради України, заступник Голови Конституційного Суду України, Голова Вишого арбітражного суду України, заступник Міністра внутрішніх справ України, Міністр юстиції України та Генеральний прокурор України.

17-18 грудня 1998 р. за участю АПрН України в Києві відбулася Всеукраїнська конференція «50-річчя Загальної декларації прав людини», якій передувала велика підготовча робота. Так, ще в лютому 1998 р. було створено організаційний комітет по відзначенню 50-річчя Загальної декларації прав людини і розроблена Програма заходів по відзначенню ювілею Декларації. Значна роль у здійсненні цих заходів відводилась АПрН України. Активну участь у роботі конференції взяли майже всі провідні фахівці АПрН України. З доповідями на пленарних засіданнях виступили члени-коресподенти Академії М. І. Козюбра, П. М. Рабінович, О. Л. Копиленко та ін. Теми доповідей торкались найбільш актуальних питань впровадження положень Загальної декларації у правову систему України, наприклад, «Загальна Декларація прав людини і Конституція України», «Загальна декларація прав людини — дороговказ правового прогресу людства», «Основні права людини в системі права України» та ін.

Серед інших конференцій, що відбулися за участю АПрН, можна виділити Міжнародну науково-теоретичну конференцію «Проблеми методології сучасного правознавства», яка працювала в Києві 9-10 жовтня 1996 р. і була першою в Україні, що присвячувалася проблемам методології правової науки і правозастосовної практики в умовах побудови нової правової системи на принципах Конституції України. Конференція рекомендувала подолати методологічну одноманітність та односторонність як спадщину ідеологічної монополії, обґрунтувала необхідність самостійного дос-

лідження методології права як частини загальнофілософської методології.

Науково-практична конференція «Ідеологія державотворення в Україні: історичний досвід та сучасність» (Київ, 22-23 листопада 1996 р.) була присвячена ідеї створення суверенної національної Української держави та її розбудови, що вимагає значних зусиль як відповідних державних структур, так і наукових. Конференція визнала розробку фундаментальних і прикладних проблем державотворення в Україні пріоритетним напрямком наукових досліджень. Відповідні рекомендації конференції стосувалися подальшого розвитку дослідження проблем організації та функціонування законодавчої та виконавчої гілок влади, місцевого самоврядування, судово-правової реформи, міжнародних відносин України.

Метою науково-практичної конференції «Проблеми кадрового та наукового забезпечення Комплексної цільової програми боротьби зі злочинністю на 1996-2000 роки», яка відбулася в Харкові наприкінці 1996 р., стало дослідження правових, науково-методичних, організаційних та матеріально-технічних передумов здійснення контролю над злочинністю, зміцнення законності та правопорядку.

Міжнародна науково-практична конференція «Кримінально-правові проблеми боротьби зі злочинністю в Україні», організаторами якої виступили Академія правових наук України, Нідерландський Гельсінкський комітет, Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого, Верховний Суд України, Міністерство юстиції України та Українська Правнича Фундація працювала в Харкові у лютому 1997 р.

Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності Академії правових наук України та Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого у 1997-1998 р. в Харкові провели дві науково-практичні конференції. Перша з них «Використання досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» відбулася в листопаді 1997 р. На ній були присутні провідні вчені і фахівці Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, наукових та навчальних установ. На конференції висвітлювалися питання правових і тактичних аспектів застосування технічних засобів у практиці розслідування окремих видів злочинів, правомірного використання науково-технічних засобів у кримінальному судочинстві, використання оперативно-

розшукової інформації при розслідуванні злочинів, вчинених організованими угрупованнями, криміналістичної характеристики вбивств на замовлення, формування методики розслідування економічних злочинів, характеристики злочинів терористичної спрямованості, криміналістичного прогнозування при вдосконаленні розслідування тяжких злочинів та ін.

Конференція, яка відбулася в грудні 1998 р. була присвячена проблемам боротьби зі злочинністю у сфері економічної діяльності. На ній обговорювалися питання, пов'язані з економічною злочинністю, методикою розслідування економічних злочинів, були висловлені пропозиції щодо вдосконалення кримінального законодавства про відповідальність за такі злочини.

За звітний період також було організовано і проведено 43 наукових семінари та 36 «круглих столів» з різних проблем права.

У 1998 р. Академія впровадила нові організаційні форми обговорення наукових проблем. Так, в січні 1998 р. Львівською лабораторією прав людини був організований конкурс учнівських робіт з прав людини. У червні того ж року Академія разом з НЮА України провели в Харківській області наукові читання, присвячені другій річниці прийняття Конституції України, в яких взяли участь студенти-юристи та науковці.

Крім зазначених наукових заходів, вчені Академії брали активну участь у міжнародних, національних та регіональних конгресах, конференціях, семінарах.

* * *

Нині перед Академією правових наук України постає питання — чи бути їй осередком справжньої правової науки, активним учасником державотворчих процесів, подолання кризових явищ в Україні?

Вважаю, що всі члени Академії поділяють думку про необхідність зосередження в Академії інтелектуальної енергії, за допомогою якої та за належної підтримки з боку держави потрібно зробити все необхідне для подальшого розвитку фундаментальних та прикладних досліджень в галузі держави і права. Святим обов'язком Академії, всіх її наукових підрозділів була і залишається найактивніша участь у розбудові нашої держави, правовому забезпеченні її економічного та соціального розвитку. У зв'язку з цим слід продовжити роботу над підвищенням ролі Академії як центру консолідації інтелектуального потенціалу науко-

вих працівників юридичних науково-дослідних установ та навчальних закладів України, проведення фундаментальних та прикладних досліджень в галузі держави і права.

Необхідно опрацювати питання щодо налагодження наукових і науково-організаційних зв'язків з науковими та навчальними організаціями країн СНД і Західної Європи.

Дуже важливим напрямком нашої подальшої діяльності має стати вдосконалення роботи координаційних бюро відділень Академії в напрямку становлення їх як осередків фахових юридичних досліджень. Лише деякі координаційні бюро працювали у звітний період на повну силу. Тому доводиться констатувати, що координаційні бюро ще не стали експертно-консультативними органами з координації наукових досліджень у відповідних галузях правової науки, як це передбачено в Положенні про них.

В національній та галузевих академіях є добра традиція регулярно проводити засідання загальних зборів відділень з обговорення актуальних проблем відповідних галузей науки. Але через фінансову скруту ця традиція в Академії правових наук України не завжди додержується. Відділення Академії не так часто обговорюють питання державотворення, юридичної науки і практики тощо. Але все ж, незважаючи на фінансові негаразди, нам слід відновити у відділеннях регулярне проведення засідань, де могли б розглядатися наукові питання реалізації, подальшого вдосконалення та розвитку здійснюваних в державі правових реформ.

Відділенням доцільно один раз на рік проводити аналітичний огляд затвердженої тематики докторських і кандидатських дисертацій та науково-дослідницьких робіт в галузі держави і права з опублікуванням його результатів у «Віснику Академії правових наук України».

Практично вирішене питання про створення при Академії правових наук України Інституту правової інформації. У зв'язку з цим необхідно буде в стислі строки розгорнути його діяльність в напрямку концентрації всієї інформації з питань наукових юридичних досліджень з метою становлення цього Інституту як інформаційного центру юридичної науки в Україні.

Ефективному виконанню функції та завдань, покладених на Академію, має сприяти створення з числа провідних вчених творчих колективів, на які буде покладено проведення правової екс-

периоди проектів законодавчих та інших нормативно-правових актів. Організаційно-технічне забезпечення цієї роботи слід покласти на Управління правової експертизи.

Необхідно запровадити стажування талановитих студентів юридичних вузів, які виявили схильність до науково-дослідницької роботи, аспірантів, здобувачів у наукових підрозділах Академії правових наук України з метою поглиблення навиків науково-дослідницької роботи. Слід також остаточно вирішити питання про відкриття аспірантури і докторантури при Академії правових наук України.

Для забезпечення виконання покладених на Академію завдань конче необхідно вирішити питання про зміцнення матеріально-технічної бази як Академії, так і її науково-дослідних установ. Зараз Академія не має можливості зміцнювати матеріально-технічну базу за рахунок обсягів фінансування з держбюд. ету. Тому, враховуючи скрутний економічний стан у країні, треба не тільки розраховувати на бюджетне фінансування, а й використовувати існуючі можливості додаткових джерел фінансування.

Усім підвідомчим Академії установам необхідно постійно працювати над питанням про можливість одержання до 50% додаткових коштів з інших джерел, у першу чергу виконувати господарсько-договірні науково-дослідницькі роботи, реалізація яких давала б змогу підтримувати і зміцнювати матеріально-технічну базу Академії.

ПРОБЛЕМИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА

---

*Ю. Тодика, чл.-кор. АІПрН України,
В. Серьогін*

Гласність роботи парламенту України: проблеми нормативного регулювання і практики реалізації

Сучасне конституційне право визнає принцип гласності діяльності парламенту як одну з необхідних умов розвитку демократії. Досить різноманітними є засоби його реалізації. На конституційному рівні й зараз закріплюються лише первинні, відомі ще з ХІХ ст., форми гласності парламентської діяльності, зокрема відкритість засідань палат. Наприклад, конституції Франції (ст. 33), Італії (ч. 2 ст. 64), ФРН (п. 1 ст. 42), Японії (ст. 57) закріплюють згадану форму гласності. Таким шляхом пішов і український законодавець, визначивши в ч. 1 ст. 84 Конституції 1996 р., що «засідання Верховної Ради України проводяться відкрито. Закрите засідання проводиться за рішенням більшості від конституційного складу Верховної Ради України».

Конституційні положення деталізовані у Регламенті Верховної Ради України, в якому (п.п. 1, 2 ст. 1.0.4.) передбачено, що засідання парламенту, комітетів та тимчасових спеціальних комісій парламенту є відкритими і гласними, за винятками, встановленими Регламентом і Законом «Про комітети Верховної Ради України»; гласність роботи Верховної Ради забезпечується шляхом трансляції її засідань по телебаченню і радіо, публікації стенографічного звіту засідань Верховної Ради, публікації її рішень у «Відомостях Верховної Ради України», газеті «Голос України» та інших парламентських виданнях.

У демократичних країнах значна увага приділяється питанням найповнішого висвітлення діяльності парламенту і налагод-

ження стабільного інформаційною зв'язку з виборцями. При цьому виділяються інституційний та індивідуальний аспекти даної проблеми. Налагодити зв'язок з виборцями на інституційному рівні означає зробити роботу парламенту більш відкритою і таким чином надати громадянам можливість брати участь у процесі вироблення політичного курсу. Зв'язок на індивідуальному рівні — це особистий зв'язок парламентаря з різними соціальними групами, пресою та своїми виборцями.

Безумовно, в інституційному аспекті головна роль у налагодженні і підтриманні зв'язку парламенту з широкими колами громадськості належить засобам масової інформації (ЗМІ). Згідно з п. 4 ст. 1. 0. 4. Регламенту Верховної Ради України і ст. 3 Закону «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації» представники телебачення, радіо і преси можуть бути акредитовані на певний строк або на весь час парламентської сесії при Верховній Раді України; відмова в акредитації повинна бути вмотивованою. На середину 1998 р. при парламенті України було акредитовано понад тисячу журналістів¹. Секретаріат Верховної Ради України надає акредитованим представникам ЗМІ матеріали, які поширюються серед депутатів, за винятком тих, щодо нерозголошення чи ненадання яких прийнято у встановленому порядку відповідне рішення.

Підсумки роботи пленарних засідань Верховної Ради України стають доступними для широкого загалу не тільки завдяки репортажам та коментарям ЗМІ, а й у результаті опублікування перебігу дебатів, що мали місце під час засідань палат, а також прийнятих законів і резолюцій. Опубліковані дебати розцінюються як офіційний документ і сприяють більш чіткому усвідомленню сенсу закону чи волі парламентарів. Засідання законодавчого органу протоколюються і стенографуються, за що відповідає Секретаріат Верховної Ради (ст. ст. 3.9.1., 3.9.2. Регламенту).

На жаль, стенограма, стенографічний бюлетень і протокол засідання Верховної Ради України фактично не доступні широкому загалу, оскільки відсутні навіть у наукових бібліотеках. Регламент (п. 2 ст. 3.9.3.) передбачає забезпечення стенографічними

¹ Див.: Парламентський апарат: призначення і роль. Розповідає керівник апарату Верховної Ради України Леонід Горьовий // Голос України. 1998. № 154 (1904). 13 серп.

бюлетенями засідань Верховної Ради тільки народних депутатів України, та й то лише за їх особистими заявами до Секретаріату. Стенограми і протоколи засідань парламенту навіть народним депутатам надаються Секретаріатом тільки для ознайомлення і лише за спеціальним їх зверненням. Тому пересічний громадянин чи спеціаліст може ознайомитись із стенографічним бюлетенем тільки через народного депутата, а стенограми і протоколи засідань Верховної Ради України їм взагалі недоступні. Таке становище є неприпустимим з точки зору світового конституціоналізму, оскільки у всіх демократичних країнах особлива увага приділяється проблемі доступності офіційних документів парламенту.

Провідна роль у забезпеченні гласності роботи Верховної Ради України належить єдиній парламентській газеті «Голос України», яка найбільш повно інформує своїх читачів про парламентські події. Публікації, присвячені функціонуванню Верховної Ради України і поміщені в «Голосі України» протягом 1997-1998 рр., можна класифікувати на такі групи: 1) офіційні публікації прийнятих парламентом і підписаних Президентом України законів, а також постанов Верховної Ради; 2) «Парламентська хроніка» — стислий (до 1/2 газетної полоси) журналістський звіт про хід пленарного засідання Верховної Ради, що відбулося минулого дня (іноді — за 2-4 дні), в якому вказуються основні питання порядку денного, загальна характеристика дебатів, головні тези основних доповідей, результати голосування, прийняті рішення і документи; 3) повідомлення Прес-служби Верховної Ради України про найважливіші події парламентського життя, зокрема про хід обговорення законопроектів на пленарних засіданнях («хроніка законотворення»); 4) «У комітетах Верховної Ради України» — стислі (до 1/2 газетної полоси) звіти Прес-служби Верховної Ради про питання, розглянуті парламентськими комітетами (без вказівки на дату і загальний термін розгляду); 5) заяви комітетів Верховної Ради України; 6) заяви партійних фракцій і депутатських груп та повідомлення про їх діяльність; 7) повідомлення і коментарі щодо міжнародних контактів парламенту України; 8) інтерв'ю з головами комітетів, партійних фракцій, депутатських груп, з народними депутатами.

Найбільш слабким місцем парламентської газети, на наш погляд, є незначна увага до пленарних засідань Верховної Ради. «Парламентська хроніка» і «хроніка законотворення» являють собою лише прес-релізи пленарних засідань, причому дуже абстра-

гованого і короткого змісту. Для єдиного оперативного загально-доступного парламентського видання цього явно замало. Вважаємо за доцільне публікувати у «Голосі України» щоденні звіти про пленарні засідання парламенту з обов'язковою вказівкою кількості народних депутатів, присутніх на засіданні (за результатами поіменної реєстрації), прізвищ депутатів, які брали участь в обговоренні питань порядку денного, позицій фракцій з цих питань, викладенням короткого змісту промов тих депутатів, які виступали з трибуни Верховної Ради, повним відтворенням доповідей, а також зазначенням результатів проведених голосувань і змісту прийнятих рішень. Це дозволить збільшити інформаційну насиченість відповідних матеріалів і, як наслідок, слугуватиме практичній реалізації принципу гласності діяльності парламенту.

З 1996 р. розпочато випуск щотижневого додатку до газети «Голос України» — загальнонаціональної правової газети «Юридичний вісник України», серед публікацій якої значне місце посідають матеріали про діяльність Верховної Ради України, статті народних депутатів України з правових проблем, тексти прийнятих парламентом правових актів та так званий «Правовий календар» — хронологічний покажчик нормативних актів, офіційно опублікованих за минулий тиждень.

Серед парламентських видань слід особливо виділити «Відомості Верховної Ради України», в яких здійснюється офіційна публікація всіх правових актів, прийнятих Верховною Радою. Це видання є зручним у користуванні, має високий поліграфічний рівень, однак позбавлене оперативності й дешевизни, притаманної «Голосу України», і тому становить інтерес переважно для правознавців, бібліотек і владних установ, а не для пересічних громадян.

Загалом слід відзначити, що наявний набір друківаних видань Верховної Ради України надає можливість пересічному громадянину одержати досить змістовну інформацію про більшість сторін діяльності Верховної Ради і про всі прийняті нею правові акти. Парламентські видання є доступними широкому загалу, оскільки їх можна передплатити у відділеннях зв'язку, придбати через торгівельну мережу або ознайомитись з ними у будь-якій державній бібліотеці.

Важливого значення в останні десятиріччя набули трансляції засідань палат парламенту по радіо і телебаченню. Вважаємо, що найбільш прийнятним для України є досвід Франції, Угорщини та

Болгарії, коли прямій трансляції підлягають лише найважливіші події, що відбуваються у парламенті, а інша інформація подається у вигляді репортажів з парламенту у випусках теленовин. Такий шлях є найбільш доцільним для України з огляду на нерозвиненість кабельного телебачення, низьку платоспроможність населення та досить вузьку глядацьку аудиторію подібних трансляцій. Проте парламентські репортажі мають бути значно більше інформаційно насичені і введені в чіткі правові рамки.

Регламент Верховної Ради України (п. 3 ст. 1. 0. 4.) закріплює обов'язковість безпосередньої трансляції ходу засідання Верховної Ради через візуальне зображення і звукове відтворення тільки у службові приміщення для преси та приміщення для публіки, що розташовуються у Будинку Верховної Ради. Однак Закон «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевою самоврядування в Україні засобами масової інформації» значно розширив перелік випадків обов'язкових теле- і радіопередач. Згідно зі ст. 9 даного Закону порядок і форми обов'язкового висвітлення діяльності Верховної Ради України аудіовізуальними ЗМІ визначаються окремою постановою Верховної Ради на кожен поточну сесію парламенту в межах 3% від річного обсягу часу загальнонаціонального каналу, на якому здійснюється мовлення. Як повідомив журналістам Голова парламенту О. Ткаченко, найближчим часом при Верховній Раді України буде створено власну телерадіокомпанію¹.

Характерною рисою останніх років стала інформатизація роботи парламентів, що підняло можливості забезпечення гласності їх діяльності на якісно новий рівень². Процеси інформатизації активно відбуваються і в надрах українською парламенту. Зокрема, з 1990 р. у Верховній Раді України функціонує та послідовно розвивається система інформаційно-аналітичного забезпечення законотворчої та правозастосовної діяльності (СІАЗ). Система надає послуги не лише структурним підрозділам Верховної Ради України, а й тисячам користувачів державних та недержавних організацій, фізичним особам як в Україні, так і за її межами. Ок-

¹ Див.: *Коханець Л.* Об'єктивність понад усе // *Голос України.* 1998. № 171(1921). 8 вер.

² Див.: *Серегин В. А.* Інформатизація парламентов (Перспективное направление развития гласности законодательных органов) // *Бизнес-Информ.* 1998. № 20. С. 13-15.

ремі підсистеми підключені до міжнародної мережі Internet, що дає можливість користувачам в Україні та за її межами ознайомлюватись із законодавством України, а також брати участь у формуванні та використанні міжнародної системи правової інформації (Global Legal Information Network), мати доступ до інших світових інформаційних ресурсів.

Загалом впровадження СІАЗ сприяє не тільки піднесенню рівня обґрунтованості та оперативності владних рішень за рахунок можливості широкого використання різних джерел альтернативної інформації, а й підвищенню ефективності контролю за законотворчим процесом з боку як членів парламенту, так і сторонніх користувачів, синхронізації інформаційних потоків усередині Верховної Ради і в цілому підвищенню «прозорості» українського парламенту для широкого загалу. З поширенням комп'ютерної техніки серед населення роль інформаційних засобів забезпечення гласності Верховної Ради України, безперечно, зростатиме й надалі.

Значний внесок у піднесення гласності роботи українською парламентом робить бібліотека Верховної Ради України (ел. пошта), кожен з трьох підрозділів якої має досить велику ресурсну базу. Наприклад, книжковий фонд підрозділу бібліотечного обслуговування з правових, економічних та соціальних питань налічує понад 25 000 примірників (у т. ч. стенографічні звіти всіх сесій Верховної Ради, починаючи з 1939 р., і «Відомості Верховної Ради», починаючи з 1945 р.). Підрозділи бібліотеки здійснюють: видачу книг, інших носіїв інформації з власного фонду та за міжбібліотечним абонементом; інформаційно-бібліографічний пошук; комп'ютерний доступ до електронного каталогу Національної парламентської бібліотеки України, електронних баз даних бібліотеки Верховної Ради України та інших бібліотек і установ через глобальну мережу Internet Секретаріату Верховної Ради України, Національного інституту стратегічних досліджень та ін. Серед найближчих планів бібліотеки — перехід до сучасної електронної Парламентської бібліотеки та реалізація до 2000 р. проекту ЕЛІБР (створення Електронного Інформаційно-Бібліографічного Ресурсу), що є складовою Національної програми інформатизації України.

Водночас слід пам'ятати, що ніякі технічні засоби комунікації не можуть замінити безпосереднє спілкування депутатів з виборцями. Такі зустрічі можуть відбуватися як в стінах парламенту (за винятком залу пленарних засідань і приміщень для засідань пар-

ламентських комітетів), так і за його межами. У переважній більшості парламентів для пересічних громадян відводяться особливі трибуни з окремим входом, а спеціальні службовці слідкують за тим, щоб під час засідань там додержувався порядок.

Забезпечуючи громадянам доступ до засідань, законодавець одержує змогу довести, що він і справді наполегливо працює над тим, аби було схвалено програми, обіцяні під час передвиборчої кампанії. Регламент Верховної Ради України (п. 6 ст. 1.0.4.) передбачає можливість громадян бути присутніми на пленарних засіданнях парламенту на визначених для них місцях (особам, які не є народними депутатами, заборонено знаходитися в місці розміщення депутатів).

Контакти з виборцями можуть відбуватися і поза стінами парламенту (у виборчих округах, на мітингах, шляхом листування), на що націлює народних депутатів й українське законодавство. Так, ст. 23 Закону «Про статус народного депутата України» зобов'язує народних депутатів підтримувати тісні зв'язки з виборцями, регулярно інформувати їх про свою роботу у парламенті та його органах, про роботу Верховної Ради та її органів у цілому, про виконання їх рішень, а також про реалізацію своєї передвиборної програми; вивчати громадську думку, потреби і запити населення, в разі необхідності повідомляти про них парламент та його органи, вести регулярний прийом виборців. Згідно з Регламентом Верховної Ради України (п. 1 ст. 2. 1. 3., п. 3 ст. 2. 1. 4.) для роботи депутатів в округах зазвичай відводяться кожний понеділок тижня та повністю четвертий тиждень місяця сесійного періоду. У 1997 р. до Верховної Ради України надійшло 91,8 тис. пропозицій, заяв та скарг громадян; понад 22 тис. з них були подані на особистому прийомі¹.

Для підтримання постійного інформаційного зв'язку з виборцями депутати багатьох парламентів світу мають у своєму апараті спеціальних осіб — прес-секретарів. В Україні цю роль відіграє референт-консультант, який згідно зі ст. 2. 2. Положення про помічника-консультанта народного депутата України зобов'язаний сприяти народному депутату в налагодженні зв'язків з органами державної влади та місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, підприємствами, установами та організаціями у вирішенні питань, що

---

¹ Див.: Мільйони невдоволених / Відділ з питань звернень громадян Секретаріату Верховної Ради України // Голос України. 1998. № 45 (1795). 10 бер.

стосуються інтересів виборців; допомагати йому під час особистого прийому виборців, у розгляді звернень громадян; допомагати народному депутату в організації проведення звітів і зустрічей з виборцями, узагальнювати висловлені на них пропозиції і зауваження; брати участь в організації вивчення громадської думки, потреб і запитів виборців, вносити пропозиції щодо шляхів їх вирішення.

Згідно зі ст. 35 Закону «Про статус народного депутата України» кожний депутат може мати до 10 штатних помічників-консультантів і необмежену кількість помічників, що працюють на громадських засадах. Обсяг фінансування роботи помічників-консультантів визначається Верховною Радою в межах відшкодування витрат, пов'язаних з депутатською діяльністю, а розподіл місячного фонду заробітної плати здійснюється особисто народним депутатом. На жаль, фінансова сторона діяльності народних депутатів України закрита від громадськості, а обсяги відповідного фінансування не оприлюднюються, що суперечить конституційному принципу гласності. Крім того, серед помічників-консультантів зазвичай не виділяється окрема посада прес-секретаря народного депутата, що негативно позначається на рівні інформаційних відносин між депутатом та його виборцями.

Порівняно до пленарних засідань парламенту робота парламентських комітетів і комісій є значно більш закритою майже у всіх країнах. Не стала винятком і Україна. Незважаючи на те, що п. 1 ст. 1. 0. 4. Регламенту Верховної Ради та п. 2 ст. 17 Закону «Про комітети Верховної Ради України» проголошують відкритість і гласність засідань парламентських комітетів, на практиці ці вимоги не виконуються. У ЗМІ повністю відсутні систематизовані повідомлення про тематичні плани роботи комітетів Верховної Ради; їх адреси і телефони не оприлюднюються, через що вони не відомі загалом. Причини закритості роботи парламентських комітетів криються не тільки у небажанні народних депутатів висвітлювати свою «чорнову» роботу, а й у недосконалому чинному законодавстві, перш за все Закону «Про комітети Верховної Ради України», який містить норми, що прямо порушують декларований принцип гласності. Зокрема, ч. 2. ст. 17 цього Закону, проголошуючи відкритість і гласність засідань комітетів Верховної Ради, не містить підстав для проведення закритих засідань, надаючи самому комітету право за власним розсудом вирішувати, коли проводити відкрите засідання, а коли — закрите, і водночас передбачає, що

здійснення з'ясування, кіно- і відеозйомок, телерадіотрансляцій навіть відкритих засідань можливе лише за згодою комітету.

На кожному засіданні комітету Верховної Ради України ведеться протокол, і лише за рішенням самого комітету — стенограма засідання (п. 1 ст. 20), які є офіційними документами, що підтверджують процес обговорення і прийняття рішення, рекомендації або висновки комітету. Однак і вони доступні тільки народним депутатам України, та й то — лише для ознайомлення за їх особистим зверненням. Широкому загалу доступу до цих документів практично немає. Регламентом Верховної Ради України передбачено видання щотижневого Бюлетеня комітетів Верховної Ради, однак на практиці він не видається. Оприлюднення планів засідань комітетів з їх порядком денним чинним законодавством не передбачено. Офіційні звіти про засідання комітетів у газеті «Голос України» є рідкісними й короткими, не дають належного уявлення про зміст і хід обговорення законопроектів. Взагалі, відкритість законодавчого процесу є одним з найбільш гострих і складних питань вітчизняного конституційного права в межах проблеми забезпечення гласності парламенту. Законотворча практика в Україні свідчить про те, що проекти законів готуються переважно урядом, де формуються сама ідея законопроекту і його текст. У Кабінеті Міністрів та комітетах Верховної Ради з їх співпрацівників та запрошених спеціалістів і науковців утворюються так звані робочі групи. Саме вони, надто обмежене коло людей, мають доступ до творення законів, і лише для них це творення є справді відкритим.

Публікація проектів законодавчих актів, які готуються суб'єктами законодавчої ініціативи, зокрема в парламентській газеті «Голос України», практикується надзвичайно рідко. Матеріали першого читання у пресі не публікуються, хоча в газетах можна зустріти журналістські звіти про його хід та наслідки. Регламент Верховної Ради України передбачає можливість опублікування законопроекту для народного обговорення як після першого, так і після другого читання, однак вона жодного разу не була реалізована.

Викладене дає підстави вважати, що доступ громадян до процесу законотворення є у нас задовільним лише на етапах прийняття закону в сесійному залі та доведення його тексту до громадськості, хоча й тут існують вагомні резерви для підвищення відкритості законодавчого процесу. Етап підготовки законопроектів в Україні є фактично закритим, бо хід і зміст законодавчої

роботи доступні лише невеликій групі людей. Широкі дискусії щодо норм і питань, які порушуються у законах, практично відсутні; до процесу підготовки законів і обговорення законопроектів не залучається громадськість. За таких умов не дивно, що багато прийнятих законів не підтримуються громадськістю, не виконуються, мають декларативний характер.

З метою нормативно-правового забезпечення відкритості парламенту вважаємо за доцільне у новому Законі «Про Регламент Верховної Ради України», що розробляється відповідно до Конституції, закріпити такі положення.

1. Гласність роботи Верховної Ради України забезпечується шляхом трансляції її пленарних засідань по телебаченню і радіо, публікації стенографічних звітів пленарних засідань, засідань парламентських комітетів та прийнятих ними рішень і правових актів у газеті «Голос України» та бюлетені «Відомості Верховної Ради України», а також шляхом передачі всіх стенографічних звітів і прийнятих правових актів через наявну комп'ютерну мережу.

2. Стенографічний бюлетень засідань парламенту та «Відомості Верховної Ради України» безкоштовно надсилаються Секретаріатом у всі державні наукові бібліотеки України; відповідні видатки фінансуються за рахунок Держбюджету. Протокол, стенографічний звіт та справа засідання Верховної Ради України надаються для ознайомлення фізичним особам за їх заявами, поданими до Секретаріату Верховної Ради.

3. Закриті засідання парламенту України та його комітетів можуть проводитися тільки для розгляду тих питань порядку денного, обговорення яких вимагає використання інформації, що становить державну або іншу охоронювану законом таємницю, і лише з метою її нерозголошення; за результатами закритих засідань оприлюднюються звіти про їх хід та прийняті рішення.

4. Верховна Рада України сприяє роботі акредитованих представників засобів масової інформації; для них відводиться спеціальна прес-кімната, яка обладнується наявними засобами комунікації та всіма інформаційними матеріалами і документами (крім секретних), які розповсюджуються серед депутатів; у прес-кімнату в режимі прямої трансляції постійно транслюється хід відкритих пленарних засідань парламенту України.

В. Авер'янов, проф., завідувач відділу проблем державного управління та адміністративного права ІДіП ім. В.М. Корецького НАН України, член Державної комісії з проведення в Україні адміністративної реформи

Центральні органи виконавчої влади України: концептуальний підхід до класифікації в контексті адміністративної реформи в Україні

Розпочата в Україні адміністративна реформа повинна розглядатися не як новий перерозподіл владних повноважень чи чергова кадрово-структурна перестановка, а як концептуально осмислений перехід до нової «філософії» управління, що потребує проведення не часткових змін, а системного оновлення всього механізму функціонування виконавчої влади.

Головним носієм виконавчої влади є система органів виконавчої влади, які складають так званий апарат державного управління (управлінський апарат). Сьогодні вимоги до ефективності роботи цього апарату значно підвищуються у зв'язку з потребами найповнішого втілення ідей та положень нової Конституції України. Але ці вимоги, на жаль, часто не знаходять адекватного відтворення в офіційній політиці реформування багатьох державних структур та їх кадрового складу.

З огляду на це апарат державного управління невідкладно потребує всебічної раціоналізації, приведення чисельності працівників і витрат на їх утримання у відповідність з вимогами забезпечення належних результатів його діяльності.

Чи не найгострішою і найскладнішою проблемою реформування апарату державного управління є реалізація зазначених вимог стосовно організації та діяльності *центральных органів виконавчої влади* — міністерств, державних комітетів та інших відомств. На них поширюється виконання завдань щодо: а) припустимої мінімізації втручання держави в особі органів виконавчої влади в життєдіяльність суспільства, особливо підприємницьких суб'єктів; б) переорієнтації діяльності органів виконавчої влади з суто адміністративно-розпорядчих функцій на надання управлінських

послуг громадянам, тобто послуг, пов'язаних з юридичним оформленням цими органами умов, необхідних для належної реалізації або охорони прав і свобод громадян (видача дозволів, здійснення реєстрації тощо); в) збереження за виконавчою владою достатніх важелів управління суспільно важливими процесами, коли це є необхідним та виправданим.

Вихідне значення для практики реформування має внесення ясності у визначення змісту поняття «центральні органи виконавчої влади» та забезпечення чіткості їх класифікації у відповідності з конституційно закріпленою побудовою системи органів виконавчої влади в Україні.

У зв'язку з цим підкреслимо, що зазначені органи називаються **центральними не тільки і не стільки** тому, що, як дехто вважає, у своїй діяльності вони представляють *інтереси «центру»*, а не окремих територій, місць, і, отже, їх компетенція поширюється на всю територію країни. Адже така сама характеристика властива і уряду — Кабінету Міністрів України, який також має повноваження «центру». І в *цьому сенсі* різниця між урядом і центральними органами полягає лише у тому, що перший — це центральний орган виконавчої влади *загальної* (тобто по всіх без винятку питаннях виконавчої влади) компетенції, а центральні органи мають *спеціальну* (тобто по окремих галузях, сферах чи функціях виконавчої влади) компетенцію.

Насправді ж назва «центральні органи виконавчої влади» зумовлена не наведеною підставою, а іншою — встановленою Конституцією України трирівневою моделлю системи органів виконавчої влади, що включає як *основні* такі структурні рівні: 1) рівень вищого органу — уряд; 2) рівень центральних органів; 3) рівень місцевих органів. У *такому сенсі* центральні органи виконавчої влади (надалі — центральні органи або ЦО) є **безпосередньо підвідомчими уряду органами**, тобто органами нижчого щабля, які здійснюють керівництво дорученими їм сферами управління і несуть відповідальність за стан їх розвитку перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України.

Певна річ, конституційна легітимність названих органів виконавчої влади означає, що їх наявність є *обов'язковою* для функціонування виконавчої влади в Україні. В той же час зміст Конституції України аж ніяк не виключає можливості створення якихось додаткових видів органів виконавчої влади, що посідали б

певне проміжне місце стосовно до згаданих основних структурних рівнів, адже Конституція *не містить* точного визначення всіх елементів системи органів виконавчої влади. Згідно з п. 12 ст. 92 Конституції України виключно законами України визначаються «організація і діяльність органів виконавчої влади». Інакше кажучи, Конституція України відносить розв'язання питання про можливість існування в системі органів виконавчої влади, *поряд з основними рівнями*, якихось інших (тобто неосновних) рівнів — на розсуд законодавця шляхом прийняття відповідних законів.

Отже, виходячи із «букви і духу» Конституції України, немає перешкод для наукового допущення, що серед безпосередньо підвідомчих урядові органів ЦО *не є виключним видом*. Але для обґрунтування цього слід звернутися до поки що загальнопоширеної класифікації центральних органів.

Нагадаємо, що традиційно до ЦО відносяться: а) міністерства; б) державні комітети; в) інші центральні органи виконавчої влади, які мають різноманітні назви — часто вони визначаються терміном «відомства».

Міністерства мають або галузевий (багатогалузевий), або функціональний (міжфункціональний) характер. Лише їх керівники — міністри — входять до складу Кабінету Міністрів України і безпосередньо беруть участь у формуванні урядової політики в країні. Нині в Україні налічується 21 міністерство.

Державні комітети створюються для керівництва окремими галузями економіки та соціального розвитку або ж здійснення певної міжгалузевої діяльності чи вирішення окремих функціональних завдань. Нині в Україні налічується трохи більше 20 державних комітетів.

Інші центральні органи виконують окремі вузькоспеціалізовані функції загальнодержавного значення. Ці органи, котрих зараз налічується майже 30, мають термінологічно різні назви. Серед них найпоширенішими є «Комітет», «Агентство», «Головне управління», «Служба».

Хоч останнім часом в Україні, як відомо, відбулося деяке скорочення кількості центральних органів, їх ефективній діяльності істотно перешкоджають такі, зокрема, вади, як:

а) невизначеність у розмежуванні поняття і правового статусу міністерств, державних комітетів і так званих «інших» центральних органів;

б) нечіткість у відносинах співвідпорядкованості ЦО, дублювання і суперечливість їх функцій та повноважень;

в) невідповідність фактичної ролі окремих структур формально продекларованому їх статусу як центральних органів;

г) відсутність у Кабінету Міністрів України ключових важелів впливу на діяльність більшої частини ЦО, хоч уряд, за Конституцією України, є вищим органом у системі органів виконавчої влади.

З метою подолання зазначених недоліків було б доцільно законодавчо запровадити концептуально нову класифікацію центральних органів і відповідно до цього по-новому визначити загальний склад *підвідомчих Кабінету Міністрів України* органів виконавчої влади з компетенцією зазначеного вище «*центрального рівня*». Це дозволить переглянути функції і статус існуючих ЦО, істотно зменшити їх кількісний склад і на цій основі оптимізувати їх співвідношення та взаємодію з іншими групами підвідомчих Кабінету Міністрів України органів.

Вирішення поставленого завдання цілком перебуває в межах положень Конституції України, яка *не дає вичерпного переліку центральних органів* виконавчої влади, визначивши серед них тільки вид «міністерств» (наприклад, ст. ст. 106, 114, 117 Конституції України).

Виходячи з цього, вважаємо за доцільне запропонувати концептуально нове бачення класифікації центральних та інших безпосередньо підвідомчих Кабінету Міністрів України органів.

1. До групи центральних органів виконавчої влади слід віднести такі їх види:

1) міністерства;

2) державні комітети.

Згідно з Конституцією України об'єднуючою ознакою цієї групи органів є те, що стосовно до них *ключові установчі та кадрові питання вирішуються Президентом України* відповідно до його конституційно визначених повноважень (пп. 10 і 15 ч. 1 ст. 106).

Якісна різниця між ними впливає із неоднакового функціонального призначення і статусу.

З одного боку, *міністерства* — це центральні органи, покликані формувати та реалізувати державну політику у відповідних сферах суспільного життя (секторах державного управління), їх очолюють міністри, які є членами Кабінету Міністрів України за

посадою. Між міністерствами розподіляється весь спектр урядової політики, за винятком тих напрямів, реалізація яких віднесена до повноважень окремих органів із спеціальним статусом.

Міністерства повинні мати право видавати загальнообов'язкові (тобто такі, що діють поза межами системи міністерства) нормативно-правові акти в межах повноважень, визначених Конституцією і законами України, а також відповідно до указів Президента України та актів Кабінету Міністрів України.

Міністерства є єдиноначальними органами. Міністр доручає виконання частини своїх службових повноважень заступникам міністра, які можуть виконувати їх від імені міністерства відповідно до затвердженого міністром розподілу посадових обов'язків між заступниками.

З іншого боку, *державні комітети* — це центральні органи, які, безпосередньо не формуючи урядову політику, покликані сприяти міністерствам та уряду в цілому в реалізації цієї політики шляхом виконання функцій державного управління, як правило, міжгалузевого чи міжсекторного характеру. Відповідно до ч. 1 ст. 114 Конституції України голови державних комітетів не входять до складу Кабінету Міністрів і, отже, самостійно не виробляють урядову політику.

Державні комітети можуть видавати загальнообов'язкові нормативно-правові акти лише у межах повноважень, визначених для них законами.

Доречно зазначити, що державні комітети є єдиноначальними органами, хоча сама назва «комітет» властива якраз колегіальним органам. Тому було доцільним змінити назву «Державний комітет» на іншу, що більш відповідала б природі єдиноначального органу, наприклад — «Державне агентство» (відповідно керівник мав би посаду не «голови», а «директора»).

Обидва види центральних органів можуть мати підпорядковані їм підрозділи (органи), у тому числі територіальні (регіональні), які становлять так звану «систему міністерства» (або державного комітету).

2. Специфічну систему серед підвідомчих Кабінету Міністрів України органів мають скласти органи особливого виду — їх доцільно визначити як **загальнодержавні органи із спеціальним статусом (ЗОСС)**. Межі їх підвідомчості уряду коливаються залежно від змісту спеціального статусу конкретного

ЗОСС, який встановлюється в кожному випадку окремим статутним законом України.

Зазначені ЗОСС не є якимось штучним утворенням. З одного боку, існування таких органів в одному випадку вже передбачено Конституцією України (п. 14 ч. 1 ст. 106, п. 22 ч. 1 ст. 85), де йдеться про особливий порядок призначення на посаду та звільнення з посади голів Антимонопольного комітету, Фонду державного майна, Державного комітету телебачення і радіомовлення України. З другого боку, воно може бути додатково передбачено шляхом прийняття відповідних статутних законів. У звичайних (загальнорегулятивних) законах, а тим більш — у підзаконних актах, питання утворення і визначення конкретної організаційно-правової форми таких спеціальних органів вирішуватися не повинні.

Зауважимо, що поняття «статутний закон» має на меті не визначення окремого виду нормативно-правових актів, а лише характеристики змістовної спрямованості окремих законів, які регламентують організацію, повноваження та порядок діяльності органів виконавчої влади.

Стосовно ж поняття «спеціальний статус» органу слід пояснити, що його змістом визначаються *особливості правового становища* того чи іншого органу, перш за все з питань: а) його утворення, реорганізації та ліквідації; б) призначення на посаду та звільнення з посади його керівників і заступників; в) його функціонального призначення, прав і обов'язків; г) його взаємовідносин з іншими державними органами; г) його відповідальності, підконтрольності та підзвітності; д) скасування чи зупинення його актів.

Отже, на противагу центральним органам *ключові установчі та кадрові питання стосовно ЗОСС повинні вирішуватись в індивідуально визначеному порядку*, закріпленому Конституцією та відповідними статутними законами України. Наприклад, на ЗОСС не можуть бути автоматично поширені правила п. 15 ч. 1 ст. 106 Конституції України щодо вирішення питань їх утворення, реорганізації чи ліквідації.

Є підстави передбачати, що не всі ЗОСС матимуть такий статус постійно, їх перелік може змінюватись залежно від потреб держави, як нинішніх, так і майбутніх. Деякі органи з цього переліку можуть бути переведені до групи традиційних ЦО, якщо це не вимагатиме внесення змін у Конституцію України, тобто склад цих органів не буде нерухомим.

3. Ще одну групу підвідомчих уряду органів виконавчої влади «центрального» рівня мають скласти органи також нового виду, що не співпадає з традиційними ЦО. Особливість даного виду полягає у тому, що *ключові установчі та кадрові питання щодо цих органів мають вирішуватись самим Кабінетом Міністрів України*. Виходячи з цього, їх доречно назвати **урядовими органами**.

Зважаючи на можливе зауваження з приводу того, що Конституція України прямо не передбачає виділення такого виду органів виконавчої влади, важливо ще раз нагадати, що в тексті Конституції не наводиться вичерпна класифікація цих органів. Конституція чітко визначає, по-перше, лише *основні структурні рівні* системи органів виконавчої влади і, по-друге, на кожному такому рівні (крім вищого) — лише *основні види* органів (зокрема, на рівні центральних органів — міністерства, на рівні місцевих органів — місцеві державні адміністрації).

Разом з тим вважаємо цілком достатньою конституційно-правовою підставою правомірності існування урядових органів положення п. 9 ст. 116 Конституції України, згідно з яким Кабінет Міністрів України спрямовує і координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади. Адже конституційна формула не виключає, що серед підвідомчих Кабінету Міністрів органів може існувати такий їх вид, який не співпадає ані з «іншими центральними», ні з «місцевими» органами.

Надання ж уряду, крім конституційно закріплених повноважень, ще додаткових прав з вирішення установчих і кадрових питань щодо пропонованих урядових органів можливе на підставі ч. 2 ст. 120 Конституції України, згідно з якою повноваження Кабінету Міністрів визначаються не тільки Конституцією, а й законами України.

Серед урядових органів одна їх частина підпорядковується Кабінету Міністрів України безпосередньо, а друга, переважаюча за кількістю, — опосередковано, тобто через підпорядкування тому чи іншому міністерству (або, як виняток, загальнодержавному органу із спеціальним статусом).

Доцільно виділити такі види урядових органів, що підпорядковані (тобто входять до системи) міністерствам:

а) *департаменти* — утворюються для здійснення функцій керівництва окремими галузями в межах відповідних секторів державного управління;

б) *інспекції* — утворюються для здійснення контрольних функцій як у відомчих, так і позавідомчих межах;

в) *виконавчі агенції* — утворюються для здійснення реєстраційно-дозвільних функцій щодо фізичних і юридичних осіб, в тому числі на платних засадах.

Всі ці органи функціонують як єдиноначальні і не мають права видавати загальнообов'язкові нормативно-правові акти.

До урядових органів, безпосередньо підпорядкованих уряду, мають бути віднесені деякі нинішні ЦО, які за характером своїх функцій чи сферою діяльності недоцільно організаційно підпорядковувати будь-якому центральному органу. Ці органи можуть функціонувати на засадах як єдиноначальності, так і колегіальності та видавати загальнообов'язкові акти лише з окремих, точно визначених законом питань. Окремі з цих органів (наприклад, ВАК, різні комісії з премій) мають змішану — державно-громадську природу.

4. Нарешті, певна група підвідомчих уряду структур (так званих «квазіорганів») має бути взагалі виведена за межі поняття «органи виконавчої влади». Оскільки вони не мають державно-владних повноважень, і отже, не є суб'єктами виконавчої влади, їх статус — це статус **установ і організацій при Кабінеті Міністрів України**.

До складу цих установ і організацій слід віднести: а) структури, утворені внаслідок перетворення окремих існуючих нині органів виконавчої влади, які підвідомчі Кабінету Міністрів, але фактично не мають владно-розпорядчих повноважень; б) структури, що й на даний час мають статус установ і організацій при Кабінеті Міністрів. *Усі установчі та кадрові питання щодо цих структур вирішуються Кабінетом Міністрів України.*

Законодавче закріплення викладеного концептуального підходу до визначення елементного складу підвідомчих уряду органів виконавчої влади дозволить не тільки радикально зменшити загальну чисельність власне центральних органів, але й більш обґрунтовано встановлювати кількісні пропорції в межах кожної наведеної групи органів.

Зокрема, кількість міністерств не повинна бути, з одного боку, надто малою, щоб кожний міністр мав можливість охопити все коло питань, віднесених до його відання, а з іншого — надто великою, щоб якомога рідше виникали ситуації, коли вирішення однакових питань покладається водночас на кілька міністрів, що загрожує виникненням конфліктів інтересів.

З урахуванням світового досвіду і дійсних потреб соціально-економічного розвитку нашої країни було б доцільним орієнтуватися на стабілізацію кількості міністерств в межах близько двадцяти. При виникненні об'єктивної потреби у збільшенні цієї кількості можна було б запровадити правило, за яким одному міністру підпорядковувалось би кілька міністерств (або інших ЦО).

Що ж до кількості державних комітетів, то їх існування виправдано лише в тому разі, коли певні функції державного управління неможливо або небажано віднести до відання якогось одного міністерства або коли існує необхідність організаційно (структурно) розмежувати відповідальність за прийняття стратегічних рішень та їх реалізацію. З урахуванням цього кількість державних комітетів в Україні могла б бути в межах десяти.

Крім поліпшення розглянутих кількісних показників, важливим позитивним наслідком запропонованих перетворень слід вважати забезпечення *провідної ролі міністерств* серед підвідомчих уряду органів. Це підтверджується, зокрема, тим, що:

а) саме між міністерствами мають бути розподілені *всі напрямки урядової політики*, по яких лише міністерства безпосередньо беруть участь у її формуванні та реалізації;

б) лише міністерства мають право видавати загальнообов'язкові нормативно-правові акти на підставі *безпосередньо свого правового статусу*, а не спеціального уповноваження у відповідних законах;

в) лише міністерства можуть мати у *своєму підпорядкуванні* розглянуті вище урядові органи.

Цілком зрозуміло, що адекватне практичне запровадження запропонованої класифікації підвідомчих уряду органів потребує подальшого опрацювання наведених висновків, положень і пропозицій в ході підготовки нового законодавчого акта, присвяченого міністерствам та іншим центральним органам. Його назва також — з огляду на попередній аналіз — має бути дещо уточнена наступним чином: Закон України «Про центральні та інші підвідомчі Кабінету Міністрів України органи виконавчої влади».

Надійшла до редколегії 08. 02. 99

М. Цвік, академік АПрН України,
І. Процюк

Про державно-правову природу влади Президента України в системі розподілу влад

Здійснення основних прав людини і громадянина, передбачених Загальною декларацією прав людини, міжнародними пактами про політичні і громадянські права та чинною Конституцією України потребує такої організації влади, яка б виключала пріоритет будь-якої з її гілок, зловживання владою з боку окремих органів, забезпечувала можливість розв'язання конфліктів, що виникають між ними.

Державно-правовим принципом, який дозволяє здійснювати ці вимоги, визнається здавна втілений в світову державно-правову практику розподіл влад. Важливість для демократичної держави закріплення принципу розподілу влад визнавалася в усі часи. Відомо, що вже ст. 16 французької Декларації прав людини і громадянина 1789 р. проголосила: «Суспільство, де не забезпечені гарантії та не існує розподілу влад, не має конституції». Розподіл влад справедливо розглядається як важлива гарантія від узурпації влади в руках однієї особи чи органу. Основний зміст цього принципу полягає, з одного боку, в реалізації ідеї незалежності окремих видів державних органів один від одного, чіткого розмежування їх функцій, повноважень і правових форм діяльності, а з іншого — в їх співробітництві, уособленні, врівноваженості, взаємостимуванні та взаємоконтролі.

Стаття 6 Конституції України також закріплює цей принцип, визначаючи, що державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

Разом з тим слід мати на увазі, що в сучасних умовах здійснення розподілу влад набуло багатоваріантного характеру і в деяких країнах не вкладається в рамки класичних положень вчення Локка, Монтеск'є, конституціоналістів США відносно встановлення певної рівноваги і взаємостимувань трьох гілок влади — законодавчої, виконавчої та судової¹.

¹ Див.: *Тацій В. Я., Грошевий Ю. М.* Правові засоби охорони Конституції // Вісник Академії правових наук України. 1995. № 3. С. 36; *Чиркин В. Е.* Контрольная власть // Гос-во и право. 1995. № 4. С. 11-12.

Це пояснюється як фактичним зростанням кількості груп державних органів, які можна було б розглядати як окрему гілку влади, так і поширенням у сучасному світі змішаних форм правління, що характеризуються відходом від традиційних для минулого схем структурних побудов взаємозв'язку і взаємодії гілок влади¹. З точки зору класичних схем розподілу влад вони повинні бути віднесені до неправильних форм правління.

У державах зі змішаною президентсько-парламентською чи парламентсько-президентською формами правління перш за все істотно змінюються роль і значення президента як інституту державної влади. У таких державах президент багато в чому не схожий на властиву йому в президентській республіці головну фігуру, що очолює виконавчу владу. Не схожий він і на главу держави в парламентській республіці, діяльність якого обмежується головним чином представницькими функціями і не пов'язана з окремими гілками влади системою стримувань і противаг. Перебуваючи вище планки останнього, але нижче першого, президент при змішаній формі правління не може не посідати особливе місце щодо системи розподілу влад. Виникають сумніви відносно того, чи входить взагалі президент у державах зі змішаною формою правління у систему розподілу влад, а якщо так, то в якій якості — як складова частина певної гілки влади чи як самостійна її гілка. Це повністю відноситься і до діючого на основі Конституції 1996 р. інституту Президента України. Якщо вважати, що Президент України посідає в системі розподілу влад місце окремої самостійної влади, то потрібна конституційна новела про включення президентської влади в перелік гілок влади (ст. 6 Конституції) або офіційне визнання, що Президент очолює виконавчу владу.

При цьому слід виходити з наявності конституційних ознак гілки влади — її уособленості, самостійності, складної структури, наявності тільки їй властивого головного і певного числа допоміжних напрямків її діяльності, пов'язаності з іншими гілками системою стримувань і противаг.

Все це обумовлює доцільність і актуальність наукового аналізу правової природи влади Президента України в президентсько-

---

¹ Див.: Цвік М. В. Конституційні проблеми розподілу влад (деякі загально-нотеретичні аспекти) // Вісник Академії правових наук України. 1994. № 1.

парламентській республіці Україна відповідно до загальноєвропейських світових стандартів державотворення і демократії.

Посада Президента України була введена відносно недавно. Конституційний закон від 5 липня 1991 р., яким були внесені зміни до Конституції 1978 р., позначив Президента як главу держави і главу виконавчої влади (ч. 1 ст. 141). Таке визначення місця президента є найбільш характерним для президентських республік. Проте Україна в той час за деякими ознаками наближалась до змішаної — парламентсько-президентської республіки, оскільки існувала посада Прем'єр-міністра, який очолював уряд, а парламент брав активну участь у формуванні особистого складу Кабінету Міністрів, затверджуючи Прем'єр-міністра, віце-прем'єрів та ключових міністрів. Складалася ситуація, коли на чолі виконавчої влади стояли дві особи — Президент і Прем'єр-міністр. Правове положення Прем'єр-міністра було багато в чому невизначеним і усередині виконавчої влади превалювала влада Президента.

Після підписання 8 червня 1995 р. Конституційного договору Україна на час його дії перетворювалась на президентсько-парламентську республіку, що в першу чергу пов'язано із значним розширенням установчих повноважень Президента. Разом з тим ситуація у сфері взаємовідносин Президента і Кабінету Міністрів мало в чому змінилася. Розв'язати всі недоречності повинна була нова Конституція України. Однак багато питань щодо місця і ролі Президента, його взаємовідносин з іншими гілками влади, особливо з виконавчою, в тексті Конституції 1996 р. так і залишилися остаточно не визначеними.

Відповідно до Конституції 1996 р. Президент перестав бути главою виконавчої влади і нібито випав із проголошеної ст. 6 Конституції тріади розподілу влад. Разом з тим йому відведена важлива роль у здійсненні розподілу влад, оскільки він пов'язаний обов'язком співробітництва і системою стримувань і противаг з усіма гілками влади, хоча структурно не входить до жодної з них. Президент України юридично перебуває, таким чином, поза гілками цієї системи і разом з тим через здійснення деяких виконавчих функцій фактично відноситься до однієї з них, що суперечить одне одному. Така невизначеність не може негативно не позначитися на роботі всього державного механізму. Різне бачення цих питань з боку Президента і парламенту часто приводить до конфліктів, а іноді й до протистояння між ними. Отже, модель

президентства, яка закріплена в Конституції України, не є оптимальною.

Фактичне місце і роль Президента в системі влади впливають як з положень Конституції, що стосуються його повноважень, так і з державної практики. Якщо виходити з аналізу ст. ст. 6 і 102 Конституції України, то президентська влада не може розглядатися як така, що входить у систему розподілу влад як визнана самостійна гілка влади. Це впливає передусім із того, що в ст. 6 Конституції, де формулюється принцип розподілу влад, така гілка влади не передбачена. Крім того, згідно зі ст. 102 Конституції Президент, з одного боку, характеризується як глава держави, що характерно для всіх парламентських республік, в яких ця фігура аж ніяк не претендує на статус самостійної гілки влади. В той же час ч. 2 ст. 102 Конституції визначає Президента як гаранта державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції, прав і свобод людини і громадянина. Слід зауважити, що якби такі повноваження належали виключно Президенту, то це ставило б його над усіма традиційними гілками влади, робило б його, як прямо було записано в проекті Конституції України в редакції від 24 лютого 1996 р., гарантом забезпечення громадянської злагоди в суспільстві, фактором, який сприяє узгодженості в діяльності органів державної влади, але руйнувало б розподіл влад. У такому разі через першість влади Президента була б порушена властива розподілу влад рівновага між гілками влади, що є найважливішою умовою здійснення цього принципу і що виключало б погляд на Президента як на самостійну гілку влади.

Водночас ч. 2 ст. 102 Конституції не може розумітися спрощено і потребує свого тлумачення. Безсумнівно, визначення Президента як гаранта державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини має за мету підкреслити особливу, провідну роль глави держави у системі влади, його вищий авторитет. Але за своїм змістом ця формула, яка значною мірою співзвучна з ч. 2 ст. 80 Конституції Російської Федерації, не відрізняється точністю. Вона здатна створити враження того, що нібито забезпечення охорони перелічених цінностей покладається виключно на президентську владу.

Між тим виконання відповідних завдань є функцією не тільки Президента, а й усіх традиційних (і не тільки традиційних)

гілок влади, усієї системи її центральних і місцевих органів, кожен з яких діє у цьому напрямі своїми специфічними методами. Так, п. 1 ст. 116 Конституції спеціально підкреслює роль Кабінету Міністрів України як органу, який забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність країни. Щодо територіальної цілісності України, то, віддаючи належне важливості діяльності в цьому напрямі Президента, слід наголосити, що найбільш вагома гарантія цієї цілісності встановлена ст. 73 Конституції, яка передбачає вирішення питання про зміну території України виключно шляхом всеукраїнського референдуму. Величезна роль Президента України як гаранта Конституції обумовлена низкою його повноважень, як, наприклад, правом скасування актів Кабінету Міністрів України і Ради Міністрів Автономної Республіки Крим (п. 16 ст. 106) і т. ін. Водночас значну роботу по забезпеченню як додержання Конституції, так і охорони прав громадян виконують й інші державні органи, в першу чергу судова та контрольно-наглядова.

Особливо слід підкреслити значення існування такої спеціальної установи контролю за конституційністю законів, якою є Конституційний Суд України. На нашу думку, можна було б вважати цей орган всеохоплюючим гарантом Конституції за умови, якби він виносив свої рішення не тільки в разі наявності звернень відповідних суб'єктів, а й за власною ініціативою. Дійсно, тільки незалежний судовий орган, який не є однією з сторін у спорах і конфліктах, що виникають, може надійно гарантувати додержання Конституції. Щодо Президента, то, здійснюючи вирішальні функції у сфері виконавчої влади, він діє в інтересах саме цієї влади. Тому він далеко не завжди може бути об'єктивним щодо встановлення конституційності чи неконституційності при виникненні спорів між гілками влади, недодержанні окремими державними, в тому числі й виконавчими, органами влади положень Конституції. Практика підтверджує, що, виходячи саме з інтересів виконавчої влади, Президент неодноразово звертався до Конституційного Суду для остаточного розв'язання спорів із законодавчою владою. До того ж статус гаранта Конституції створює для Президента можливість, виправдовуючись необхідністю її захисту, розширено тлумачити обсяг своїх повноважень, втручаючись у сферу компетенції інших органів і порушуючи принцип розподілу влад.

Разом з тим найбільш широкі повноваження Президента не охоплюються зазначеними в ст. 102 Конституції, а відносяться до

таких, що пов'язані із взаємодією з виконавчою владою. Стаття 106 Конституції закріплює за Президентом повноваження призначати за згодою Верховної Ради України Прем'єр-міністра України, припиняти його повноваження та приймати рішення про його відставку, а також призначати за поданням останнього членів Кабінету Міністрів, керівників інших центральних органів виконавчої влади, голів місцевих державних адміністрацій та припиняти їхні повноваження на цих посадах. Такі повноваження по формуванню виконавчої гілки влади і можливість реально управляти нею всупереч Конституції говорять про наближення Президента України до посади керівника виконавчої гілки влади. Це дає підстави стверджувати, що за цими функціональними ознаками Президент України відноситься до виконавчої гілки влади. Не можна не погодитися з А. Зайцем, який пише, що «значні (не лише кадрові) повноваження Президента в сфері виконавчої влади перетворюють його на фактичного главу виконавчої влади, а тим самим особу, зацікавлену і активну у всьому, чим займається уряд»¹. Саме через це Кабінет Міністрів України багато в чому втратив самостійне значення і перетворився по суті в орган, котрий фактично підкоряється Президентові, через який він проводить власну політику. Це означає, що фактично в Україні у виконавчій сфері існує певний дуалізм: виконавчою гілкою влади управляє, з одного боку, глава виконавчої влади — Прем'єр-міністр України, а з іншого — Президент України. Вже це саме по собі виключає погляд на Президента як на окрему гілку влади. Крім того, потрібно враховувати й наявність досить розгалуженої Адміністрації Президента, повноваження якої в Конституції чітко не визначені і яка, допомагаючи Президентові у здійсненні його повноважень, також виконує функції, що відносяться до сфери діяльності виконавчої влади. Отже, у цій сфері фактично діють три структури — Президент, Адміністрація Президента та Кабінет Міністрів, повноваження яких не завжди мають, але потребують чіткого розмежування. Адміністрація Президента певною мірою дублює діяльність Кабінету Міністрів, нерідко виступаючи по відношенню до нього своєрідним управлінсько-контролюючим органом.

¹ Заєць А. Принцип розподілу влад в новітній українській конституційно-правовій практиці // Вісник Академії правових наук України. 1998. № 2 (13). С. 46.

Разом з тим склалася ситуація, коли Кабінет Міністрів підпорядковується, з одного боку, Президенту і його Адміністрації, а з іншого — підзвітний Верховній Раді, яка згідно з п. 13 ст. 85 Конституції здійснює контроль за діяльністю Кабінету Міністрів, що ставить його між двох вогнів. Незадовільне виконання вказівок Президента, а за певних умов і керівників Адміністрації загрожує відставкою за його рішенням, а невиконання рішень Верховної Ради — резолюцією недовіри з боку останньої (ст. 87 Конституції), що також загрожує відставкою (ст. 115 Конституції). Таким чином, Прем'єр-міністр і Кабінет Міністрів за такої ситуації втрачають значну частину своєї самостійності, перетворюючись на інститут, що повинен задовольняти усі сторони. Все це не може не знижувати ефективність роботи Кабінету Міністрів, який фактично перестає виконувати властиву йому, згідно з теорією розподілу влад, роль самостійної виконавчої гілки влади.

Водночас Президент хоча й наділений широкими можливостями впливу на діяльність Кабінету Міністрів, але не є його главою і за його дії не відповідає, а відповідні можливості впливу Верховної Ради, усуненої від формування Кабінету Міністрів, на втілення в життя програми його діяльності є вкрай обмеженими. Також обмеженими є кількість і значення стримувань, що їх може застосувати Кабінет Міністрів стосовно інших органів влади. Передбачене Конституцією України право контрасигнування (п. 31 ст. 106) Прем'єр-міністром або Кабінетом Міністрів актів Президента хоча й застосовується, але на практиці не набуло значення відведеної йому ролі стримувань щодо діяльності Президента. Внаслідок особливостей становища останнього в системі державної влади України і в першу чергу з метою виконання властивих йому виконавчих функцій знадобилось встановлення системи деяких конституційно закріплених стримувань і противаг, передусім між Президентом і законодавчою владою. Щодо Президента України, то відповідні стримування і противаги, які характеризують його правове становище, є аналогічними тим, що встановлюються в конституціях політично розвинутих країн для збалансування діяльності законодавчої та виконавчої гілок влади. Тому хоча Президент офіційно не є однією з її гілок, що входять до системи розподілу влад, його діяльність має конститутивне значення для функціонування цієї системи. Юридичне оформлення входження Президента України в систему розподілу влад є логічним і вкрай

бажаним. Виходячи із здійснення виконавчої влади як головного напрямку діяльності Президента, доцільно обмежити ст. 102 Конституції України вказівкою на те, що Президент є главою держави і виконавчої влади України.

Викладене свідчить про існування певної неузгодженості між ст. ст. 6, 102, 113, 114 та багатьма положеннями ст. 106 Конституції України. Це значною мірою обумовлено спробою поєднати в Україні принцип розподілу влад із встановленням змішаної форми державного правління, котра, як вже зазначалося, з погляду можливості повною мірою здійснювати цей принцип є неправильною державною формою. Для поступової ліквідації наведених неузгодженостей потрібний подальший розвиток державної форми.

Певні парламентські сили виступають з вимогою внесення змін до Конституції в напрямі встановлення в Україні парламентської республіки, в якій би Президент був виключно главою держави, а найбільш радикальні з них пропонують взагалі скасувати посаду Президента. Між тим, як показує світова практика, для забезпечення ефективності функціонування парламентської республіки необхідні економічна і політична стабільність у суспільстві, наявність зрілої розвинутої багатопартійності, існування сформованої парламентської більшості, врахування історичних парламентських традицій.

Через відсутність цих передумов парламентської республіки в Україні вона навряд чи виявиться дієздатною. Досвід роботи Верховної Ради свідчить про вкрай малу імовірність створення найближчим часом стійкої парламентської більшості і опозиції. За таких умов існування парламентської республіки неминуче призведе до додаткових труднощів у формуванні уряду, його нестабільності, постійних урядових криз, частих змін Кабінету Міністрів, з чим можуть бути пов'язані і зміни політичного курсу. Крім того, необхідно враховувати, що поява в посттоталітарних умовах широкого спектру партій хоча і має певне позитивне значення для України, але не свідчить про сформовану багатопартійну систему. З аналізу діяльності і кількісного складу партій випливає, що вони в основному є малочисельними, істотного впливу на вирішення питань управління державою не здійснюють і позбавлені низки ознак, властивих політичним партіям. Більшість з них не мають чіткої соціальної бази, детально виписаних партійних статутів, належним чином затверджених програм роботи, в тому числі на випадок приходу до влади. Чимало

партій не користуються підтримкою конкретного електорату, виборці орієнтуються на особистості, а не на партію в цілому, не завжди визначені фінансові джерела існування партій і т.ін.

Вважаємо, що на сучасному етапі доцільнішим є розвиток державної форми України в бік президентської республіки. Це пояснюється потребою і значенням існування в процесі поглиблення кризових тенденцій відсутньої в умовах сьогодення сильної і централізованої виконавчої влади. Необхідний певний ступінь авторитаризму в сфері управлінської діяльності для наведення в країні елементарної виконавчої дисципліни і виходу на цій базі із кризи.

У цілому існує залежність між майбутнім рухом України в бік президентської чи парламентської республіки і потребою внесення тих чи інших змін у Конституцію України. У першому випадку, орієнтуючись на необхідність додержуватися моделі розподілу влад, Президент повинен набути конституційного статусу глави держави і глави виконавчої влади. Це створить умови відповідно до основного напрямку його діяльності для консолідації українського суспільства. Форма правління, в якій Президент очолить виконавчу гілку влади, сприятиме підвищенню його відповідальності, створенню значно більшого ступеня стабільності роботи урядових установ. У другому, менш бажаному випадку — ухилу в бік парламентської республіки — необхідно конституційно обмежити повноваження Президента щодо управління роботою Кабінету Міністрів і детально конкретизувати повноваження його глави. Кабінет Міністрів має стати не тільки юридично, а й фактично вищим органом виконавчої влади.

Слід окремо зазначити, що посилення в системі влади ознак, властивих президентській республіці, аж ніяк не принижує ролі парламенту. Навпаки, воно може стати засобом запобігання будь-яких юридично невиправданих втручань у його діяльність. Це випливає з того, що при послідовному втіленні в життя принципу розподілу влад, побудові взаємовідносин гілок влади на базі системи стримувань і противаг вони здатні стати більш самостійними. Як вірно зазначається в літературі, у президентських республіках конституції встановлюють досить жорсткий розподіл основних функцій вищих органів держави, внаслідок чого парламенти діють як юридично і фактично незалежні органи, яким належать притаманні тільки їм важливі повноваження. До того ж офіційне становище президента як глави виконавчої влади ставить його в

більш залежне становище від парламенту, який цю владу повинен контролювати¹.

Отже, з якого боку не підходити, існуюча конституційна модель щодо ролі і місця Президента України в системі влади потребує істотного вдосконалення з метою встановлення у цьому питанні відповідності між конституціями юридичною і фактичною.

Головні висновки.

1. Ураховуючи, що ст. 6 Конституції України закріплює засади конституційного ладу, вона має вищу юридичну силу щодо наступних статей. У зв'язку з цим у відповідність з нею мають бути приведені ст. ст. 102, 113, 114 та ін.

2. Стаття 6 Конституції і модель президентської влади в Україні не містять ознак (складність структури, наявність головного і допоміжних методів діяльності), які б давали підстави стверджувати, що влада Президента є самостійною гілкою влади.

3. Президент за Конституцією юридично не відноситься до виконавчої гілки влади, яка очолюється Кабінетом Міністрів, хоча, незважаючи на існування різних центрів цієї влади (Президент, Кабінет Міністрів, Адміністрація Президента), виступає за фактичною Конституцією, як її головний елемент.

4. Через свою пов'язаність системою стримувань і противаг з діючими відповідно до Конституції гілками влади Президент справляє серйозний вплив на всю систему розподілу влад.

5. Закріплення у деяких конституціях, в тому числі у Конституції України, статусу Президента як гаранта державного суверенітету, територіальної цілісності, додержання Конституції, прав і свобод громадян (ч. 2 ст. 102 Конституції) є невдалим. Порушення урівноваженості між гілками влади ставить фігуру Президента над ними, тобто поза системою розподілу влад. Це суперечить ст. 6 Конституції України, створює передумови для ігнорування в деяких випадках провідної ролі інших державних органів у гарантуванні цих благ.

6. З погляду створення можливостей для реалізації принципу розподілу влад змішана республіка є неправильною формою держави, яка не здатна здійснити усі його вимоги. Саме тому бажаним є розвиток державності України в бік усунення труднощів, що виникають.

---

¹ Див., напр.: Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн. К., 1997. С. 84.

7. Можливий подальший розвиток президентської влади в бік її наближення до моделі, властивої президентській або парламентській республіці. Умовам перехідного періоду найбільш відповідає рух у бік наближення до президентської республіки з конституційним визначенням Президента як глави держави і глави виконавчої влади і вилученням ч. 2 ст. 102 Конституції України.

8. Будь-який із шляхів розвитку української державності не повинен принижувати роль парламенту, навпаки, він має закріплювати його самостійність у поєднанні ним законодавчих, установчих та контрольних повноважень.

Надійшла до редколегії 22. 03. 99

*В. Тацій, президент АПрН України,
академік НАН України,
Ю. Грошевий, академік АПрН
України*

Прокуратура в системі поділу влади

Визначення нормативних параметрів законодавчого закріплення правового становища прокуратури, її правомочностей багато в чому обумовлено соціальним призначенням державних органів, на які покладаються нагляд і контроль за додержанням виконання законів в тій чи іншій державі.

Передусім, і це важливо підкреслити, фундаментальні гілки влади — законодавча, виконавча та судова, які уособлюють собою єдину державну владу та її поділ, зовсім не включають можливості існування інших функціонально самостійних правових інститутів. Їх наявність визначається реальними потребами побудови правової держави і державно-правового життя суспільства в даний конкретний період, необхідністю демократичних форм контролю гілок влади у випадках, коли їх діяльність не відповідає принципам і положенням Конституції. Важливо, щоб ці інститути вписувалися в рамки загальнодемократичних процесів і сприяли балансу функціональних гілок влади.

Слід визнати, що у будь-якій державі є універсальна контрольна (наглядова) функція, яка впливає із сутності публічності дер-

жавної влади. Ця функція реалізується особливою гілкою влади — контрольною (наглядовою), яка на конституційному рівні має за мету охорону Конституції та забезпечує, з одного боку, відповідність законодавчих та інших нормативних актів Конституції України і конституційним законам, а з другого — верховенство права в усій юридичній практиці та правозастосовній діяльності органів виконавчої влади, в тому числі й додержання прав громадян, гарантованих Конституцією і конституційними законами України.

Подібний досвід регулювання правових засобів охорони конституційної законності міститься в деяких конституціях зарубіжних держав (Республіка Беларусь, Франція, Іспанія та ін.).

Інститут конституційного контролю, як показує практика, є гарантом додержання конституційної законності, послідовної реалізації принципу, згідно з яким Конституція (Основний Закон) має вищу юридичну силу. Прорахунки у визначенні правової природи органів, покликаних охороняти Конституцію, безвідносно до того, чи тягнуть вони за собою пониження їх соціальної ролі або, навпаки, надмірно розширюють їх повноваження, містять у собі наслідки, небезпечні як для громадян, так і для суспільства в цілому, оскільки понижують значення принципу верховенства права та положень Конституції, які мають вищу юридичну силу.

Специфіка діяльності органів, покликаних охороняти Конституцію, повинна полягати в тому, що вона носить комплексний характер і здійснюється однопрофільними органами, які мають різні функції в охороні Конституції, але об'єднані загальною цільовою установкою. Інакше кажучи, ці органи мають особливу юрисдикцію і відповідну процедуру, відмінну від органів адміністративного контролю.

Затягнулася дискусія щодо місця прокуратури у системі поділу влади. Ми виходимо з того, що: а) підпорядкування прокуратури виконавчій або судовій владі у теперішній час може зруйнувати систему «стримувань і противаг», яка склалась у державі; б) жодний з існуючих державних органів не може взяти на себе наглядову функцію прокуратури за виконанням законів учасниками суспільних відносин; в) реалії сьогодення вимагають більш повного розкриття правозахисного потенціалу прокуратури як гаранта законності та Конституції.

При цьому посилення правозахисного потенціалу прокуратури може бути забезпечено шляхом зміщення пріоритетів загаль-

нонаглядової діяльності на користь захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина, передусім слабко захищених громадян, прямого закріплення її обов'язку спостерігати за відповідністю підзаконних актів конституційним правам і свободам людини і громадянина. Уявлення щодо перетворення загальнонаглядової діяльності прокуратури як одноманітної акції не підкріплено ні теорією, ні практикою державно-правового будівництва сучасної України.

Слід також відкинути міркування про «піднаглядовість суду прокуратури» і впливає звідси прагнення розглядати прокуратуру як елемент судової влади. Судова влада має здійснюватися лише судом, але це не означає неправомірність механізмів, які забезпечують відповідність законові рішень судової влади як індивідуальних актів застосування права.

На жаль, наші наполегливі пропозиції в цій частині не були враховані в останній редакції проекту Конституції України, а аналіз розділу VII Основного Закону, присвячений прокуратурі, приводить до висновку про правоту твердження російського юриста А. Коні, який, розмірковуючи про долю цього органу, писав: «У покvapливому здійсненні пристрастного бажання пошвидше розчистити для нових насаджень місце, що поросло бур'яном і напівтрухлявими деревами, був зрубаний дуб, який стояв на сторожі лісу».

Одним із істотних недоліків чинної Конституції є те, що в ній функціонування деяких державно-правових механізмів наводиться з позицій сформованої правової держави без врахування реалій перехідного періоду, який в будь-якому випадку потребує укріплення та ефективної діяльності органів, що здійснюють контрольно-наглядові функції в державі (Конституційний Суд, прокуратура, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Рахункова палата). За нашим глибоким переконанням, функції прокуратури, які вона повинна здійснювати у перехідний період, слід було б закріпити не в запропонованих проектах Закону про прокуратуру, а в Конституції, або в розділі VII Конституції, де вказано, що функції прокуратури визначаються законом, бо це було б найкраще.

Саме соціальне призначення прокуратури як органу контрольно-наглядової гілки влади потребує закріплення в Законі (або в Конституції) її наступних компетенцій: нагляд за відповідністю Конституції та законам України правових актів і дій органів виконавчої влади та місцевого самоврядування; нагляд за додер-

жанням конституційних прав і свобод громадян; нагляд за додержанням законів органами, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, дізнання та досудове слідство; підтримання державного обвинувачення в суді і захист в суді майнових та інших інтересів держави, а також нагляд за відповідністю судових актів Конституції та закону; нагляд за додержанням законів у місцях виконання заходів кримінального покарання, а також застосування інших заходів примусового характеру. Навряд чи доцільно визначати підслідність справ, які розслідуються прокуратурою; інша річ, що прокурор має бути наділений правом прийняти до свого провадження будь-яку кримінальну справу.

У принципі ці функції прокуратури відображені в низці проєктів законів про прокуратуру.

Разом з тим слід спеціально підкреслити: відстоюючи науковий і дійсно державний підхід до визначення долі прокуратури, ми не вважаємо, що прокурорська система сьогодні є досконалою. Динаміка в цьому процесі за останні роки очевидна. Прокуратура вже «відмовилась» від нагляду за додержанням законів громадянами, звузила фактичні межі прокурорського втручання. Прокурори не підмінюють органи управління та контролю, не втручаються в оперативно-господарську діяльність підприємств, установ, організацій. Перевірки виконання законів проводяться на засадах надходження інформації (сигналів) про факти порушення закону, які потребують здійснення відповідних заходів з боку прокурора. За діяльністю прокуратури встановлений вельми значний судовий контроль.

До факторів, які визначають особливості та перспективи розвитку прокуратури, на наш погляд, відносяться: стан правопорядку та ефективності правозахисних механізмів у розглядуваному історичному періоді; характер взаємодії прокуратури з гілками державної влади; вітчизняні традиції забезпечення реалізації правових норм; загальновизнані принципи та норми міжнародного права; рекомендації Ради Європи, які зорієнтовані на західно-європейські стандарти. У свою чергу, та обставина, що прокуратура є гарантом законності, безумовно дає додаткові можливості реалізувати цю її соціальну роль у всіх сферах державного і суспільного життя. При цьому хотілося б відмітити, що в Європі немає єдиної схеми, яка визначає контури завдань і повноважень прокуратури. Кожна прокурорська система повинна бути сумісна з

культурою та історією країни, прийнята тим суспільством, у якому функціонує.

Думаємо, що було б помилковим інтерпретувати тезу про європейські стандарти прокуратури як тверді правила, які визначають устрій і конкретні повноваження прокуратури в окремій країні — члену Ради Європи. І якщо говорити про пріоритети, верховенство закону тощо, то запропоновані проекти законів про прокуратуру не суперечать європейським стандартам її діяльності. На жаль, створюється враження, що, вступивши до Ради Європи, Україна поставила себе в становище обвинуваченого, який перманентно виправдується та по відношенню до якого діє принцип презумпції невинуватості.

Звідси впливає, що запозичення елементів зарубіжної практики не повинно носити характеру механічного або «смакового» перенесення. Треба враховувати, що кожний окремий інститут у зарубіжних правових системах — це лише елемент відкладеного, збалансованого механізму, який може і не «спрацювати» в наших умовах. Згадаємо Олександра Пушкіна: «Що треба Лондону, то рано для Москви...»

Рекомендуючи «Керівні принципи про роль осіб, здійснюючих судове переслідування», Восьмий Конгрес з попередження злочинності у своїй резолюції вказав, що на національному, регіональному та міжрегіональному рівнях вони застосовуються «з урахуванням політичних, економічних, соціальних та культурних особливостей і традицій кожної країни». Державам — членам ООН пропонується «приймати до уваги і поважати Керівні принципи в рамках своїх законодавств і практики».

Наприкінці 1997 р. у Будапешті відбулися установчі збори та перша конференція Міжнародної асоціації прокурорів. Оцінюючи факт створення цієї асоціації та її перспективи, учасники конференції підкреслили, що нова прокурорська організація при всій відмінності правових систем сприятиме зміцненню в громадській свідомості цілком очевидної, але не завжди і не всюди визнаної істини: прокуратура є джерелом справедливості, вона діє від імені суспільства та в інтересах суспільства; національне законодавство повинно враховувати тільки загальні принципи організації і діяльності прокуратури.

Існуючий нагляд за виконанням законів у сфері державного управління, економіки, охорони прав і свобод громадян, тобто у галузі прокурорського нагляду, який на професійній мові ми

звикли називати загальним універсальним наглядом, викликає гострі дискусії. Пропозиція радикальних опонентів прокуратури щодо ліквідації загального нагляду базується в тому числі й на тому, що в багатьох розвинутих країнах подібну функцію прокуратура не здійснює. Проте для сучасної України необхідний саме такий тип прокуратури, її організація та напрямки діяльності об'єктивно залежать від соціальних, економічних, політичних та інших умов життєдіяльності суспільства.

Із сукупності цих умов слід виділити правові. Саме вони мають вирішальний вплив на призначення та склад функцій прокуратури, шляхи її реформування. Концентровано це виражається у стані законності в країні.

З розпадом тоталітарної системи ставлення до правових цінностей та інститутів в Україні поліпшилось, хоча не на стільки, як цього б хотілося. Законності поки що не вдалося посісти належне місце в соціальній політиці, житті суспільства.

Особливу небезпеку викликає правовий нігілізм, який виходить не тільки від осіб, тією чи іншою мірою зацікавлених в обході закону, а й від представників управлінського персоналу, які зобов'язані бути провідниками вимог закону. Вертикаль виконавчої влади досі не може виконати своє головне призначення — забезпечити належне виконання законів.

До цього слід додати, що в сучасний час в Україні безсистемно створюється досить значна мережа контролюючих органів як внутрішньовідомчого, так і міжвідомчого характеру. Однак така їх діяльність є малоефективною і, більш того, не координується в плані боротьби з правопорушниками, в тому числі й злочинністю. Щодо цього прокуратура повинна мати повноваження, які не тільки пов'язані з координацією діяльності суб'єктів відомчого і позавідомчого контролю, а й забезпечують додержання законності в їх діяльності.

Наші опоненти не тільки не враховують специфіку державно-правової ситуації в Україні, а й просто ігнорують той факт, що в країнах, на досвід яких вони посилаються, функціонують найсильніші саморегулятори громадянського суспільства, передусім — стабільне законодавство, діють традиції поваги до закону і відповідальності перед ним; правовою культурою проникнуті всі структури державного і соціального механізму. Саме цим об'єктивно зумовлено зрушення сфери державного контролю і нагляду.

Ми поки що похвалитися таким становищем, на жаль, не можемо. І якщо б перелічені фактори були іншими, мабуть, можна було б вести мову про іншу прокуратуру. На перехідному ж етапі потрібна прокуратура перехідного періоду з розгалуженими функціями, сильними наглядовими повноваженнями, які дозволяють їй грати роль «компенсатора» недоробок і недоліків передусім усе контролюючих органів у державному механізмі.

Прихильники негайного звуження компетенції прокуратури стверджують, що способом захисту прав громадян і суспільства повинна бути тільки одна судова влада. Безумовно, судовий порядок захисту прав і свобод, який поступово розширюється, є найбільш надійним і ефективним. Однак це не дає підстав стверджувати, що правозахисна діяльність прокуратури підмінює «право громадян на суддю», обмежує їх можливість оскарження в суд порушень законності. По-перше, у демократичному суспільстві повинна бути «багатоканальна» система охорони і захисту прав людини. Тим більш це важливо для України, де достатньо можливостей для порушення основних прав і свобод. По-друге, одержавши право звертатися в суд за захистом від сваволі посадових осіб, громадяни ще мало цим користуються. Люди зі своїми бідами охоче йдуть до прокурора. Чому? Їх бентежить довгочасність судового розгляду. Не менш важливо й те, що такий захист виявляється надто дорогим: за останні роки судовий збір істотно збільшився. На професійну правову допомогу при сучасних розцінках на послуги розраховувати можуть далеко не всі громадяни.

Важко уявити, що буде, якщо, скажімо, із завтрашнього дня прокурори перестануть займатися правозахисною діяльністю. При теперішньому становищі судової системи громадянин з його бідами та турботами фактично не зможе користуватися своїм «правом на суддю».

Це одна сторона справи, що стосується суб'єктивного ставлення громадян до суду і прокуратури. Друга стосується проблеми співвідношення діяльності прокуратури і функціонування судочинства. У цьому питанні слід мати на увазі таку важливу обставину: відповідно до нагляду за виконанням законів, а також нагляду за додержанням прав і свобод людини і громадянина прокуратура в основному звертається для скасування незаконних правових актів і в інших випадках порушення прав до суду, тобто позиція прокурора проходить апробацію в суді. І тільки після судового

рішення вона набуває зобов'язуючого характеру. Тому акцент на судову форму захисту не повинен призводити до відкидання зусиль прокуратури в цьому напрямку.

Тепер про взаємовідносини органів прокуратури та конституційної юстиції. В Конституції України Генеральний прокурор не названий в числі осіб, яким належить право звернення до Конституційного Суду. Ми вважаємо це неправильним:

Генеральний прокурор, в руках якого концентрується численна інформація про суперечності Конституції законів, що приймаються, а також матеріали про інші проблеми, вирішення яких входить до компетенції Конституційного Суду, повинен мати таке право. Прокуратура вживає енергійних заходів для розв'язання цього питання. Крім того, думається, є (або можуть бути) й інші точки зіткнення прокуратури з конституційними судами.

Це породжується, зокрема, потребою введення хоча б будь-якого офіційного контролю за рішеннями Конституційного Суду України, який діє як єдина і остання інстанція. Адже було б невірним сприймати будь-які рішення Конституційного Суду як бездоганні. Тому одним із засобів подолання такого становища могло б стати внесення Генеральним прокурором до Конституційного Суду заперечень на його рішення, які підлягають обов'язковому розгляду та вмотивованому реагуванню.

З наведених міркувань доцільно також наділити Генерального прокурора і правом на законодавчу ініціативу (ст. 93 Конституції України), а також у ст. 122 Конституції України передбачити, що Генеральний прокурор України у всіх випадках звільняється з посади за згодою Верховної Ради України.

І ще декілька міркувань. По-перше, ст. 9 Перехідних положень, в якій говориться, що «прокуратура продовжує виконувати відповідно до чинних законів функцію нагляду за додержанням і застосуванням законів... — до введення в дію законів, що регулюють діяльність державних органів щодо контролю за додержанням законів...», повинна розумітися в тому плані, що прокуратура продовжує виконувати функції, передбачені чинним Законом про прокуратуру України, оскільки не створена система органів контролю за додержанням законів, і розділ VII Конституції України в цьому аспекті не може розглядатися як такий, що потребує негайної зміни чинного законодавства про прокуратуру.

По-друге, імовірно, є доцільним розробити Концепцію розвитку прокуратури України в умовах перехідного періоду. У розробці цієї Концепції могли б взяти участь вчені Академії правових наук України.

По-третє, нещодавно прийняті зміни до Закону Російської Федерації «Про прокуратуру» змушують осмислити правильність одного з положень організації прокурорської системи, а саме — строк повноважень прокурорів. Уявляється, що росіяни пішли оптимальним шляхом, коли в Законі про прокуратуру не визначили строків повноважень прокурорів, а достатньо чітко регламентували підстави відсторонення прокурора від посади та його звільнення.

Вищезгадані проекти законів про прокуратуру ретельно вивчені вченими Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого і Академії правових наук України. Зауваження до них передані Президії АПрН України. Вважаємо за необхідне організувати комісію, яка б на основі цих проектів розробила єдиний проект Закону України «Про прокуратуру». В принципі ненормально, коли законодавчому органу для обговорення в сесійному засіданні Верховної Ради України подаються декілька проектів закону з одного й того ж предмета законодавчого регулювання.

Надійшла до редколегії 15.03.99

ПАМ'ЯТНІ ДАТИ

В. Нагребельний, заст. директора
Інституту держави і права НАН України
з наукової роботи, канд. юрид. наук,
Заслужений юрист України

ІНСТИТУТУ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ім. В. М. КОРЕЦЬКОГО НАН УКРАЇНИ — 50 РОКІВ

За 50 років свого існування Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України пройшов непростий шлях свого становлення і розвитку. Але, долаючи труднощі, з невеликого Сектора держави і права АН УРСР він перетворився у провідну наукову юридичну установу України. Своїм творчим доробком по дослідженню фундаментальних проблем державно-правового будівництва і міжнародного права Інститут заслужив широке визнання юридичної громадськості як нашої країни, так і за її межами.

Ідея створення у повоєнні роки правознавчої академічної установи належала тодішньому заступникові Голови Ради Міністрів УРСР і одночасно міністрові закордонних справ УРСР Д. З. Мануїльському. Така установа потрібна була насамперед для теоретичного обґрунтування міжнародної правосуб'єктності Української РСР, яка у той час стала членом ООН, і надання допомоги Міністерству закордонних справ УРСР у його діяльності. Цю ідею підтримав доктор юридичних наук, професор В. М. Корецький, який неодноразово входив як радник до складу очолюваних Д. З. Мануїльським урядових делегацій на міжнародних конференціях. Останній високо цінував В. М. Корецького як талановитого вченого і висококваліфікованого фахівця в галузі міжнародного права. Саме з ним Д. З. Мануїльський пов'язував утворення вказаної наукової установи.

Спочатку було вирішено втілити дану ідею шляхом створення в системі АН УРСР невеликого Кабінету держави та права, але внаслідок різних обставин практичної реалізації вона не отримала. 21 квітня 1949 р. Рада Міністрів СРСР своїм розпорядженням дозволила Раді Міністрів УРСР утворити у складі АН УРСР Сектор

держави і права. 6 травня 1949 р. Рада Міністрів УРСР прийняла постанову за № 1091 «Про зміну постанови Ради Міністрів УРСР від 14 грудня 1948 року № 2960 «Про організацію в складі науково-дослідних установ Академії наук УРСР Кабінету держави та права». Цією постановою Уряд УРСР дозволив АН УРСР утворити у складі відділу суспільних наук Академії Сектор держави та права як окрему науково-дослідну одиницю.

13 травня того ж року Президія АН УРСР розглянула це питання на своєму засіданні і ухвалила рішення взяти до відома та виконання постанову Ради Міністрів УРСР від 6 травня 1949 р. за № 1091. Саме з цього рішення Президії АН УРСР і розпочалися конкретні заходи щодо організації Сектора держави та права АН УРСР як самостійної науково-дослідної одиниці в системі відділення суспільних наук АН УРСР, основним завданням якого були всебічний розвиток радянської правової науки в УРСР і теоретичне узагальнення діяльності державних органів республіки.

У другій половині 1949 р. сформувався початковий склад наукового колективу Сектору з семи чоловік. Крім В. М. Корецького і Б. М. Бабія, до нього увійшло п'ять молодших наукових співробітників — випускників юридичного факультету Київського державного університету ім. Т. Шевченка. З осені 1949 р. при Секторі почала діяти аспірантура за спеціальністю «Міжнародне право».

Становлення Сектора відбувалося в умовах жорсткої сталінської командно-адміністративної системи і партійних вимог послідовно класового підходу до дослідження суспільних явищ. Перші теми наукових досліджень у Секторі стосувалися питань утворення та діяльності державного апарату у роки Жовтневої революції та громадянської війни, возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною, державно-правового устрою Болгарії і Китаю, організаційно-масової роботи сільських Рад депутатів трудящих, державного керівництва колгоспами. Чимало уваги приділялося науковим розробкам для міністерства закордонних справ УРСР, пов'язаних із зовнішньополітичною діяльністю УРСР, неправомірністю розміщення американських військових баз на чужих територіях, проблемами «відкритого моря», боротьби за мир і безпеку народів, «добрих послуг» у міжнародному праві тощо.

Хрущовська відлига позитивно вплинула на стан і характер діяльності Сектора, який розпочав підготовку монографічних робіт, поліпшився теоретичний рівень наукових досліджень, погли-

билися його зв'язки з практикою державно-правового будівництва. Розширилась і тематика наукової діяльності Сектора; були започатковані дослідження в галузі цивільного, трудового і кримінального права, кримінального процесу, правової охорони природи. Науковці Сектора взяли участь у підготовці проектів Цивільного, Цивільного процесуального, Кримінального, Кримінально-процесуального кодексів УРСР, інших законодавчих актів та матеріалів з питань міжнародного права для МЗС УРСР. Проведені заходи дали можливість більш предметно організувати наукові дослідження у Секторі, зміцнити зв'язки науковців з відповідними державними органами, збільшити кількість виданих ним монографічних праць. Посилилась роль Сектора як установи з координації наукових державно-правових досліджень у республіці. Ним самостійно або разом з юридичним факультетом Київського державного університету ім. Т. Шевченка було проведено ряд наукових конференцій: «Методологічні проблеми радянської юридичної науки» (1965), «Конкретно-соціологічні дослідження в правовій науці» (1967), «Правові проблеми управління народним господарством» (1968).

У цей період відбувалося також чисельне збільшення колективу Сектора та його внутрішнє структурування. На початку 60-х років кількість наукових співробітників наблизилася до 40. З 1961 р. у складі Сектора почали організовуватися науково-галузеві групи на громадських засадах: теорії та історії держави і права; радянського державного і адміністративного права; цивільного і трудового права та процесу, колгоспного і земельного права; кримінального права і процесу; державного права зарубіжних країн; міжнародного права.

У брежнєвський період (1964-1982 рр.) юридична наука виявилася міцно прив'язаною до потреб командно-адміністративної системи щодо теоретичного обґрунтування її політичних рішень. Але, попри ідеологічні нашарування, правова наука і в цей період продовжувала розвиватися значною мірою за своїми внутрішніми закономірностями. Це стосувалося і Сектора, а згодом — Інституту держави і права.

Слід зазначити, що за станом на кінець 1968 р. у Секторі держави і права АН УРСР працювало 42 наукових співробітники, в тому числі 4 доктори і 24 кандидати наук, один академік і один член-кореспондент АН УРСР. З 1950 до 1968 р. науковцями Сектора було опубліковано 92 монографії, 73 брошури і понад 320 на-

укових статей. Як за обсягом і характером науково-дослідної роботи, так і за своїм складом Сектор наблизився до статусу академічного науково-дослідного інституту.

12 червня 1969 р. Рада Міністрів УРСР прийняла постанову за № 360 «Про створення Інституту держави і права Академії наук УРСР» на базі відповідного Сектора і поклала на Інститут проведення наукових досліджень з актуальних питань державно-правового будівництва.

На виконання рішення Уряду Президія АН УРСР 24 червня того ж року прийняла постанову за № 202 «Про створення Інституту держави і права АН УРСР», відповідно до якої головним завданням новоствореної установи було визнано: розробка методологічних проблем правової науки, проведення досліджень в галузі державно-правового будівництва та широке впровадження їх результатів у всі сфери організації і діяльності державного апарату.

Інститут держави і права було введено до складу Відділу економіки, історії, філософії та права АН УРСР (академіком-секретарем цього відділу у даний час був Б. М. Бабій). На Інститут покладалося планування та координація наукових досліджень у галузі державно-правового будівництва Української РСР. Виконуючим обов'язки директора Інституту було призначено В. М. Корецького (до проведення виборів на цю посаду), а заступником директора з наукової роботи — Б. М. Бабія. Була визначена структура Інституту у складі п'яти наукових відділів, групи науково-технічної інформації, наукової бібліотеки, бухгалтерії, канцелярії та адміністративно-господарської служби.

У 1972 р. відділ проблем державного і господарського управління було реорганізовано і на його базі утворено два відділи: а) проблем політичної організації радянського суспільства (завідувач А. П. Таранов); б) політико-правових проблем управління (завідувач В. В. Цветков). Таким чином, на початку 70-х років Інститут держави і права АН УРСР нараховував шість відділів, у яких працювали 51 науковий працівник, з них 9 докторів і 31 кандидат юридичних наук. В аспірантурі Інституту навчалося 10 аспірантів. До середини 80-х років кількість відділів Інституту зростає до восьми. Збільшилася і чисельність наукових працівників. Станом на 1984 р. в Інституті працювало 80 наукових співробітників.

У 1972 р. Б. М. Бабія було обрано академіком АН УРСР за спеціальністю «Історія держави і права Української РСР», а докто-

ра юридичних наук В. В. Цветкова — членом-кореспондентом АН УРСР за спеціальністю «Право, проблеми управління». У 1974 р. Б. М. Бабій став директором Інституту, а В. М. Корецький залишився почесним директором і завідувачем відділу міжнародного права і порівняльного правознавства.

Результатом перших п'ятнадцяти років діяльності Інституту стали десятки монографічних праць, підготовлених його науковцями. Помітною подією для Інституту став вихід у 1976 р. нового видання колективної праці «Історія держави і права Української РСР» за редакцією Б. М. Бабія. Авторському колективу цієї книги у 1981 р. було присуджено Державну премію Української РСР в галузі науки і техніки. У 1979 р. премією АН УРСР імені Д. З. Мануїльського була удостоєна праця Г. Ю. Бувайлика «Правове регулювання міжнародних економічних відносин». 1984 р. цією ж премією був відзначений цикл робіт з проблем державного управління (автори — В. В. Цветков, В. Ф. Сіренко, В. Б. Авер'янов).

У 1977-1978 рр. Інститут взяв активну участь у підготовці проекту Конституції УРСР 1978 р. Б. М. Бабій був членом робочої групи і Секретаріату Комісії по підготовці проекту Конституції УРСР. Він же, а також В. Є. Бражников, І. П. Бутко, А. П. Таранов, В. М. Терлецький очолювали робочі підгрупи по підготовці необхідних матеріалів для розробки даного проекту. В. Є. Бражников, М. Ф. Селівон та І. А. Тимченко були членами комісії апарату Президії Верховної Ради України по вивченню і узагальненню пропозицій і зауважень, які надійшли в ході всенародного обговорення проекту Конституції УРСР. 1980 року почесному директору Інституту академіку АН УРСР В. М. Корецькому виповнилося 90 років. За великі заслуги у розвитку юридичної науки та активну громадсько-політичну діяльність йому було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, що стало непересічною подією в історії радянської юридичної науки.

Розпочата в середині 80-х років перебудова суспільного життя в Радянському Союзі демократизувала процеси наукотворення і зменшила ідеологічний тиск на науку.

У січні 1988 р. членом-кореспондентом АН УРСР і директором Інституту було обрано Ю. С. Шемшученка. У цей час була розроблена система заходів щодо перебудови наукової діяльності Інституту на основі переосмислення ідеологічних стереотипів і догм у галузі держави і права, що дісталася у спадок від часів ко-

мандно-адміністративної системи. Відповідно до цього по-новому були сформульовані пріоритетні напрями наукових досліджень Інституту: а) розвиток політичної системи радянського суспільства. Актуальні проблеми державно-правової науки; б) сучасні тенденції розвитку державно-правової системи капіталістичних країн. Історія і тенденції буржуазного капіталізму; в) міжнародно-правові аспекти забезпечення миру і міжнародної безпеки; г) вивчення, опис і публікації історико-правових джерел. З метою поліпшення координації наукових досліджень між відділами у 1990 р. з числа провідних вчених Інституту на громадських засадах було утворено дві наукові ради — «Проблеми правової держави, захисту і забезпечення прав особи» і «Проблеми сучасної політичної системи господарського механізму і управління». Проведені організаційні заходи сприяли позитивним змінам у характері наукових досліджень Інституту. Саме у цей час розпочалося вивчення проблем правової держави і громадянського суспільства, були поглиблені дослідження питань демократії, прав і свобод людини і громадянина, законодавчої діяльності та інших актуальних питань державно-правового будівництва в Україні. 15 лютого 1990 р. Рада Міністрів УРСР прийняла постанову № 36 «Про присвоєння імені В. М. Корецького Інституту держави і права АН УРСР».

Сучасний, якісно новий етап у діяльності Інституту розпочався з прийняття у 1990 р. Декларації про державний суверенітет України та у 1991 р. — Акта проголошення незалежності України. Після цього і з розвалом СРСР відбулися істотні зміни у підходах до дослідження державно-правової тематики України. Тепер відповідні державно-правові явища почали розглядатися не через призму загальносоюзної політико-правової системи, а як явища суверенної, ні від кого політично незалежної держави, тобто у рамках власної політико-правової системи. З урахуванням цього наукові дослідження Інституту держави і права ім. В. М. Корецького АН (а з 1995 р. — НАН) України були скориговані на створення юридичної наукової бази для становлення і розвитку української суверенної державності і правової системи, проведення конституційної, судово-правової, економічної та інших реформ.

Пріоритетними напрямками наукових досліджень Інституту на початку 90-х років були проблеми: розбудови державності України; конституційного права і місцевого самоврядування; правового регулювання аграрних відносин та охорони навколишнього

середовища; кримінально-правової боротьби з економічними та іншими злочинами; міжнародного права і міжнародної правосуб'єктності України. Надалі ці напрями були укрупнені і зведені у середині 90-х років до чотирьох: проблеми державотворення в Україні: теорія, історія, практика; теоретичні і прикладні проблеми розвитку правової системи України; Україна в системі сучасного міжнародного правопорядку: теорія і практика. Крім того, 8 вересня 1993 р. Президія НАН України за доповіддю Ю. С. Шемшученка прийняла постанову «Про підготовку фундаментальної Юридичної енциклопедії». 22 лютого 1996 р. Кабінет Міністрів України прийняв постанову «Про державну підтримку видання Юридичної енциклопедії». Зважаючи на важливість даного питання, підготовка Юридичної енциклопедії у 6 томах також була включена до пріоритетних напрямів наукової діяльності Інституту.

Вказані вище напрями є пріоритетними для Інституту і зараз. До них зроблене тільки одне доповнення. З 1996 р. до категорії пріоритетних віднесені також теоретичні дослідження проблем реалізації Конституції України.

У 90-х роках відбулися і певні структурні зміни в Інституті. Довелося відмовитися від малочисельних наукових секторів, кілька разів частково реорганізувалися відділи інституту, змінювалася їх назва. Зараз 8 відділів мають такі назви: 1) відділ теорії держави і права (в. о. завідувача С. В. Бобровник); 2) відділ історико-політологічних досліджень держави і права України (завідувач І. Б. Усенко); 3) відділ конституційного права та місцевого самоврядування (завідувач В. Ф. Погорілко); 4) відділ проблем державного управління та адміністративного права (завідувач В. Б. Авер'янов); 5) відділ проблем цивільного і трудового права та підприємництва (завідувач Я. М. Шевченко); 6) відділ проблем аграрного, земельного та екологічного права (завідувач Ю. С. Шемшученко); 7) відділ проблем кримінального права, кримінології та судоустрою (завідувач О. Я. Светлов); 8) відділ міжнародного права та порівняльного правознавства (завідувач В. Н. Денисов).

До структурних підрозділів Інституту входять також Центр організаційного і науково-методичного забезпечення підготовки Юридичної енциклопедії, Юридичний консалтинговий центр, група інформації, бібліотека тощо. Наприкінці 1998 р. організовано Міжнародний центр космічного права, а в березні 1999 р. — Центр банківського права.

У 90-х роках з-під пера науковців Інституту вийшли у світ десятки монографічних робіт з актуальних проблем державно-правового будівництва у суверенній Україні, історії держави і права та міжнародного права. Посилилася увага до видання довідкової літератури. За останні роки були опубліковані: «Юридичний довідник підприємця» (1992) та «Юридичний словник-довідник» (1996), «Політологічний словник» (1997), «Власність громадян. Юридичний довідник» (1997), «Правова охорона культурних цінностей. Міжнародні документи і законодавство України» (1997), «Ядерне законодавство України» (1998), «Космічне законодавство: нормативні акти» (1998) тощо.

На початку 90-х років в Інституті було започатковано серію «Пам'ятки політико-правової культури України». З цієї серії вже опубліковано: «Зібрання малоросійських прав 1807 р.» (1993); «Ділова документація гетьманщини XVIII ст.» (1993); «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1997). Непересічною подією для Інституту став вихід наприкінці 1998 р. першого тому шеститомної Юридичної енциклопедії. У його підготовці взяла участь більшість науковців Інституту. Енциклопедія є унікальним виданням для країн на пострадянському просторі і першою такого роду енциклопедією в Україні.

Протягом останнього десятиріччя наукові праці Інституту неодноразово удостоювалися академічних та інших премій і нагород. Зокрема, у 1991 р. премію АН України імені Д. З. Мануїльського отримали Ю. С. Шемшученко і Н. Р. Малишева — за цикл робіт з правових проблем охорони навколишнього середовища. Премією НАН України імені М. П. Василенка були нагороджені: В. Н. Денисов і В. І. Євінтов — за цикл робіт «Міжнародне право і світовий порядок: пошук моделей правового розвитку» (1992); І. Б. Усенко — за цикл робіт «Юридичні аспекти історії Всеукраїнської академії наук» (1994); О. М. Костенко — за цикл робіт «Закон і злочин (соціопсихологічні дослідження)» (1995); Ю. І. Римаренко — за цикл робіт «Етнодержавознавство: понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія і практика» (1996); Ю. С. Шемшученко і К. А. Вислобоков — за видання видатної пам'ятки українського права «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1997).

Вчені Інституту взяли активну участь у підготовці тексту Декларації про державний суверенітет України, а потім — проекту

Конституції України 1996 р. В Інституті були розроблені і надіслані до відповідних державних органів наукова концепція і власний проект Конституції України. Ю. С. Шемшученко був членом Конституційної комісії Верховної Ради України, а В. Б. Авер'янов, І. П. Бутко, Л. Т. Кривенко і В. Ф. Погорілко входили до складу офіційних робочих груп з підготовки проекту Конституції. І. Б. Усенко взяв участь у остаточному термінологічному редагуванні тексту Конституції. За участь у розробці, підготовці та прийнятті Основного Закону України В. Б. Авер'янов та В. Ф. Погорілко були нагороджені 22 серпня 1996 р. Почесною відзнакою Президента України.

Інститут тісно взаємодіє з Верховною Радою України, Адміністрацією Президента України, Кабінетом Міністрів України, Міністерством юстиції України, Верховним Судом України та Вищим арбітражним судом України, Прокуратурою України та іншими правоохоронними органами, місцевими радами і органами місцевого самоврядування. Науковці Інституту є членами різних науково-консультативних рад при відповідних органах, працюють у створюваних ними комісіях тощо. Значну допомогу Кабінетові Міністрів України, зокрема, надають наші працівники у питаннях проведення адміністративно-правової реформи.

Інститут підтримує творчі контакти з Академією правових наук України, Інститутом законодавства Верховної Ради України, Інститутом економіко-правових досліджень НАН України (Донецьк), Національною юридичною академією України імені Ярослава Мудрого (Харків), Національною академією внутрішніх справ та Університетом внутрішніх справ (Харків), Одеською юридичною академією, юридичними факультетами Київського і Львівського університетів тощо. З іноземних центрів найбільш тісні зв'язки ми маємо з Інститутом держави і права Російської академії наук, Інститутом законодавства і порівняльного правознавства при Уряді Російської Федерації, Інститутом філософії і права Республіки Білорусь, Інститутом правових досліджень Польської академії наук, Інститутом порівняльного правознавства у Парижі та багатьма іншими юридичними науковими установами.

На сучасному етапі розвитку Інституту важливою є й робота по підготовці наукових кадрів. Зараз в аспірантурі при Інституті навчається близько 70 громадян України та іноземців. До наукового активу Інституту для підготовки та захисту дисертацій при-

кріплено понад 80 чоловік. При Інституті діють три спеціалізовані вчені ради по захисту дисертацій.

З 1997 р. Інститут разом зі Спілкою юристів України видає збірник наукових праць молодих вчених «Держава і право». Всього за півстоліття науковцями Інституту було опубліковано близько 400 монографій, понад 100 підручників, збірників, довідників і коментарів законодавства, 300 брошур і майже 8000 наукових статей з юридичної тематики. До державних органів було надіслано понад 3 тисячі наукових записок, пропозицій і рекомендацій, експертних висновків з юридичних питань тощо. Це сприяло розвитку як юридичної науки, так і вирішенню практичних питань державно-правового будівництва в Україні.

Оцінюючи пройдений за 50 років Інститутом шлях, не можна не бачити, що він був устелений не тільки трояндами. У діяльності Інституту були й недоліки, і труднощі. Проте за всіх часів він був потрібен державі і суспільству. Звільняючись від недоліків і долаючи труднощі, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України з невеликого Сектора перетворився на провідну наукову юридичну установу суверенної України. Своім творчим добром він заслужив широке визнання серед юридичної громадськості як у нашій країні, так і за її межами.

СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА І НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

П. Рабінович, чл.-кор. АПрН України,
Н. Раданович, аспірантка ЛДУ

Імплементация міжнародних договорів в Україні та гармонізація з ними національного законодавства (деякі загальнотеоретичні аспекти)

З другої половини 90-х років, як ніколи раніше, актуалізується проблема гармонізування (приведення у відповідність) законодавства України з правовими системами провідних міжнародних організацій Європи. Основними віхами цього закономірного процесу були: її Угода про партнерство та співробітництво з Європейським Союзом (1994 р.), вступ до Ради Європи (1995 р.), конституційне закріплення положень щодо співвідношення міжнародного та національного права (1996 р.), ратифікація Конвенції про захист прав і основних свобод людини (1997 р.).

Зазначений процес цілком природно опосередковується створенням спеціальних органів, установ та прийняттям низки спеціальних нормативних актів (одним з останніх є Указ Президента України від 11 червня 1998 р. «Про затвердження стратегії інтеграції України до Європейського Союзу»¹). Це дає підстави констатувати, що у системі права України формується новий структурний підрозділ — *міжгалузевий інститут імплементації норм міжнародного права*.

Наукове забезпечення, обґрунтування розвитку цього інституту вимагають дослідження блоку загальнотеоретичних проблем, зокрема виявлення юридичних засобів, інструментів імплементації

¹ Див.: Уряд. кур'єр. 1998. 18 черв.

тації, з'ясування їх специфіки та закономірностей використання, формулювання низки понять, що адекватно відобразатимуть імплементаційну діяльність держави (зокрема таких, як-от: імплементаційно-юридичне регулювання, його стадії, види, суб'єкти, механізми, критерії правомірності тощо).

Першим етапом імплементаційно-юридичного регулювання є імплементаційна правотворчість.

І. Аби виділити певні стадії імплементаційної правотворчості, необхідно чітко визначити той «відліковий» момент, з якого вона, власне, починається. Як видається, такий момент настає після висловлення згоди на обов'язковість для України міжнародного договору, яка може виражатись різними способами, що їх передбачено Законом України «Про міжнародні договори України». Це можна аргументувати тим, що без нормативно-правового акта (закону чи підзаконного акта — залежно від того, яким саме органом висловлюється така згода), який засвідчує якраз прийняття міжнародно-правових зобов'язань державою, взагалі не виникає потреба у розробці й «запуску» механізму забезпечення останніх, а отже, і потреба в імплементаційній правотворчості. Тут можна записати: а чи взагалі, за наявності такого нормативно-правового акта, котрий підтверджує міжнародно-правові зобов'язання держави, необхідна ще спеціальна імплементаційна правотворчість? Адже є: по-перше, ст. 9 Конституції України про включення певних міжнародних договорів до складу національного законодавства; по-друге, ч. 1 ст. 17 Закону України «Про міжнародні договори України», яка передбачає застосування ратифікованих міжнародних договорів в порядку, встановленому для норм національного законодавства; і, по-третє, ч. 1 ст. 12 цього ж Закону, що зобов'язує неухильно дотримуватися всіх міжнародних договорів України. Здавалося б, ці законодавчі постулати виключають дискусію щодо того, як діятиме міжнародний договір у внутрішньому праві і який статус він матиме у ньому. Проте якщо проаналізувати наведені норми ґрунтовніше, то можна зробити висновок, що вони вміщують лише досить загальні, засадничі принципи щодо вирішення проблеми реалізації міжнародно-правових зобов'язань України. Тому виникає потреба в їх конкретизації в інших спеціальних нормах, які й можна буде вважати результатом імплементаційної правотворчості щодо конкретних міжнародних договорів. Це, так би мовити, «формальні» аргументи.

Однак не менш важливими є й аргументи «змістовні». Міжнародні договори поділяють, як відомо, на самовиконувані й несамовиконувані. Це впливає і на характер їхньої дії (прямої або ж опосередкованої) у внутрішньому правопорядку, що є надзвичайно важливим для реалізації міжнародного договору: адже якщо договір належить до несамовиконуваного, він конче потребує національних імплементаційних — насамперед правотворчих — засобів для його виконання. Та законодавство України не регулює діяльність щодо встановлення самовиконуваності міжнародних договорів. Крім того, ч. 1 ст. 17 Закону України «Про міжнародні договори України», вказуючи на порядок застосування норм національного права, коли йдеться про застосування міжнародного договору, настановляє на запитання: чи є такий порядок прийнятним для застосування (реалізації) будь-якого міжнародного договору і чи здатний він «обслужити» міжнародний договір (хоча б з огляду на його несамовиконуваність)?

Вищенаведене дозволяє зробити висновок про те, що:

1) у ряді випадків виникає необхідність вдаватись до спеціальної — імплементаційної правотворчості;

2) її передумовою є згода держави на обов'язковість для неї міжнародного договору, засвідчена відповідним нормативно-правовим актом (як результатом звичайної національної правотворчості);

3) першопочатковим питанням, яке має розв'язувати імплементаційна правотворчість, є встановлення характеру дії міжнародного договору. Як видається, саме у цьому й полягає початкова — перша — стадія імплементаційної правотворчості.

Для того щоб змістовно схарактеризувати цю стадію, зупинимося детальніше на питанні щодо самовиконування міжнародного договору.

Важливість розв'язання цього питання зумовлюється тим, що у даному випадку йдеться про:

- врегулювання внутрішньодержавних відносин не самою лише державою, а міжнародною спільністю (а тому розв'язування проблеми «самовиконуваності» міжнародного договору є відзеркаленням того, наскільки комплексно держава підходить до реалізації принципів міжнародного права, зокрема принципу добросовісного виконання міжнародних зобов'язань та принципу невтручання у внутрішні справи держави);

- втручання у таку делікатну сферу суспільного життя, як права людини (оскільки саме міжнародні договори про права людини призначені до їх виконання перш за все національним суб'єктами права);

- налагодження (приготування) механізму, який належним чином приведе в дію міжнародний договір, забезпечить його виконання.

Тому не дивно, що вже проводилося чимало досліджень на предмет самовиконуваності таких важливих міжнародних актів, як Загальна декларація прав людини (1948 р.), Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966 р.). В результаті таких досліджень зроблено висновок, що вважати ці акти самовиконуваними немає підстав¹.

Як слушно зауважує І. Лукашук щодо ситуації в Росії, не може бути й мови про пряме застосування там міжнародно-правових норм, «омінаючи» національну правову систему, оскільки вони включаються Конституцією у правову систему держави, діють як частини цієї системи, застосовуються відповідно до її цілей і принципів, а також у встановленому нею процесуальному порядку². Таку ж позицію займає і В. Денисов, який, зокрема, зазначає, що взаємодія міжнародного і внутрішнього права з практичної точки зору вимагає засвоєння норм міжнародного права таким чином, щоб вони могли практично застосовуватися у правовій системі і насамперед, у необхідних випадках, національними судами і що сама ідеологія міжнародного права не пов'язує пріоритет міжнародного права з його безпосередньою дією, вважаючи такий підхід ірраціональним³.

Ще раніше до аналогічних висновків схилявся такий відомий вітчизняний вчений, як С. Зівс. Аналізуючи із загальнотеоретичних позицій проблему співвідношення джерел міжнародного і джерел внутрішньодержавного права, він схарактеризував досить

¹ Див., напр.: Даниленко Г. М. Применение международного права во внутренней правовой системе России: практика Конституционного суда // Гос-во и право. 1995. № 11.

² Див.: Алексеева Л. Б., Жуйков В. М., Лукашук И. И. Международные нормы о правах человека и применение их судами Российской Федерации. М., 1996. С. 11.

³ Див.: Денисов В. Н. Статус міжнародних договорів в Конституції України // Вісник Академії правових наук України. 1997. № 1. С. 34.

широке коло випадків, коли міжнародно-правові норми не можуть бути втілені у національну практику без попередньої правотрансформаційної діяльності відповідної держави¹.

Наведені міркування науковців вказують, взагалі кажучи, на необхідність *адаптації* міжнародно-правових норм у національному праві. Під такою адаптацією пропонуємо розуміти: а) перевірку на безпосередність дії у національному праві міжнародно-правової норми (тобто перевірку на її самовиконуваність) і в разі несамовиконуваності такої норми — б) вжиття необхідних засобів для забезпечення її дії.

Що ж до самовиконуваних міжнародних договорів, то видається цілком обґрунтованим виділення таких форм безпосереднього застосування їхніх норм у внутрішньому праві:

1) самостійне застосування норм міжнародного договору та інших джерел — без прямої участі норм національного законодавства, але не поза сферою їх впливу;

2) спільне застосування норм міжнародного договору і «споріднених» норм національного законодавства;

3) пріоритетне застосування норм міжнародного права замість норм національного².

II. В актах національного законодавства Української держави, які регламентують імплементаційну діяльність її органів, вживаються такі поняття, як «суперечність» (проектів міжнародних договорів Конституції України), «приведення у відповідність» до європейських стандартів законодавства України (розд. I згаданої стратегії) та ін.

Але як розуміти цю «відповідність» («несуперечність»)? У чому вона проявляється? Які її критерії, показники?

Відповідь на ці питання є очевидною лише у тих випадках, коли міжнародно-правову норму сформульовано за допомогою кількісних показників (наприклад, деякі статті Конвенції ООН про права дитини). В усіх же інших випадках конституювання «відповідності» чи, навпаки, «невідповідності» закону такій нормі вимагає застосування спеціальних логіко-юридичних критеріїв, запропонувати які покликана загальна теорія права.

¹ Див.: Зивс С. Л. Источники права. М., 1981. С. 221-236.

² Див.: Семенов В. С., Прагнюк О. Я. Міжнародно-правові аспекти Конституції України. К., 1997. С. 15.

У тих випадках, коли зміст міжнародно-правової норми викладено у вигляді формально визначених, емпірично фіксованих ознак поведінки, подій, предметів, явищ, відповідність між нею та законом встановлюється за такими критеріями:

А. Закон *конкретизує* міжнародно-правову норму — тоді вони співвідносяться як особливе й загальне, тобто як вид і рід. Тому критерієм правомірності закону тут є логічний обсяг зазначеної норми (тобто сума обсягів понять, з яких вона складається): закон відповідатиме міжнародно-правовій нормі, якщо його логічний обсяг, навіть збагачений новими ознаками, становитиме частину логічного обсягу такої норми.

Б. Закон *деталізує* норму міжнародного права — тоді вони співвідносяться як частина й ціле. Його правомірність перевіряється у такий же спосіб, за тим же критерієм, що й у попередньому випадку.

У ряді випадків міжнародно-правова норма формулюється шляхом зазначення ознак поведінки, не визначених у формальному відношенні, тобто таких, що не піддаються безпосередній емпіричній фіксації. Тоді відповідність їй національного закону вже не може бути встановлена за допомогою формально-логічних засобів, а виявлятиметься на підставі більш складного, діалектико-логічного аналізу зв'язків між явищами, що моделюються порівнюваними приписами. Зокрема:

А. Міжнародно-правова норма містить вказівку на певну, соціально змістовну юридично обов'язкову *соціальну спрямованість* діяльності (наприклад, ст. ст. 11, 12 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права). Закон відповідатиме такій нормі, якщо він (а точніше кажучи, діяльність, що ним зумовлюється) здатний слугувати *засобом* для її здійснення, тобто для досягнення мети, зафіксованої у ній. Тут «відповідність» ґрунтується на об'єктивній *причинно-наслідковій залежності* між явищами, що є предметом правового регулювання.

Б. Міжнародно-правова норма вказує лише на соціальну значущість фактів, що підлягають правовому регулюванню, тобто вміщує норми, зокрема, із так званими оціночними поняттями (наприклад, п. 1 ст. 6, п. 2 ст. 9, п. 2 ст. 10, п. 2 ст. 11 Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини). Відповідність закону такій нормі має виявитись у тому, що факти (дії, події), які у ньому закріплюються, об'єктивно матимуть саме ту соціальну значущість, котра передбачена даною нормою. Тут, та-

ким чином, в основі відповідності лежить уже *функціональна залежність* між явищами, що знаходяться у сфері міжнародно-правового та національно-правового регулювання.

Викладений тут підхід¹, згідно з яким критерії правомірності імплементаційної законотворчості (та й взагалі правотворчості) залежать від реальних регулятивно-змістовних властивостей як норм міжнародного права, так і національних законів, зорієнтований на встановлення об'єктивної основи для забезпечення й контролю правомірності останніх. Він, окрім того, ще раз ілюструє, що у державно-юридичному регулюванні суспільних відносин логіка є одним із необхідних засобів досягнення правомірності, законності — як конституційної, так і міжнародної.

Надійшла до редколегії 15. 02. 99

М. Буроменський, доц. НЮА України

Застосування міжнародно-правових норм про права людини у внутрішньому правопорядку України

Питання про застосування міжнародно-правових норм у внутрішньому правопорядку України залишається одним із надзвичайно складних на практиці і не вирішеним у доктрині. Це стосується, зокрема, застосування міжнародно-правових норм про права людини.

У сучасному міжнародному праві норми про права людини складають значний масив і саме цей надто важливий факт не може залишатися поза увагою.

Передусім такі норми містяться у тих з найважливіших міжнародно-правових джерел, перелік яких дано у ст. 38 Статуту Міжнародного Суду (міжнародні договори, міжнародно-правові звичаї). Причому значна кількість норм про права людини не

---

¹ Див. також: Проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним правом // Матеріали науково-практичної конференції. Жовтень 1998 р. К., 1998. С. 255-257.

тільки міститься у звичаєвому міжнародному праві, а й вони виникли саме як звичаєво-правові¹.

Крім того, у сучасному міжнародному праві іноді визнають правовими деякі з норм, що традиційно не відносилися до таких, що створюють міжнародно-правові зобов'язання відповідно до ст. 38 Статуту Міжнародного Суду. Так, міжнародним співтовариством прийнята значна кількість норм так званого «м'якого права», які мають відношення до прав людини². Нарешті, норми про права людини містяться в багатьох резолюціях міжнародних міжурядових організацій. Хоча більшість з таких резолюцій є рекомендаціями, однак за деякими з них визнають вагомий морально-політичний авторитет³.

Які з цих норм і як можуть діяти у внутрішньому правопорядку України? Останнім часом таке запитання ставлять багато хто з вітчизняних юристів⁴.

Загальну відповідь на це запитання дають передусім два нормативно-правових акти, що мають в Україні характер конституційних:

---

¹ Саме як міжнародно-правовий звичай набували чинності норми Загальної декларації прав людини. Декларація ж за своєю формою є резолюцією Генеральної Асамблеї ООН.

² Доктрина «м'якого права» досить активно розвивається в сучасній науці міжнародного права (див., напр.: *Лукашук І. І.* Международное право. Общая часть. М., 1996. С. 102—104). До «м'якого права» можна віднести, наприклад, норми заключних документів нарад ОБРЄ.

³ Такі резолюції приймали і приймають як універсальні міжнародні міжурядові організації, так і регіональні. Серед відомих резолюцій такого роду можна назвати «Мінімальні стандартні правила поведження з ув'язненими», прийняті Генеральною Асамблеєю ООН. У той же час слід зазначити, що міжнародні судові установи з захисту прав людини, такі, наприклад, як Європейський Суд з прав людини, не визнають посилення як на вказані «Мінімальні стандарти», так і на аналогічні європейські.

⁴ Див., напр.: *Денисов В. Н.* Статус міжнародних договорів в Конституції України // Вісник Академії правових наук України. 1997. № 1; *Евінгов В. І.* Пряме застосування міжнародних стандартів прав людини (Коментар до ст. 9 Конституції України) // Укр. часопис прав людини. 1998. №1. С. 26—28.; *Міроненко Н. М., Сергієнко Н. М.* Теоретичні засади щодо співвідношення норм міжнародного права і норм національного законодавства. // Дія норм міжнародно-правових документів у національному законодавстві. Міжнародний семінар. Львів, 6—8 жовтня 1998 р. С. 1—18; *Міроненко Н. М., Слінько А. О., Захарчук О. К.* Щодо питання про контроль за виконанням рішень Конституційного Суду України. // Там само. С. 76—90.

Конституція України та Декларація про державний суверенітет України», а також Закон України «Про міжнародні договори України».

Відповідно до ст. 9 Конституції України «*Чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України*». Таке ж положення містить Закон України «Про міжнародні договори України». Декларація про державний суверенітет України, крім того, вказує ще на пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права над нормами внутрішнього права України.

Розглянемо деякі питання застосування ст. 9 Конституції України, насамперед щодо міжнародних договорів України про права людини.

1. Перш за все як слід розуміти слова Конституції України, що *частиною національного законодавства України є міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України?*

Пункт 32 ст. 85 Конституції України відносить до компетенції Верховної Ради надавати згоду на обов'язковість міжнародних договорів України. Але Конституція не вживає терміна «ратифікація» і, отже, не ототожнює «надання згоди» з «ратифікацією». Тільки Закон України «Про міжнародні договори України» називає це повноваження Верховної Ради «ратифікацією». Але згода на обов'язковість міжнародного договору, як відомо, може бути надана не тільки у формі ратифікації, а й, наприклад, шляхом приєднання¹. Оскільки ж норма закону не може звужувати зміст норми Конституції, то частиною національного законодавства України слід вважати міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких Верховна Рада надала у будь-якій формі, що визнаються міжнародним правом. Встановлення процедури надання згоди є сферою внутрішньої компетенції держави² і має бути визначено у змінах до Закону України «Про міжнародні договори України».

2. Далі, мова може йти виключно про чинні міжнародні договори. Це означає, що одного одностороннього акту ратифікації Україною міжнародного договору може бути недостатньо для дії

¹ Див.: Стаття 17 Віденської конвенції про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 р.

² Див.: Курс міжнародного права: В 7 т. М., 1990. Т. 4 (див.: *Международное право в документах*. М., 1982). С.39—40.

його норм у внутрішньому правопорядку, оскільки згідно з міжнародним правом договір ще не набрав чинності¹. Це створює серйозні труднощі для тих, хто застосовує право у внутрішньому правопорядку — для більшості ж залишається невідомим, чи набрав договір чинності. Саме тому в акті Верховної Ради про дачу згоди на обов'язковість договору слід вказувати, чи набрав цей договір чинності, та супроводжувати такий акт публікацією у офіційному виданні тексту договору. В іншому випадку інформація про набрання чинності договором повинна бути оприлюднена у цих же виданнях відразу ж після набрання договором чинності.

3. Слід мати на увазі, що не всі міжнародні договори України проходять через процедуру одержання згоди Верховної Ради на їх обов'язковість. Відповідно до ч. 1 ст. 7 Закону України «Про міжнародні договори України» для ратифікації до Верховної Ради передаються «...міжнародні договори України ... що стосуються прав і свобод людини і громадянина...» Жодний законодавчий акт України не дає переліку питань, які мають відношення до прав людини. До речі, це навряд чи можливо. У той же час потрібен критерій, за допомогою якого можна було б встановити, які із договорів, що мають бути підписані, «стосуються прав і свобод людини і громадянина». Було б логічним відштовхуватися від розділу II Конституції України «Права, свободи і обов'язки людини і громадянина», оскільки саме його можна вважати найбільш авторитетним в Україні переліком таких прав і свобод.

З урахуванням наведеного, на нашу думку, доцільно проводити експертизу міжнародних договорів, що мають бути укладені, з точки зору, по-перше, компетенції державного органу укласти міжнародний договір про права і свободи людини; по-друге, про необхідність його укладення під умовою ратифікації відповідно до законодавства України. Функцію проведення такої експертизи слід покласти на Міністерство юстиції, оскільки укладення міжнародних договорів є прерогативою виконавчої влади. Не виключена можливість і попереднього парламентського контролю, але контроль за додержанням законів не має відношення до компетенції Верховної Ради.

Це питання є вельми важливим. Існує чимало міжвідомчих міжнародних договорів України, перш за все укладених МВС Ук-

¹ Саме так відбувалося, наприклад, з блоком міжнародних договорів між Україною та Росією щодо Чорноморського флоту.

раїни, Генеральною прокуратурою України з питань боротьби зі злочинністю. Якщо такі договори залишаються так званими виконавчими (тобто такими, що не підлягають ратифікації), але регулюють питання прав і свобод людини, то виникає питання про укладення таких договорів з порушенням законодавства України.

4. Велике значення для набрання чинності міжнародними договорами про права людини має п. «б» ч. 2 ст. 2 Закону України «Про міжнародні договори України», згідно з яким такі договори можуть бути укладені виключно від імені України. Тому в Україні навряд чи правомірно делегувати такі повноваження адміністративно-територіальним одиницям, наприклад, областям чи Автономній Республіці Крим. Це цілком зрозуміло, оскільки саме держава як єдиний суб'єкт несе відповідальність перед світовим співтовариством за додержанням прав і свобод людини під своєю юрисдикцією. Але ця вимога Закону не завжди виконується, наприклад, у зв'язку з укладенням прикордонними областями України і Росії договорів, які зачіпають в тому числі права населення цих областей. Чи підпадають ці, так би мовити, «вторинні» міжнародні договори під сферу парламентського контролю? Звичайно, ні.

5. Складною проблемою залишається застосування норм внутрішніх законодавчих актів, прийнятих відповідно або на підставі міжнародних договорів України.

Деякі питання у цій сфері вирішені в українському законодавстві. Так, відповідно до Конституції та Закону України «Про міжнародні договори України» норми ратифікованих міжнародних договорів слід застосовувати у національному законодавстві України в порядку, який передбачений для норм національного законодавства. Інакше кажучи, норми ратифікованих міжнародних договорів України повинні мати силу норм законів України, але не силу норм Конституції України. Згідно з ч. 2 ст. 9 Конституції України, умовою укладення міжнародного договору, норми якого суперечать Конституції України, є внесення відповідних змін до Конституції України. Таким чином, у внутрішньому правопорядку міжнародний договір не може суперечити Конституції України¹.

¹ Цього досить очевидного положення все ж таки не завжди дотримуються у договірній практиці. Наприклад, ст. 13 Договору про відносини добросусідства і співробітництва між Україною і Румунією від 2 липня 1997 р., ратифікованого Верховною Радою, встановлює обов'язок сторін «застосовувати міжнародні норми і стандарти ... які містяться ... в: документі

Крім того, якщо міжнародним договором України, згоду на обов'язковість якого надано Верховною Радою, встановлені інші правила, ніж законом України, повинні застосовуватися правила міжнародного договору. Це положення ґрунтується на ст. 27 Віденської конвенції про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 р.: «Учасник не може посилатися на положення свого внутрішнього права як на виправдання для невиконання ним договору». Тому органи держави та органи місцевого самоврядування не мають права звужувати або виключати власними нормативно-правовими актами будь-які зобов'язання, що містяться у міжнародному договорі. Якщо навіть закон або інший нормативно-правовий акт, що встановлює інші, ніж у договорі, правила, було прийнято після дачі Верховною Радою згоди на обов'язковість чинного міжнародного договору, повинні бути застосовані правила цього міжнародного договору. З дати набрання чинності договору, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою, не можуть застосовуватися норми внутрішніх нормативно-правових актів, що суперечать нормам цього договору. Це стосується також актів Верховної Ради про ратифікацію, якщо вони містять інші, ніж у договорі, положення (за винятком застережень). Так, хоча Закон України про ратифікацію Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 р. від 17 липня 1997 р. вказує на визнання дії Конвенції "...на своїй території...", повинна застосовуватися ст. 1 Конвенції про обов'язок держав забезпечувати "...кожному в межах своєї юрисдикції..." права і свободи, визначені в Конвенції.

Цими в цілому зрозумілими положеннями про застосування внутрішніх правових норм, прийнятих на підставі та відповідно до міжнародно-правових договорів України, не можна обмежитися.

Перш за все у разі застосування норм законів, прийнятих у відповідності з нормами ратифікованих міжнародних договорів України, невирішеним залишається питання про можливість по-

---

Зустрічі Копенгагенської Конференції щодо людського виміру Організації з безпеки та співробітництва в Європі від 29 червня 1990 року, Декларації Генеральної Асамблеї ООН щодо прав осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин (Резолюція 47/135) від 18 грудня 1992 року...» Як бачимо, договірна норма прямі дії розширює зміст ч. 1 ст. 9 Конституції України.

силання на міжнародно-правові норми при тлумаченні норм національного законодавства.

Формально, відповідно до ст. 9 Конституції України, міжнародний договір залишається частиною національного законодавства і після імплементації. Іншого ні у Конституції, ні у законах України не сказано. Не існує і ніяких роз'яснень з цього приводу в судовій практиці. Між тим під час імплементації може виникнути колізія між нормою договору і нормою закону. Тому може виникнути можливість як обмеженого, так і розширеного тлумачення норм закону, враховуючи збереження чинної норми міжнародного договору України. Причому встановлення в законі більш широких, ніж у договорі, прав і свобод людини не матиме наслідком виникнення труднощів з додержанням зобов'язань за договором. В іншому ж разі такі труднощі безумовно виникнуть, оскільки виникне необхідність усунути колізію.

У зв'язку з цим було б доцільним законодавчо встановити в Україні наслідки імплементації. При цьому слід мати на увазі, що колізії, які виникають, зачіпатимуть тільки внутрішній правопорядок. Так, при вчиненні злочину, передбаченого ст. 217² КК України, вимога про екстрадицію на підставі Конвенції про незаконне захоплення повітряного судна може бути виконана лише в обсязі зобов'язань за Конвенцією (незаконно захопленого цивільного повітряного судна, що знаходиться у польоті), а не відповідно до КК. У законодавстві багатьох країн ця проблема вирішена.

Далі, в Україні відсутня практика прямого застосування норм міжнародних договорів. Тому у внутрішньому правопорядку немає ніякої відмінності між нормами міжнародного договору, що самовиконуються, і такими, що несамовиконуються. Як наслідок, імплементація виявляється аж ніяк не пов'язаною з нормою відповідного міжнародного договору, яка залишається чинною і діє начебто паралельно з нормою закону.

Це питання є актуальним саме у зв'язку з дією як частини національного законодавства договорів, згоду на обов'язковість яких надала Верховна Рада. Колізія у цьому разі можлива між нормами міжнародного договору, що самовиконуються, та їх імплементаваними аналогами у внутрішньому законодавстві. У той же час норми міжнародних договорів, що несамовиконуються, які не було трансформовано у внутрішнє законодавство, або зовсім не можуть діяти у внутрішньому правопорядку (навіть з по-

силанням на ст. 9 Конституції України), або застосування таких норм пов'язане з надзвичайно складними процедурами.

Таким чином, для повноцінної реалізації міжнародно-правових зобов'язань України в галузі прав людини необхідна попередня експертиза міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надає Верховна Рада, саме на предмет встановлення обсягу міжнародно-правових норм, що несамовиконуються і потребують імплементації. Що ж до норм, що самовиконуються і потребують трансформації, то з метою уникнення колізій обсяг зобов'язань, який встановлюють норми внутрішнього права, не повинен відрізнятися від обсягу зобов'язань, який встановлюють норми міжнародного договору, що самовиконуються.

Окремо слід розглянути питання про можливі розходження в обсязі прав і свобод, закріплених у Конституції України і міжнародних договорах України. Незважаючи на надто широкий перелік прав і свобод людини, що міститься у Конституції, він все ж таки вузьчий, ніж у найбільш авторитетних міжнародних договорах. Так, Конституція не проголошує цінність особистої свободи, між тим як у преамбулі Міжнародного пакту про громадянські і політичні права визнається «...ідеал свободи особистості...» Конституція не містить поняття «рабство», яке добре відоме міжнародному праву. Цей перелік можна було б продовжити.

Чи означають наведені приклади, що міжнародні договори України, які містять такі норми, підпадають під дію ч. 2 ст. 9 Конституції України? Формально — ні. Частина 1 ст. 22 Конституції залишає відкритим перелік закріплених в ній прав і свобод людини і громадянина. Тому цей перелік може поповнюватися, в тому числі за рахунок прав і свобод, проголошених у міжнародних договорах. Фактично — так, якщо виникне питання про тлумачення Конституції України. В останньому випадку компетенцію тлумачити Конституцію має Конституційний Суд України, і його рішення відповідно до ст. 69 Закону України «Про Конституційний Суд України» є обов'язковими для виконання. Це означає, що застосування норми чинного міжнародного договору України у внутрішньому правопорядку може залежати від рішення Конституційного Суду України. Але таке рішення не може впливати на сам факт чинності міжнародного договору.

Правові колізії можливі також у зв'язку із застосуванням норми Декларації про державний суверенітет. Декларація проголошує

пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права над нормами внутрішнього права України. Норми про права людини посідають тут особливе місце. У той же час перелік загальновизнаних норм відсутній у міжнародному праві. Немає такого переліку і в національному законодавстві України. До питання про загальновизнані норми міжнародного права не зверталися українські суди. Тому, як на нашу думку, застосування у внутрішньому правопорядку України загальновизнаних норм міжнародного права обов'язково повинно бути пов'язаним з доведенням їх загальної визнаності. Це істотно ускладнює дію загальновизнаних норм міжнародного права в національному законодавстві України.

У державах, які визнають дію в національному законодавстві загальновизнаних норм міжнародного права, напрацьовані різні підходи до процедури їх застосування. Переважно це пов'язане з судовою практикою¹. Тому, можливо, питання про застосування загальновизнаних норм міжнародного права в національному законодавстві України має бути вирішеним не на законодавчому рівні, а під час правозастосування.

Надійшла до редколегії 13. 04. 99

---

¹ Див про це: Лукашук И. И. Международное право в судах государств. СПб., 1993.

ВДОСКОНАЛЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ

О. Підпригора, академік
АПРН України,
Е. Харитонов, проф. ОДЮА

Римське право і майбутнє правової системи України

Мабуть, зайве нагадувати, що римське право належить до тих унікальних витворів людського генія, котрі на кшталт семи чудес світу є найвищими досягненнями цивілізації — віхами на шляху прогресу.

Довершеність цієї системи права, що ґрунтувалась на ідеях природного права, засадах справедливості, порядності, добродітності, обумовили періодично повторювані спроби відродити дух римського права, використати його найбільш вдалі знахідки та рішення. Ці спроби, що отримали у сукупності найменування «рецепція римського права»¹, є, мабуть, одним з найяскравіших доказів того, що воно й через багато років після падіння Римської імперії зберегло свій потенціал, внаслідок чого і стало «материнським» по відношенню практично до усіх європейських систем приватного (цивільного) права².

Однак авторам цієї статті найменше хотілося, щоб вона виявилась таким собі панегіриком римському праву. Як здається, на часі проблема з'ясування значення римського права для формування сучасної правової системи України, а також ставлення до нього як до підґрунтя сучасної цивілізації.

¹ Детальніше про це див.: *Харитонов Е. О.* Рецепція римського приватного права. Теоретичні та історико-правові аспекти. Одеса, 1997. С. 23-35.

² Див.: *Цвайгерт К., Кетц Х.* Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: В 2-х т. Т. 1: Основы / Пер. с нем. М., 1995. С. 99-117.

Слід зазначити, що тривалий час радянські юристи були ніби сторонніми спостерігачами по відношенню до проблем, які хвилювали світову романістику. За рідкісними винятками (мова про які піде далі) їхній доробок у цій галузі обмежувався створенням підручників та навчально-методичних посібників, перелік яких до того ж був украй незначним.

Ситуація помітно змінилася на краще після проголошеного в середині 80-х років курсу «на перебудову» в економічній, політичній та соціальній сферах, коли такі категорії, як «загальнолюдські цінності», «ринок», «приватне право», відомий ще римському праву принцип «дозволено все, що не заборонено законом», було відновлено на найвищому ідеологічному рівні¹. Видаються фрагменти «Дигест Юстиніана», переклад яких відомим радянським романістом І. Перетерським було здійснено ще на початку 50-х років, виходять нові підручники та навчальні посібники, з'являється низка публікацій з питань римського права у фахових журналах.

Однак справжній ренесанс римського права починається вже після розпаду СРСР, коли у багатьох колишніх союзних республіках його ідеї втілюються у законодавчих актах, тобто відбувається іноді безпосередня, а частіше — опосередкована через приватне право європейських країн рецепція римського приватного права. Найбільш яскравими прикладами тут можуть бути вже прийнятий Цивільний кодекс Російської Федерації і прийнятий поки що лише в першому читанні проект Цивільного кодексу України.

Не зупиняючись зараз на характеристиці головних засад ЦК РФ, котрий у даному випадку становить для нас менший інтерес, звернемо увагу лише на деякі риси проекту ЦК України², котрі дозволяють прослідкувати генетичний зв'язок його головних ідей з римським приватним правом.

Зокрема, це знайшло відображення в тому, що вказаний проект ґрунтується на положенні, згідно з яким у новій правовій системі України приватне право повинне знаходитись на чільному місці, втілюючи у собі юридичний порядок, що забезпечує свобо-

¹ Див., напр.: Матеріали Пленума ЦК КПСС. 25-26 июня 1987 года. М., 1987. С. 68; Горбачев М. С. Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира. М., 1988. С. 25-31.

² Див.: Проект Цивільного кодексу України від 25 серпня 1996 р. // Укр. право. 1996. Число 2. С. 2 та наст.

ду людини¹, закладаючи засади свободи ділового партнерства і підприємництва, свободи договору, вибору контрагента, максимально обмежує втручання держави у приватно-правові відносини, проголошуючи гасло «все, що не заборонено, — дозволено»². З цих же позицій — принципу верховенства права, непорушності природних прав людини — у проекті пропонується вирішити питання про правовий статус фізичних осіб, їх правоздатність і дієздатність тощо³. Крім повернення до витоків приватного права, проектом пропонується відновлення низки цивільно-правових інститутів, відомих римському приватному праву, але відсутніх у чинному законодавстві України — «володіння», «сервітути», «емфітевзис», «суперфіцій» та ін.

Звичайно, можна було б просто тішитись вдалим проектом ЦК, що увібрав у себе як вищі досягнення римського та сучасного європейського права, так і кращі традиції вітчизняної цивілістики, але нам, зазначивши фактичну рецепцію римського приватного права у законодавстві та законопроектних роботах, хочеться звернути увагу на інше.

Не є одкровенням теза про те, що найкращі закони неспроможні, якщо до сприйняття їх не є готовим суспільство, а надто — фахівці: правники, які практикують, державні службовці, викладачі та ін.

То ж виникає запитання: наскільки високим є рівень пізнання, засвоєння римського права, котре, як зазначалося вище, є підґрунтям більшості сучасних європейських правових систем?

Рівень вивчення будь-якої юридичної дисципліни, очевидно, визначається як мінімум трьома факторами: наявністю кваліфікованих науково-педагогічних кадрів — фахівців у даній галузі; кількістю годин, які відводяться навчальним планом для вивчення даної дисципліни; наявністю навчальної та навчально-методичної літератури, першоджерел, нормативного матеріалу тощо. Звичайно, картина тут дещо спрощена, але проаналізуємо ситуацію, хоча б у такому, найпростішому варіанті.

¹ Див.: Довгерт А. Новий Цивільний кодекс країни як кодифікація приватного права // Там само. 1997. Число 3. С. 59.

² Див.: Підпригора О. Концептуальні засади проекту нового Цивільного кодексу України // Там само. С. 61.

³ Див.: Пушкін О., Скакун О. Концепція нового Цивільного кодексу України // Там само. С. 63.

Отже, як забезпечене викладання римського права фахівцями? Сказати, що підготовка викладачів, науковців знаходиться на недостатньо високому рівні, означає не сказати нічого. Досить вказати на те, що ні аспірантури зі спеціальності «Римське право, римське приватне право», ні самої спеціальності, за якою міг би бути здійснений захист, немає. Востаннє аспірантура з цієї спеціальності, наскільки нам відомо, була відкрита ще наприкінці 50-х років у Київському університеті. За «ретроградство і відставання від духу часу» тодішній декан юрфаку КДУ професор Г. Матвеев отримав догану від міністра вищої освіти колишнього СРСР, але відреагував на це досить спокійно: «Догани — справа минуша, а римське право було, є і буде, і для його читання потрібний викладач».

На жаль, таке ставлення до можливих доган і вічних юридичних цінностей є характерним далеко не для всіх керівників юридичних вищих навчальних закладів. Це знайшло відображення й у напрямку та кількості дисертаційних досліджень у цій галузі, котрі можна перелічити буквально на пальцях. Так, ще у 1950 р. В. Бек захистив у Львові кандидатську дисертацію «Рецепція римського права в Западній Європі». Після більш ніж десятилітньої перерви О. Підпригора захищає кандидатську дисертацію на тему: «Речово-правові засоби захисту рабовласницької власності за римським правом» (1962). А для того, щоб з'явилися нові дослідження з римського приватного права, знадобився ще більш тривалий термін: майже через 35 (!) років — у 1996 р. В. Онофрейчук досліджує прекарій у римському праві, у 1997 р. В. Васильченко захищає кандидатську дисертацію, присвячену рецепції римського спадкового права у цивільному праві України. Того ж таки 1997 р. відбувається захист ще однієї дисертації (докторської) — Е. Харитоновим на тему «Рецепція римського приватного права (теоретичні та історико-правові аспекти)». Цим перелік дисертаційних досліджень у галузі римського права, його рецепції тощо й обмежується. Тобто за останні 50 років (але з таким же успіхом можна брати й останні 80 років) в Україні захищено лише 5 дисертацій у цій галузі. То чи можна стан підготовки фахівців з римського права за таких умов визнати задовільним?

Можливе заперечення: з викладанням основ римського приватного права цілком справляються фахівці з історії держави і права, цивільного права тощо.

Звичайно, справляються. Але чи оптимальний це вихід із становища, яке склалося? Адже програма кандидатських іспитів, скажімо, з цивільного права і цивільного процесу, навряд чи може вимагати достатньо глибоких знань також з римського приватного права, його історії, а тим більше — з римського публічного права і т. под., оскільки в іншому разі здобувачі у галузі 12. 00. 03 опиняться у вкрай невідгідному становищі порівняно зі своїми колегами, будучи змушеними засвоювати чи не вдвічі більший обсяг матеріалу, який і без того є надто великим¹. Крім того, перелік кандидатських іспитів (і звичайно, предметів, що вивчаються аспірантами) для тих, хто спеціалізується з римського права, як здається, неодмінно має включати латину і, як мінімум, дві іноземні мови, без чого робота з першоджерелами є неможливою.

Якщо подивитись на стан підготовки кваліфікованих кадрів викладачів римського права під таким кутом зору (та ще згадати, що викладання всесвітньої історії та класичних мов у школі залишає поки що бажати кращого), то гострота проблеми стає очевидною. Тоді не здається випадковістю, що заявки на участь у VII колоквиумі романістів Центральної та Східної Європи, який відбувся 3-5 грудня 1997 р. у Римі, подали лише четверо романістів нашої країни. Якщо врахувати, що організатори запрошували практично всіх викладачів римського права вищих навчальних юридичних закладів, то навіть з поправкою на те, що хтось не міг поїхати внаслідок зайнятості, стану здоров'я і т. под., цього здається замало.

Констатувавши незадовільний стан підготовки кваліфікованих кадрів викладачів римського права в Україні, перейдемо до з'ясування питання про ставлення до вивчення римського права з боку управлінських структур, тобто про характер цього курсу та обсяг часу, який відводиться для нього.

Як нам здається, й тут ситуація є дуже далекою від ідеальної.

По-перше, предметом спеціального вивчення є лише «Основні римського цивільного (приватного) права». Римське публічне право викладається лише побіжно у курсі історії держави і права зарубіжних країн. Однак сутність римського приватного права важко зрозуміти поза контекстом загального розвитку права у Римі і трансформацій також і публічного права.

¹ Наприклад, викликає сумнів виправданість включення до цієї спеціальності міжнародного приватного права, однак обговорення даного питання виходить за межі нашої статті.

По-друге, «Основи римського цивільного (приватного) права» відносяться до дисциплін, котрі вивчаються за вибором вищого навчального закладу. І хоча зараз практично всі солідні навчальні заклади включають до програм цей курс, однак, думаємо, варто визначити римське право як обов'язкову дисципліну, оскільки знання його є своєрідною візитною карткою правника вищої кваліфікації.

По-третє, тих 40 годин, у межах яких вивчається римське право на денних відділеннях вищих юридичних навчальних закладів, явно недостатньо. Для порівняння можна згадати, що у Російській Федерації, де останнім часом, за свідченням фахівців, має місце справжній ренесанс римського права, пов'язаний із зростанням популярності та авторитету юридичної освіти¹, вивчення римського права є обов'язковим в усіх вузах країни, а державним стандартом на вивчення римського права передбачено 100 годин².

Думається, що цей досвід північного сусіда доцільно врахувати, тим більше, що він підкріплений позитивними результатами у галузі правотворчості в сфері цивільного права.

Що стосується забезпечення навчальною, навчально-методичною та допоміжною літературою, то й тут є чималі резерви. Адже перелік вітчизняних підручників та навчальних посібників на сьогоднішній день є вельми коротким. Після видання на початку 60-х років посібника, написаного В. Дронниковим³, настала тривала пауза, порушена лише за чверть віку публікацією навчального посібника О. Підпригора⁴. Хоча цей посібник і витримав декілька перевидань, але нові підходи до розуміння сутності римського права, його значення в Україні обумовили потреби підготовки підручника «Основи римського приватного права»⁵, а

¹ Див.: Суханов Е. А., Кофанов Л. Л. О проекте изучения преподавания римского права в России в 1945-1996 гг. // Древнее право. 1997. № 1. С. 122.

² Див.: Государственный образовательный стандарт высшего профессионального образования Госкомитета Российской Федерации по высшему образованию. М., 1995.

³ Див.: Дронников В. К. Римське приватне право. К., 1960.

⁴ Див.: Підпригора А. А. Основы римского гражданского права. К., 1990.

⁵ Див.: Підпригора О. А. Основы римского приватного права. К., 1995-1997.

також видання навчальних посібників «Приватне право у Стародавньому Римі» та «Основы римского частного права»¹.

Цим переліком, до якого можна додати хіба що посібник з рецепції римського приватного права, призначений для вивчення відповідного спецкурсу², фактично й обмежується список вітчизняної навчальної літератури з римського права. Вкрай незначною є і кількість виданих в Україні першоджерел римського права, котрі частіше подаються у вигляді додатків до навчальних посібників³. Про дещо недбале ставлення до римського права свідчить, думаємо, і та обставина, що у переліку дисциплін (предметів) на кращий підручник у конкурсі, оголошеному Міністерством освіти та видавництвом «Юрінком інтер» спільно з провідними вищими юридичними навчальними закладами України, римське приватне право навіть не згадується, будучи, очевидно, віднесеним до «інших галузей права».

Тут нам можуть закинути: чи така вже необхідність видавати власні підручники з римського права, коли їх чимало видається у Росії, де є, зокрема, такі перевірені часом підручники, як «Римское частное право» (1948), «Основы римского гражданского права» І. Новицького та ін. ?

Але такі закиди можуть бути легко спростовані. Що стосується підручників та посібників, виданих у 40-70-х роках, то, незважаючи на «вічність» римського права, вони певною мірою морально застаріли, оскільки написані з відповідних методологічних позицій і висвітлюють римське право під певним (ідеологічно витриманим) кутом зору. Відносно ж підручників новітніх, у тому числі перекладів з інших мов російською, виданих іншими слов'янськими мовами⁴, можна сказати, що вони жодною мірою не можуть замінити підручники вітчизняні. Адже, як слушно зазначалось у літературі, найбільш перспективними є

¹ Див.: Харитонов Е. О. Приватне право у Стародавньому Римі. Одеса, 1996; Харитонов Е. О. Основы римского частного права. Одесса, 1998.

² Див.: Харитонов Е. О. Рецепция римского частного права. Одесса, 1996.

³ Див., напр.: Харитонов Е. О. Основы римского частного права. С. 210-270.

⁴ Див., напр.: Дождев Д. В. Римское частное право. М., 1996; Пухан И., Поленак-Акимовская М. Римское право / Пер. с макед. М., 1999; Wolodkiewicz W., Zablocka M. Prawo rzymskie. Instytucie. W., 1996.

навчальні видання, де не просто викладається догма чи історія римського права, а поняття останнього викладено з позиції вітчизняної цивілістики¹. Тому, якщо ми хочемо мати сучасні уявлення про римське право, знання про нього на сучасному рівні, то маємо йти саме останнім шляхом — створювати власні підручники, які відобразатимуть досягнення національної школи цивілістики.

Спробуємо тепер підбити підсумки викладеному, а також сформулювати наші позиції.

Насамперед слід констатувати нагальну необхідність поліпшення вивчення римського права як підґрунтя сучасної цивілістики, однієї з фундаторських складових нової правової системи України.

Для цього, на нашу думку, потрібно створити умови для стимулювання і підготовки кваліфікованих наукових досліджень у цій галузі, а також підготовки науково-педагогічних кадрів. З цією метою доцільно ввести до номенклатури спеціальностей ВАК спеціальність «Римське публічне право; римське приватне право; історія римського права; рецепція римського права» і відповідно створити спеціалізовану вчену раду та відкрити аспірантуру у провідних юридичних навчальних (наукових) закладах.

Крім того, необхідно переглянути навчальні плани, передбачивши обов'язковість вивчення римського права (як приватного, так і публічного), а також збільшивши кількість годин, що відводиться на цю дисципліну, і строк її вивчення. Залежно від спеціалізації та рівня акредитації навчального закладу кількість годин може сягати 100, а вивчення римського права — відбуватися протягом двох семестрів.

З метою належного забезпечення навчальною та навчально-методичною літературою доцільно оголосити конкурс на створення підручника з римського права, залучивши до його організації громадські та міжнародні фонди, а також створити модельний (базовий) підручник з римського (римського приватного) права. Силами фахівців у цій галузі, істориків, філологів, координуючи їх зусилля, скажімо, через Академію правових наук України, створити й опублікувати достатньо повні переклади українською мовою першоджерел римського права, насамперед Дигест Юстиніана, інституцій та Кодексу Юстиніана. Рекомендувати фахо-

¹ Див.: Суханов Е. А., Кофанов Л. Л. Вказ. праця. С. 123.

вим виданням запровадити рубрику, присвячену питанням римського права та його рецепції.

З метою координації наукових досліджень, обміну інформацією, надання бібліографічних послуг тощо варто створити Центр (центри) вивчення римського права на кшталт тих, що існують у багатьох європейських країнах. До речі, ідея створення такого Центру в Україні одержала підтримку на колоквіумі романістів Центральної та Східної Європи. В Російській Федерації такі центри створені і плідно діють вже декілька років¹.

Відповідно до ступеня накопичення досвіду та в міру підготовки кваліфікованих кадрів у провідних вузах могли б бути створені (за наявності відповідного навчального навантаження) кафедри римського права, що цілком відповідало б вітчизняній традиції.

Ми розуміємо, що навіть поступова реалізація цих пропозицій вимагає значних зусиль, але очікуваний результат вартий того. Надто, якщо ми маємо намір увійти не лише формально, а й по суті до так званого «Європейського дому», одним з наріжних каменів якого Вадим Скуратівський поряд з протестантською етикою праці, «злиттям» Афін з Єрусалимом та солідаризмом недарма назвав римське право.

Надійшла до редколегії 15. 03. 99

¹ Див.: Суханов Є. А., Кофанов Л. Л. Вказ. праця. С. 122-129.

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ

ДЕРЖАВИ

І ПРАВА

А. Засць, канд. юрид. наук

Формування ідеї правової державності в процесі створення нової Конституції України (1994-1996 рр.)

Прийняття нової Конституції затягувалось (у березні 1994 р. була обрана нова Верховна Рада, яка розпочала конституційний процес з початку), а Конституція 1978 р. не повністю відповідала реаліям організації державної влади в Україні, потребам реформування державного і соціально-економічного ладу, принципу розподілу влад, новому законодавству України. Тому ідея «малої Конституції» в 1995 р. відродилася з новою силою.

Втіленням цієї ідеї в нових умовах і мав стати Закон «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні». Для виконання цієї функції він повинен мати статус конституційного закону, тобто бути прийнятим не менше ніж двома третинами голосів від загальної кількості народних депутатів України (згідно зі ст. 171 Конституції УРСР 1978 р.). Однак він одержав підтримку лише простої більшості голосів народних депутатів, що не давало змоги внести на його основі необхідні зміни до Конституції. Він не міг бути навіть уведений в дію, оскільки суперечив Конституції. В цих умовах його співіснування з Конституцією у вигляді і звичайного, і навіть конституційного закону створило б загрозу руйнування правової системи України.

По-перше, в Україні діяла розгалужена правова система і тільки Конституція була спроможна ієрархічно впорядкувати всю систему нормативних актів і всі форми здійснення влади (в тому числі прямого народовладдя, національного суверенітету, охорони конституційного порядку тощо). Закон про владу не міг бути вичерпним навіть в питаннях організації влади.

По-друге, з прийняттям конституційного закону про владу в умовах часткової дії Конституції (яку не можна повністю відмінити, оскільки з'явився б правовий вакуум у багатьох питаннях конституційного забезпечення життєдіяльності суспільства) створилася б загрозна конкуренція між двома актами найвищої юридичної сили. Формально Конституція залишалася б Основним Законом (згідно з існуючими в теорії права і конституційному праві уявленнями про ієрархію законів та інших актів державних органів), але підпорядковувалася б хоч і конституційному, але закону. Така конкуренція могла стати тією деструктивною силою, яка зруйнувала б усю правову систему України, призвела до паралічу правозастосування, посилила правовий нігілізм до Конституції.

В цій ситуації Верховна Рада і Президент як суб'єкти конституційного права, котрі одержали свої повноваження безпосередньо від народу, уклали зазначений Конституційний Договір.

Укладення такого Договору було політичним компромісом, політичною угодою. Слід погодитися з висновком Венеціанської комісії Ради Європи, яка, розглянувши цей Договір, зазначила, що він є незвичним кроком, тимчасовим рішенням, яке базується на політичній угоді, і що це не є розв'язанням, відповідним до конституційної ієрархії «джерел права, передбаченої Українською Конституцією 1978 р. Однак це розв'язання відповідає принципу законності, оскільки воно зобов'язує українські органи влади дотримуватися визначеного та стабільного статусу, схваленого парламентом, а не ґрунтуватися на неофіційних політичних домовленостях, які перебували під постійною загрозою змін. Відверто кажучи, ми маємо визнати, що відбувся перелом в українському конституційному процесі, але це є перехідний перелом, який триватиме до того часу, поки повна законність правопорядку не буде відновлена шляхом прийняття нової Конституції»¹.

На наш погляд, цей загальний висновок вірний з огляду на виключний, перехідний, тимчасовий та фрагментарний характер цього Договору.

Легальність закону чи будь-якого іншого акта означає не що інше, як ієрархічну відповідність Конституції (несуперечливість),

¹ Конституція незалежної України: У 3 кн.: Документи, коментарі, статті. К., 1995. Кн. 1. С. 42-43.

прийняття у відповідності з визначеною Конституцією і законами компетенцією законодавчого органу, додержання законотворчих процедур, інших юридично значущих для прийняття закону вимог. Така легальність є обов'язковою для будь-якого акта чи рішення державних органів. З цієї точки зору Конституційний Договір є частково легальним, що, власне, підкреслюється і в рішенні Венеціанської комісії. З формально-правового погляду Верховна Рада могла змінити Конституцію, в тому числі й її ст. 170 щодо верховенства Конституції, визнавши, що положення Конституції діють лише в частині, яка не суперечить Конституційному Договору (розділ VIII Конституційного Договору). Однак таке рішення мало прийматись конституційною більшістю. Слід було також враховувати, що наша правова наука, як і правова наука країн, правові системи яких відносяться до романо-германської правової сім'ї, виходить із принципу верховенства Конституції (який полягає в тому, що кожний нормативно-правовий акт не повинен суперечити Конституції, прийматись у відповідності з нею і на її виконання), а весь масив законодавства спирається на неї як на єдиний акт найвищої юридичної сили. Були й інші порушення при прийнятті Конституційного Договору. Як зазначала Л. Кривенко, прийняття Конституційного Договору «не відповідає принципу розподілу влад, соціально-функціональному призначенню кожної гілки. Закріплена конституційно як єдиний законодавчий орган, Верховна Рада знизилася свою роль до одного із суб'єктів створення договору... Тим самим конституційна законотворчість трансформувалась у сферу двох влад. Виконавча влада на рівних засадах із законодавчою, поза Конституцією, виступила суб'єктом прийняття документа, який перекреслив основоположні засади світового конституціоналізму...»¹.

Щодо легітимності Конституційного Договору, то на користь підтвердження такої легітимності свідчать легітимний характер гілок влади, які підписали Конституційний Договір, усунення гострих суперечностей між Верховною Радою і Президентом України, спад політичної кризи та соціальної напруги у суспільстві в результаті його прийняття та створення можливостей для некон-

---

¹ Кривенко Л. Поділ влад і проблеми конституційної законотворчості // Голос України. 1995. 23 квіт.

фронтаційного продовження конституційного процесу¹. Це сприяло також вступу України до Ради Європи.

З обранням нового парламенту продовження конституційного процесу розпочалося 12 вересня 1994 р. з прийняття постанови Президії Верховної Ради України за зверненням Президента України про необхідність продовження конституційного процесу² зі створенням 20 вересня 1994 р. Конституційної комісії і затвердженням 10 листопада 1994 р. її складу на паритетних засадах (з делегуванням до її складу представників від Президента, Верховної Ради, Автономної Республіки Крим, судових органів і прокуратури)³. Рішенням Конституційної комісії від 23 листопада 1995 р. проект Конституції України в редакції від 26 жовтня 1993 р. був прийнятий за основу і став базовим для роботи нової Конституційної комісії.

Протягом 1994 р. і до червня 1995 р. Конституційна комісія працювала в секціях, кожна з яких опрацьовувала окремі розділи Конституції. З огляду на складність узгодження і малопродуктивний характер такої роботи розпорядженням співголів Конституційної комісії від 19 червня 1995 р. (як було сказано в розпорядженні — «з метою прискорення доопрацювання проекту нової Конституції на основі узагальнення матеріалів альтернативних проектів та текстів розділів, підготовлених секціями Конституційної комісії») було утворено Робочу групу Конституційної комісії, яка приступила до опрацювання проекту⁴. 15 листопада

---

¹ Варто заради справедливості зазначити, що висловлювалися й крайні як позитивні, так і негативні оцінки Конституційного Договору. Зокрема, перший заступник Голови Верховної Ради України XII скликання О. Ткаченко факт його прийняття оцінив як подію, «яка потрясла антидемократизмом, антиконституційністю і бездушним розтоптуванням основ Декларації» (Голос України. 1996. 28 трав.). С. Головатий, наприклад, стверджував, що «Конституційний Договір (сам факт його прийняття та його зміст) став своєрідною перепусткою для України до Ради Європи. Україна стала практично першою і єдиною країною, яка здобула членство в Раді Європи, не маючи нової Конституції. Це ще раз свідчить про унікальність та самобутність поступу України до свободи, демократії та загальноєвропейського простору демократичної безпеки» (Конституція незалежної України... Кн. 1. С. 42-43).

² Зазначена постанова не публікувалась.

³ Див.: Відомості Верхов. Ради України. 1994. № 44. Ст. 403.

⁴ Про роботу цієї групи докладніше див.: *Козюбра М.* Проект Конституції України в редакції від 15 листопада 1995 року // Конституція незалежної України: У 3 кн.: Документи, коментарі, статті. К., 1997. Кн. 2. С. 1-18.

1995 р. ця робоча група завершила опрацювання проекту і передала його на розгляд Конституційної комісії.

Основні теоретичні постулати проекту нової Конституції в редакції від 15 листопада 1995 р., пов'язані з характеристикою правової держави, практично змін не зазнали (щодо принципу верховенства права, обов'язку держави по утвердженню і забезпеченню прав і свобод людини, поділу влади, визнання невідчужуваності і непорушності людських прав, рівності прав і свобод громадян тощо). Серйозною новацією представленого проекту було вилучення розділу стосовно співвідношення громадянського суспільства і держави. Підставою для такого вилучення стали теоретичні уявлення про те, що більшість інститутів громадянського суспільства не є предметом конституційно-правового регулювання, а їх «одержавлення» суперечить самій ідеї правової державності. Крім того, чимало положень цього розділу стосувалося прав і свобод громадян, а розпорошення їх по різних розділах ускладнювало б цілісне сприйняття в цій частині Конституції. Тому й було прийняте рішення про вилучення відповідного розділу з включенням найбільш цінних правових положень до інших розділів.

З розділу про права людини було виключене положення про пріоритет прав людини. Слід сказати, що це було зроблено після гарячих дебатів стосовно того, перед чим права особи є пріоритетними і які межі цього пріоритету. Перемогла точка зору, згідно з якою це питання не може розглядатися спрощено, в триаді відносин: особа — держава, особа — суспільство, суспільство — держава існує діалектичний зв'язок, побудований на підпорядкуванні держави громадянському суспільству, узгодженні інтересів особи і суспільства, визначенні прав і свобод основною правовою домінантою діяльності держави. В результаті такий зв'язок між особою і державою набув вигляду, який ми маємо підстави визначити як принцип зв'язаності держави правами і свободами особи.

Значно більше змін зазнала сфера владних інституцій. Остаточно вилучались положення, які стосувались можливості оголошення референдуму про дострокове припинення повноважень Президента та призначення Президентом всеукраїнського референдуму про недовір'я парламенту (п. 7 ст. 107, ст. 135). Скорочувались можливості впливу парламенту на уряд (парламент утрачує право оголошувати недовір'я окремим членам Кабінету Міністрів, що передбачалося ст. 144 проекту в редакції від 26 жовтня

1993 р.), що ще більше наближало модель форми правління до французького варіанту. Пропонувалась двопалатна структура парламенту (зі зниженням чисельності парламенту до 300 осіб). Зміцнювався статус Президента України, особливо його кадрові повноваження, Кабінет Міністрів більшою мірою підпорядковувався його впливу (Президент одержував право формувати склад Кабінету Міністрів без рішення парламенту, за винятком узгодження кандидатури Прем'єр-міністра), ускладнювався порядок усунення Президента з посади в порядку імпічменту (ст. 111).

На цьому, власне, завершився процес опрацювання проекту нової Конституції робочою групою із числа фахівців-правознавців і почалось політичне узгодження положень проекту.

Конституційна комісія на своєму засіданні 23 листопада 1995 р. утворила Робочу підкомісію у складі 10 осіб із представників усіх гілок влади (по чотири від парламенту і від виконавчої влади і два — від судової), які узгодили розбіжності у поглядах на організацію влади¹ і представили проект в редакції від 24 лютого 1996 р. на розгляд Конституційної комісії, яка, в свою чергу, після обговорення 11 березня 1996 р. винесла проект на розгляд Верховної Ради.

У порівнянні з проектом в редакції від 15 листопада 1995 р., тобто опрацьованого Робочою групою Конституційної комісії, він не зазнав істотних змін. Було більш виражено сформульоване співвідношення національного законодавства і міжнародного права та міжнародних договорів (ст. 9), ретельніше виписані підстави обмеження окремих конституційних прав і свобод (у тому числі відновлена така підстава обмеження права особи, як потреба захисту моральності населення — ст. 60). Змінювався наголос на засадничому положенні проекту Конституції щодо прав особи — проголошуваній вільності і рівності людей у правах та

---

¹ Цікавим був Регламент цієї Робочої підкомісії, затверджений нею на першому засіданні 30 листопада 1995 р. У п. 10 цього Регламенту зазначалось, що, формулюючи статті проекту Конституції, члени Робочої підкомісії мають виходити з того, що статті повинні відповідати принаймні таким основним принципам: принципу пріоритетності прав людини, принципу відповідності основним засадам конституційного ладу, принципу розподілу влади, принципу рівності (адекватності) важелів стримань і противаг, принципу забезпеченості (гарантії) дії відповідної норми Конституції, принципу відповідності норм Конституції особливостям, ментальності українського народу.

гідності (у проекті в редакції від 15 листопада 1995 р. вказувалось, що вільними і рівними люди є від народження, що підкреслювало природний характер походження прав людини)¹.

Верховна Рада, розглянувши 5 травня 1996 р. проект нової Конституції, утворила на паритетних засадах (від парламентських фракцій та груп) Тимчасову спеціальну комісію на правах головної для доопрацювання проекту Конституції (під головуванням М. Сироти).

Тимчасова спеціальна комісія внесла доопрацьований проект нової Конституції на розгляд Верховної Ради 4 червня 1996 р. Цей проект і був схвалений у першому читанні і на 19 червня 1996 р. цій комісії було доручено доопрацювати проект з врахуванням зауважень і пропозицій суб'єктів права законодавчої ініціативи.

Робота цієї комісії була досить складною, а часто й суперечливою. З огляду на те, що основним завданням Тимчасової спеціальної комісії було не стільки вдосконалення, скільки узгодження проекту між представниками різних політичних сил, досить часто раціональні й правові аргументи віддавались на догоду політичним аргументам (експерти з права на засідання комісії не запрошувались і комісія обходила власними правовими силами)².

Яким же був характер змін, внесених до проекту в результаті його доопрацювання Тимчасовою спеціальною комісією (проект був внесений на друге читання в редакції від 15 червня 1996 р.)?

Проект, представлений у завершеному вигляді на друге читання, містив кілька істотних новел у порівнянні з проектом від 15 листопада 1995 р.

Був розширений принцип верховенства права через гарантування безпосереднього звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод безпосередньо на підставі Конституції України (ст. 8).

---

¹ Докладніше про це див.: Бурчак Ф. Конституція України. Проект у редакції від 24 лютого 1996 року, схвалений Конституційною комісією 11 березня 1996 року // Конституція незалежної України ... Кн. 2. С. 19-24.

² При цьому Тимчасова спеціальна комісія опрацювала 5680 пропозицій і поправок до проекту, хоча й не змогла врахувати більшість із них внаслідок того, що прийнятий у першому читанні проект Конституції мав «достатньо збалансовану і узгоджену структуру» (Доповідь народного депутата України, Голови Тимчасової спеціальної комісії М. Д. Сироти. П'ята сесія Верховної Ради України // Бюлетень № 98. Видання Верховної Ради України. 1996. С. 53).

З метою посилення права народу на владу в ст. 5 було включено окрему частину такого змісту: «Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народу і не може бути узурповано державою, її органами або посадовими особами».

До проекту була включена ст. 19, яка визначала засадничі принципи щодо правового порядку в Україні, проголошуючи загальнодозволений принцип для громадян (ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством) і дозвільний для органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб (органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України).

Право громадян України звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових та інших установ уточнювалося вказівкою на ті міжнародні інституції, учасником яких є Україна (ст. 55).

Водночас за пропозицією народного депутата України І. Попеску до тексту проекту було включене положення про те, що при прийнятті нових законів або змін та доповнень до чинних законів не допускається звуження існуючих прав і свобод, яке з теоретичної точки зору є хибним.

Потрібно констатувати, що значно скоротився перелік форм представницької демократії, прямого волевиявлення громадян. Була вилучена народна законодавча ініціатива, в тому числі й щодо внесення змін до Конституції України (порівнюючи з більш раннім проектом 26 жовтня 1993 р., варто відмітити, що була відсутня і референдарна ініціатива щодо дострокового припинення повноважень вищих органів державної влади — парламенту і Президента).

Було також виключене положення, яке встановлювало право народу на опір будь-кому, хто здійснить спробу ліквідувати Українську державу, конституційний лад, порушити її територіальну цілісність або вчинить дії, спрямовані на захоплення державної влади, якщо передбачені Конституцією засоби не можуть бути використані (ст. 14 проекту в редакції від 15 листопада 1995 р. і від 24 лютого 1996 р.). Підставами для його виключення стали побоювання, що це може призвести «до політичних репресій за по-

гляди, до всездозволеного насильства і загрожує миру в Україні», що ця стаття містить заклик до громадського протистояння¹.

19 червня 1996 р. питання про проект нової Конституції України було обговорене Верховною Радою, заслухана доповідь Голови Тимчасової спеціальної комісії народного депутата України М. Сироти і Верховна Рада з 21 червня 1996 р. приступила до прийняття проекту Конституції України у другому читанні. В цілому нова Конституція України була прийнята 28 червня 1996 р.

Аналіз конституційного процесу і розвитку ідей правової державності в Україні був би не повним без оцінки того, як розвивались ідеї правової державності в правовій і політичній думці України на прикладі змін, яких зазнавала Конституція України 1978 р. впродовж 1990-1996 рр. (від прийняття Декларації про державний суверенітет України до прийняття Конституції України).

Після проголошення України суверенною державою Законом від 24 жовтня 1990 р.² (нагадаємо, що в цей день Верховною Радою було прийняте рішення про формування Комісії по розробці проекту нової Конституції) до Конституції були внесені зміни щодо організації і діяльності держави на засадах виборності всіх органів державної влади, закріплювалось право політичних партій, громадських організацій і рухів через своїх представників, обраних до Рад народних депутатів, та в інших формах брати участь у розробці і здійсненні політики, в управлінні державними і громадськими справами (тим самим скасовувалася ст. 6 Конституції щодо КПРС як керівної і спрямовуючої сили суспільства). Проголошувалось право громадян на об'єднання в політичні партії, інші громадські організації (ст. 49). Запроваджувався Конституційний Суд. 5 липня 1991 року була запроваджена посада Президента України, який визнавався найвищою посадовою особою Української держави і главою виконавчої влади³.

17 вересня 1991 р. до Конституції Законом були внесені доповнення, за якими Кабінет Міністрів ставав відповідальним пе-

---

¹ Див.: Порівняльна таблиця до проекту Основного Закону України «Конституція України» в редакції від 15 червня 1996 р. Тимчасової спеціальної комісії по доопрацюванню проекту Конституції України, утвореної відповідно до постанови Верховної Ради України від 5 травня 1996 р. за № 169/96-ВР.

² Див.: Відомості Верхов. Ради Української РСР. 1990. № 45. Ст. 606.

³ Див.: Там само. 1991. № 33. Ст. 445.

ред Президентом України і Верховною Радою України¹. Найбільш значні зміни до Конституції України були внесені Законом від 14 лютого 1992 р.² Україна проголошувалась незалежною демократичною правовою державою, запроваджувався принцип парламентського правління (парламент з вищого органу державної влади перетворювався на орган законодавчої влади і відповідно уточнювалась його компетенція), вдосконалювались важелі стримань і противаг між законодавчою і виконавчою владою, тим самим фактично визнавався принцип розподілу влад.

Хоча Конституція 1978 р. й була істотно змінена (більш ніж 20 законами), в результаті чого практично 2/3 її положень були викладені в новій редакції, проте, як вже зазначалось, вона не стала цілісним документом, була внутрішньо суперечливою.

В результаті численних змін правова держава Конституцією лише декларувалась, оскільки не підкріплювалась послідовним проведенням принципу поділу влади. Не були гармонізовані з принципами правової держави положення Конституції щодо прав людини (судового захисту, виборчих прав, обмеження прав тощо), суспільно-економічного ладу і політичного ладу, принципу розподілу влад (в ст. 2 Конституції формально проголошувалось повновладдя рад при підконтрольності і підзвітності радам усіх інших державних органів, окремі глави, які стосувались основ соціально-економічного ладу, були призупинені ще в 1990 р.), діяльності парламенту і статусу народних депутатів України (щодо природи депутатського мандата, діяльності на постійній основі тощо).

Внаслідок зазначених недоліків Конституція України 1978 р. навіть після внесених змін не могла повною мірою виконувати роль Основного Закону, який би претендував на цілісну регуляцію всіх конституційно-правових відносин. Тому намагання окремих політичних сил не допустити прийняття нової Конституції під тим приводом, що Конституція існує, не було сприйняте Верховною Радою.

Завершуючи ретроспективний огляд конституційного процесу в Україні, не можемо не сказати кілька слів щодо численних альтернативних проектів нової Конституції України. Протягом 1990-1996 рр. таких проектів було підготовлено понад 15. Проекти

¹ Див.: Відомості Верхов. Ради Української РСР. 1991. № 46. Ст. 619.

² Див.: Відомості Верхов. Ради України. 1992. № 20. Ст. 271.

нової Конституції України були внесені від багатьох партій (Соціалістичної партії, Християнсько-демократичної партії України, Української християнсько-демократичної партії, Конгресу Українських Націоналістів та ін.), наукових правових закладів і окремих науковців та народних депутатів України, асоціацій (Інституту держави і права АН України, кандидатом юридичних наук І. Тимченком, народним депутатом України М. Артеменком та ін.). Вже перші розроблені проекти засвідчили загальну тенденцію до закріплення принципів правової держави. Так, перші із складених проектів (М. Артеменка від 28 вересня 1990 р. та І. Тимченка від 1 жовтня 1990 р.) проголошували Україну суверенною державою, ґрунтувались на принципі поділу влад, який в подальших проектах був розвинутий і збагачений сучасними уявленнями щодо співвідношення влад, наявності необхідних стримань і противаг між гілками влади. Більшість із названих проектів враховували принципи парламентського правління, політичного, ідеологічного та економічного плюралізму, правової і соціальної державності, захисту прав і свобод людини. Чимало положень цих проектів були враховані при опрацюванні офіційного проекту нової Конституції на різних етапах його опрацювання, збагатили вітчизняну конституційно-правову думку, дали поштовх до серйозних теоретичних досліджень.

Чинна Конституція України, прийнята Верховною Радою 28 червня 1996 р., є демократичним документом, за прогресивністю її положень, рівнем відпрацювання елементів поділу влади, балансом між гілками влади та моделлю форми правління, рівнем юридичної досконалості зрівнюється з найкращими конституціями Європи.

Які найбільш характерні риси Української Конституції?

Конституція найперше визначає найбільш вагомі чинники формування української конституційної державності, якими є згідно з Преамбулою Конституції України суверенна воля Українського народу; усвідомлена потреба забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя; здійснене українською нацією, усім Українським народом право на самовизначення; прагнення розвитку і зміцнення демократичної, соціальної, правової держави; піклування про зміцнення громадянської злагоди на землі України; моральна відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішніми та прийдешніми поколіннями.

нями; установчо-державний Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р., схвалений 1 грудня 1991 р. всенародним голосуванням. Тим самим Конституція орієнтує на формування якісно нової української державності, конституційного устрою і навіть самого конституційного закону.

Конституція України містить цілий набір універсальних демократичних ознак і процедур, які позначають рівень сучасного державотворення і демократії. Вона, зокрема, визнає Україну незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою (ст. 1), проголошує права і свободи особи найвищою соціальною цінністю та природний характер цих прав, рівність перед законом та рівність прав громадян (ст. ст. 3, 24), визнає народ єдиним джерелом влади та носієм суверенітету (ст. 5), запроваджує принцип розподілу влад (ст. 6), закріплює прямі вибори парламенту і вільну виборність органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст. ст. 71, 76), встановлює принцип демократичного контролю за діяльністю органів державної влади (ст. ст. 40, 50, 57) та ін.

Опис в Конституції форми державності, порядку здійснення влади, механізмів захисту прав людини, функціонування органів державної влади не є, звичайно, повним і завершеним. Але конституція і не може вичерпно регулювати усі владні відносини. Конституція України йде услід за традиційним розумінням рівня конкретизації її положень (в цьому відношенні є винятком хіба що Конституція Індії, яка відзначається надзвичайною конкретизацією). Шкідливі як схематичність, так і надмірна конкретизація конституції. При схематичності конституції внаслідок недостатнього врегулювання конституційно-правових відносин існує спокуса довільного заповнення конституційного вакууму, в результаті чого можлива дестабілізація влади. Існування такої конституції має спиратись на тривалі традиції конституціоналізму, стабільне законодавство, забезпечуватись серйозним конституційним контролем. При надмірній детальності положень конституції можливе порушення принципу стабільності конституції. Ця ймовірність є дуже високою в умовах формування державності, реформи суспільних відносин, тобто в умовах, характерних і для України.

Враховуючи гостру політичну боротьбу навколо положень проекту нової Конституції України, не могло бути й мови не тільки про те, щоб в деталях на рівні Конституції врегулювати всі владні відносини чи одномоментно погодити на рівні парламенту

необхідний набір правоустановчих і статутних актів. На момент прийняття Конституції не зовсім проглядався «прохідний варіант» вирішення багатьох правових проблем, тобто головною була не технічна чи інтелектуальна сторона цих питань, а політична. Відсутність можливостей розгляду відповідних законодавчих актів парламентом, а також складність політичного узгодження кожного більш-менш важливого питання стримували й законопроектні роботи.

Лише після прийняття Конституції почалась реформа виборчої системи, були розроблені і прийняті акти, які стосувались органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, судової системи і територіального устрою, інших питань організації влади.

Важливо, щоб конституція вмещувала таку кількість принципів і положень, яка б давала можливість наступної повної реконструкції державно-правового ладу, основних правових відносин у державі і поточному законодавстві.

Конституція України в цілому містить необхідний набір положень для такої реконструкції. Вона достатньо повно регулює усі важливі питання політичної системи, здійснення державної влади, діяльності парламенту, Президента і Кабінету Міністрів, судової системи, організації виконавчої влади та місцевого самоврядування, конституційної юрисдикції.

В цілому Українська Конституція є вагомим набутком європейської конституційної спадщини¹. Це засвідчила в своєму висновку Європейська комісія «Демократія через право» (Венеціанська комісія Ради Європи), яка, розглянувши на 30-му пленарному засіданні 7-8 березня 1997 р. у Венеції Конституцію України, відзначила, що головними принципами у Конституції відображені принципи демократії, соціальної та правової держави².

---

¹ Див.: Головатий С. Конституція України 1996 року як складова конституційної спадщини Європи // Конституція незалежної України. Кн. 2. С. 32.

² Див.: Opinion on the Konstitution of Ukraine, adopted by the Commission at its the 30th Plenary Meeting in Venice, on 7-8 March 1997 on the basis of the contributions submitted by Mr. S. Bartole (Italy), Mr. Batliner (Liechtenstein), Mr. Klucka (Slovakia), Mrs. Milenkova (Bulgaria), Mr. Steinberger (Germany), Mr. Delcamp (CLRAE) // Council of Europe/ European Commission for democracy through Law. Strasbourg, 11 March 1997 (CDL — TNF (97) 2. P. 2.

Найважливішими елементами правової держави, які містяться в першому розділі I Конституції України, названі наділення Конституції найвищою юридичною силою і визнання норм Конституції нормами прямої дії, визначення Конституції основою для прийняття законів та інших нормативно-правових актів (ст. 8), визнання принципу поділу влад на законодавчу, виконавчу і судову та дії цих влад на основі Конституції і у відповідності до законів України (ст. 6), чітке вираження принципу законності (ст. 19), конституційне забезпечення захисту прав людини безпосередньо у суді (ч. 3 ст. 8). Позитивним було назване положення ч. 2 ст. 5, згідно з яким народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

У заключному висновку Венеціанської комісії зазначалось:

«Підсумовуючи ці спостереження, Комісія відмічає із задоволенням, що досить довгий період, який був потрібний Україні для прийняття цієї Конституції як Конституції незалежної держави, був витрачений на вдосконалення її змісту і нарешті завершився прийняттям такого тексту, в якому було враховано більшість зауважень, зроблених Комісією до попередніх проектів.

З іншого боку, деякі положення Конституції залишились незадовільними з точки зору права. Ці невідповідності були зумовлені політичними причинами і можуть бути пояснені як прояв необхідності досягнення політичного компромісу, який був необхідним для прийняття Конституції. Якби всі ці положення були введені в Конституцію, то можна було б вважати, що Україна врахувала повністю настанови Комісії так, як і всі стандарти Ради Європи.

Зараз Конституція проходить випробування її змісту на практиці і важка економічна ситуація в Україні може сприяти повному впровадженню нових принципів і гарантувати реалізацію позитивних здобутків її змісту. Особливу увагу слід приділити прийняттю нового законодавства з тим, щоб перехідні положення Конституції не призвели до укорінення елементів старої системи протягом періоду дії цих положень.

Однак після ретельного спостереження протягом кількох років за конституційним процесом в Україні Комісія бачить більше підстав для оптимістичних сподівань. В той час як зміст Конституції втілюється на практиці сильною виконавчою владою під керівництвом сильного Президента, створюється баланс сил,

який упереджує повернення до системи авторитарного прийняття рішень. Принципи верховенства права добре відтворені в тексті Конституції. Впровадження демократичного місцевого самоврядування в такій же мірі, як і важливість ролі, відведеної для Конституційного Суду, є важливим внеском запровадження демократичної культури в Україні»¹.

Надійшла до редколегії 28. 08. 98

*О. Мироненко, чл.-кор. АПрН
України*

Ради генеральної старшини у самоврядуванні українського козацтва

Державотворчий процес в Україні XVII-XVIII ст. привертає до себе пильну увагу дослідників. Протягом останніх десятиліть, за підрахунками академіка В. Смоля, лише по періоду 1654-1676 рр. захищено 5 докторських, 20 кандидатських дисертацій, опубліковано близько 100 монографій і брошур, понад 400 статей². Але безліч проблем як Гетьманщини зокрема, так і козацького самоврядування взагалі залишаються чи то зовсім не з'ясованими, чи то дискусійними, чи то навіть не окресленими. Серед таких проблем, яких вже багато років чомусь майже не помічають ні правознавці-фахівці, ні історики-професіонали, ні романтики-дилетанти з боку любителів козащини, звертає на себе увагу проблема функціонування такого важливого центрального органу реєстрового козацтва, а згодом — Гетьманщини, як Рада генеральної старшини.

Цей орган, який у різних документальних джерелах іменується ще й Радою старшин, Старшинською радою, Старшинською генеральною радою, Радою реєстрової старшини, Радою старшини реєстрового козацтва, Зборами генеральної старшини і полковників, здійснював деякі законодавчі, досить широкі управлінські, судові, контрольні чи просто дорадчі функції при гетьманові. Своім попе-

¹ Opinion on the Konstitution of Ukraine... С. 13.

² Див.: *Смолій В.* Визвольна війна і державотворчий процес в Україні другої половини XVII-XVIII ст. // *Історія України.* 1998. № 33.

редником Рада генеральної старшини мала Раду січової старшини (Старшинську раду, Раду до куренів, Раду січової військової старшини), тобто козацьку інституцію Запорізької Січі. Право на «представницький мандат» у ній визначалось обранням на відповідну посаду. Вона складалась із кошового, судді, писаря та осавула, обраних на один рік, і зосереджувала у своїх руках поміж Січовими радами не лише військову і адміністративну, а й судову та духовну владу. Рішення Ради старшини засновувались на глибокому вивченні інформації, що надходила із слобід, сіл, хуторів, зимівників, і були обов'язковими для виконання курінними отаманами, військовими служителями — довбушами, пушкарями, тлумачами, кантаржеями, шафарами, булавничими, бунчужними, хорунжими, шкільними отаманами, чаушами, похідною старшиною — полковниками (сердюками), осавулами і писарями, паланковою старшиною — трьома панами (полковник, осавул і писар) та трьома підпанками (сердюк, підосавул і підписарій), і, природно, всіма січовиками.

Треба підкреслити, що Рада січової старшини проводила засідання не лише на Хортиці чи в іншому адміністративному центрі Січі. Досить поширеними були виїзні засідання Ради безпосередньо у козачих вольностях. Тут січові старшини вивчали стан справ на місцях, потреби їх мешканців і приймали рішення (теж на основі традицій і здорового глузду) щодо розміру і термінів внесення податків та інших повинностей, звільнення від них, вирішення суперечок про землі, річки, озера, ліси, мисливські, бджільницькі, винно-горілчані, рибні, соляні промисли, покарання злочинців та щодо інших «корисних тій громаді порядків». До складу Старшинських рад з правом вирішального чи дорадчого голосу нерідко включались колишні січові судді, писарі або осавули з числа високоповажних «сивовусих дідів», «знатних радців» — стовпів традицій козацьких, священнослужителі (начальники церков) і курінні отамани. У таких випадках Рада старшин збільшувалась із 4 до 50-60 чоловік. Називалась вона ще й «радою до куренів» або курінними сходками. Повноваження таких розширених Рад за значенням і обсягом наближались до загальносічових зібрань. Тут вирішувались питання про термінові проблеми, невеликі військові походи, або ж такі справи, що потребували повної секретності чи неширокого розголосу.

Традиції Рад січової старшини, як і Загальновійськових січових рад, були успадковані реєстровим козацтвом, формування

якого пов'язане з тим, що у XVI ст. магнати і шляхта значно посилили тиск на вже багаті козацькі землі, придушували стихійні повстання переселенців, з одного боку, відсуваючи їх за дніпровські пороги у дике тоді Запоріжжя, а з іншого — використовуючи козацькі військові формування для боротьби з татарськими нападами на Велике князівство Литовське. Внаслідок цього запорізьке (низове) козацтво організувалось у Запорізьку Січ, а так зване городове козацтво оселялось у замках-фортецях Бара, Хмельника, Брацлава, Черкас, Вінниці, Канева та інших південних околицях України. І низові, й городові козаки славились лицарством у боях з татарами і турками, стрімко зростала їх сила, авторитет серед народу, свідомість власної не лише регіональної, а й загальнонаціональної ваги.

Вольності січовиків, набуті ними самостійно на підґрунті демократичних традицій прашурів, не могли влаштувати ані верховодів Великого князівства Литовського, ані провідників Речі Посполитої. У другій половині XVI ст. після провалу ідей фізичного винищення козацтва і перемоги пропозицій легітимізувати його, розколоти на стани інтенсифікувались спроби поставити січовиків зокрема і «козацький народ», і «козацьку націю» взагалі під контроль держави. Спочатку це виявилось у створенні першого реєстрового козацького загону з 300 чоловік і призначенні королем Сигізмундом II Августом над цими козаками свого гетьмана Ю. Язловецького. Це сталось через 50 років після того, як зазнали невдачі такі намагання С. Полозовича та К. Кмітича, та через кілька років після того, як отаман-реформатор Є. Ружинський увів козацьку полкову систему, тобто поділ на полки і сотні на чолі з знову ж таки обраними демократичним шляхом полковниками і сотниками. Його наступники І. Свірговський, Т. П'ятигорець та інші ділили вже владу над реєстровими казаками з польськими коронними гетьманами.

Король Стефан Баторій, прийшовши до влади у 1576 р., подарував українському козацтву «конституції і привілеї», згідно з якими реєстр збільшувався до 500 (за іншими даними — до 600) чоловік на чолі вже з офіційно названим запорізьким гетьманом Б. Ружинським (Богданком, Ружним, Яківом) з пожалуванням йому бунчука, булави і військової печатки, тобто гетьманських клейнодів. Реєстрові козаки звільнялися з-під юрисдикції старост, отримували військові регалії (малинова корогва, бубни, тру-

би і т. ін.), власний герб (козак з самопалом), столицю (спочатку Трахтемирів, згодом Батурин) і деякі права на самоуправління під контролем коронного гетьмана. Кількість січовиків визначалась у 20 тис. чоловік, кожен з яких мав отримувати платню в один червінець і кожух і право селитися аж до Києва. Але у наступному Баторії і милував еліту реєстрового козацтва землями, хуторами, угіддями, і нещадно переслідував козацьких вождів: один за одним загинули на шибениці або померли у вигнанні І. Підкова, Я. Шах, С. Зборовський, І. (Я.) Оришевський. Вже за Сигізмунда III, у 1589 р. по козацькому самоврядуванню було завдано ще одного відчутного удару: починаючи з С. (Д.) Скалозуба, обрані на Військовій раді отамани вважалися легітимними лише після затвердження їх польськими королями. Виступи козаків проти ляхів, які вже частішали, викликали низку королівських універсалів та постанов сейму щодо все більшого утиску козачого самоврядування, заміщення виборних провідників призначеними зверху, зменшення реєстру.

З іншого боку, на зміну рівності і братерству в козацькому середовищі прийшов розкол на реєстрових і нереєстрових, заможних і незаможних, низовиків і верховиків, шляхтичів і сірому тощо. Польська і новоявлена власна шляхта, яка метушилась біля варшавського трону, поступово перетворювала українських селян на рабів, душила православ'я, доводила людей до відчаю. Як результат різкого соціального розмежування подальший розвиток козачого самоврядування загальмувався вибухом національно-визвольної боротьби народу проти польсько-шляхетського панування. Початок їй поклало у 1591 р. повстання гетьмана К. Косинського, ображеного польським магнатом Я. Острозьким. Збройну боротьбу продовжили козацькі вожді С. Наливайко, Г. Лобода, М. Шаула, Ф. Полоус та ін. Діяльність у цей період гетьмана Б. Микошинського ознаменувалась активними пошуками союзу з Москвою, гетьманів Г. Тискеневича, П. Конашевича-Сагайдачного, К. Андрійовича — боротьбою проти уніатів та відстоюванням інтересів православних, гетьманів С. Кішки, Г. Крутневича, Я. Бородавки, О. Голуба, Я. Луцькевича — походами на турків і татар, а, скажімо, гетьмана Т. Байбузи — прагненням до нищення самих же січовиків.

Слід відразу підкреслити, що, успадкувавши традиції Рад січової старшини, Ради старшин реєстрового козацтва з самого по-

чатку значно поступались першим за «рівнем» демократичності формування і функціонування. Скажімо, січовики обирали членів Рад лише на рік, могли у будь-який час достроково позбавити старшин займаних посад, бо Січові військові ради відбувались регулярно і у майже точно визначений строк. Термін же обрання генеральної старшини ніким і ніколи не встановлювався, тому посада могла стати й довічною, а внаслідок нерегулярного скликання Генеральних військових рад вища старшина часто просто призначалась гетьманом¹.

За доби гетьмана Б. Ружинського така Рада загону з 300 реєстрових козаків, звичайно, була невеличкою. Через кілька років, коли реєстр збільшився до 500 чоловік, нову Старшинську раду у 1578 р. очолив черкаський староста М. Вишневецький. Окрім проблем військових походів, вона вирішувала питання обустрою козацької столиці — містечка Трахтемирів (згодом Батурина), організації і утримання арсеналу і шпиталю, творення козацьких судів тощо.

Незабаром на чолі Ради старшини опинився польський шляхтич І. (Ян). Оришевський. Визначною заслугою Ради стало складення у 1581 р. списку реєстрових козаків. Самому І. Оришевському було дозволено брати безпосередню участь в обранні на конвокаційному сеймові короля Сигізмунда III Вази, який суттєво обмежив повноваження Ради старшин, провівши через сейм «Порядок щодо козаків та України». За цим документом Рада попадала майже у повну підпорядкованість польському коронному гетьману та призначеному ним провіднику над козаками. Усунений королем від справ, І. Оришевський помер у Гайсині.

У грудні 1591 р. Старшинська рада під проводом К. Косинського ухвалила рішення про антифеодальне повстання проти ляхів. Потоплення у крові цього збройного виступу, підтриманого селянами Білоцерківщини, Київщини, Брацлавщини, Волинщини, Подільщини, з одного боку, призвело до національно-визвольної війни 1594-1596 рр. під керівництвом С. Наливайка, а з іншого —

¹ Серед праць, де висвітлюються правові основи і практика діяльності Рад генеральної старшини, треба виокремити кілька праць Л. Окиншевича: Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII-XXIII вв. (К., 1926); Центральні установи України — Гетьманщини XVII-XVIII ст. II. Рада старшини (К. 1930); Значне військове товариство в Україні — Гетьманщині XVII-XVIII ст. (Мюнхен, 1948).

до розколу в лавах реєстрової старшини. Частина її підтримала повстанців і на чолі з Г. Лободою (згодом М. Шаулою) билася з ляхами, а інша частина капітулювала і 7 липня 1596 р. на таємній Раді під Лубнами в обмін на обіцянку королівського прощення видала С. Наливайка і напівживого М. Шаулу на розтерзання коронному гетьману С. Жолкевському. У наступному Рада полонізованих старшин-уніатів під проводом Т. Байбузи неодноразово ухвалювала рішення і виступала у походи проти братів-запорожців, очолюваних кошовим отаманом Ф. Полоусом. Виключно лояльно до ляхів ставилась і Старшинська рада під керівництвом С. Кішки (1599-1602 рр.).

Але жорстокий утиск православних, що розпочався, викликав нову хвилю протестів. Рішуче виступив проти уніатів гетьман Г. Тискеневич. За рішенням Ради старшин від 10 травня 1610 р. уніатського намісника у Києві А. Грековича ухвалено було пустити під лід «як пса скаженого». Чимало зробила для захисту православ'я і старшина за доби гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного. Але, з іншого боку, у цей час Старшинські ради досить часто підписували з польськими комісарами угодовські рішення, спрямовані на дедалі більшу втрату повноважень не лише Загальними козацькими, а й Старшинськими радами.

У 1613 р. польський сейм ліквідував козацьку юрисдикцію. Через рік Рада старшини погодилась на наступне суттєве обмеження прав козацтва: мешкання реєстровиків дозволялось виключно на території Запоріжжя, що завдало удару і по них самих, і корінних запорожцях. Настав період, коли притиснені січовики і реєстрові козаки мовби змішались поміж собою, а їх представницькі органи — Січові і Генеральні козацькі збори, Ради січової і Ради генеральної старшини — нерідко функціонували як одна інституція.

У жовтні 1617 в урочищі Суха Ольшанка під Білою Церквою Рада старшини у черговий раз поступилась інтересами простого козацтва: за вимогою польських комісарів вона зобов'язала не-реєстровиків і випищиків повернутись під владу ляхів. Схвалювала Старшинська рада у 1618 р. і участь 20 тис. українських козаків у поході на Москву королевича Володислава IV, і організацію збройних загонів для кривавих боїв у Тридцятилітній війні в Європі. Обмеження козацького реєстру 3 тис. чоловік і заборона козацтву походів на турків теж здійснювались Старшинською радою під час її зборів на річці Роставиці 7 жовтня 1619 р. Ганебною

сторінкою її діяльності, мабуть, слід вважати вбивство запорізького отамана Я. Бородавки.

Цей же козацький орган під головуванням П. Сагайдачного часто приймав ухвали, які суперечили, нерідко — діаметрально, деяким означеним вище рішенням: з його благословення тривали походи на турецькі фортеці, татарське ханство, організовувались братські школи, друкарні, а навесні 1620 р. Рада старшини відправила до Москви посольство на чолі з отаманом П. Одинцем з проханням до російського царя прийняти козаків на службу.

Навряд чи терзала себе відповідальністю перед Богом, власною совістю, сучасними їй чи прийдешніми поколіннями козацька старшина, коли на Раді у жовтні 1625 р. на вимогу польського коронного гетьмана С. Конецпольського скинула з посади запорізького гетьмана М. Жмайла і підписала з ляхами ганебну Куруківську угоду. Цим документом самоврядкування українського козацтва і роль самої Старшинської ради зводились нанівець: вони не могли більше самостійно вирішувати питання про морські та інші військові походи, а живучи у волостях, мусили виконувати накази виключно коронного гетьмана. Для війська запорізького було призначено платню на рік у 60 тис. польських злотих. Воно віднині складалося з 6 тис. козаків (1000 з них мали мешкати на Низу за порогами), розподілених на 6 полків по 10 сотень у кожному¹. У засіданнях Ради старшини у цей час брали участь кошовий отаман (гетьман), обозний військовий суддя, 2 осавули, 6 полковників (Білоцерківський, Канівський, Київський, Корсунський, Переяславський і Черкаський), 6 полкових осавулів і 60 сотників.

Старшинські ради реєстрового козацтва під проводом гетьманів М. Дорошенка та Г. Чорного свято дотримувались Куруківської угоди і служили польській короні, поки не спалахнуло чергове повстання під проводом Т. Федоровича (Трясила). Повстанці за рішеннями Січових зборів стратили Г. Чорного, а їх Рада старшини 8 червня 1630 р. уклала з ляхами нову — Переяславську угоду, яка, окрім збільшення реєстру з 6 до 8 тис. чоловік, майже нічим не відрізнялась від Куруківської і вкрай загострила

---

¹ Див.: Куруківська угода між представникам уряду і запорізькими козаками (1625 р., 27 жовтня) // Історія України у документах і матеріалах. Т. 3. С. 62-63.

суперечності у суспільстві¹. Т. Федорович з 10 тис. козаків відійшов на Січ, де продовжував непокору і спробував відновити силу демократичних козацьких традицій.

Але Старшинські ради, очолювані реєстровими гетьманами Т. Орендаренком та І. Кулагою-Петражицьким, продовжували переважно проляхівську політику. 25 грудня 1632 р. Генеральна військова рада у Черняхівській балці вчинила переворот: майже повністю було переобрано вищих старшин, а на чолі їх Ради поставлено рядового козака А. Діденка. Та на цій посаді останній затримався недовго, бо незабаром старшина посадила на гетьмана В. Томиленка, який відповідав її прагненням вірною службою ляхам. Коли ж Томиленко спробував змінити позицію, Рада старшини відправила його на страту до Варшави і обрала гетьманом переяславського полковника С. Кононовича, котрий виступив проти повстанців, за що і був покараний «на горло» вже за рішенням Генеральної козацької ради у серпні 1637 р.

Боротьба проти польського гніту тривала, її очолювали козацькі отамани І. Судима, Павлюк (Бут Павло Михнович), Я. Острянін (Остряниця), Д. Гуня. Ради реєстрових старшин і тут виявили себе ворогами українства. Саме за їх рішеннями були схоплені і видані на шибеницю до Варшави Судима і Павлюк.

Саме така Рада зрадила 31 травня 1638 р. Д. Гуні на Старці (гірло р. Сули) і капітулювала перед ляхами.

Козацьке «свавілля» у вигляді повстань породило у поляків прагнення покласти край «запорізькій демократії» взагалі і козацьким самоврядним установам зокрема. В ухваленій у березні-квітні 1638 р. сеймом Ординації війська запорізького польський уряд приписував: «На вічні часи позбавляємо козаків старшинства, всяких старовинних судових установ, прав, доходів і інших відзнак, набутих ними за вірні послуги від наших предків і тепер внаслідок заколотів утрачених, і бажаємо тих, кого в живих зберегло воєнне щастя, мати в стані простого народу, оберненого в холопів»². На думку ляхів, від усього українського козацтва мало залишитись на службі лише 6 тис. найвідданіших короні вояк, та й ті під проводом призначеного Сеймом польського старшого комісара з лицарсько-

¹ Докладніше про це див.: Антонович М. Переяславська компанія. 1630 р. Прага, 1944.

² Ординація війська запорізького, заведена польським урядом // Історія України в документах і матеріалах. Т. 3. С. 96-97.

го стану. Виборність гетьманів, осавулів, полковників та інших вищих посадових осіб скасовувалась. Обиратись могли лише сотники і тільки з числа відданої Речі Посполитій шляхти. Спроба кожного переселенця осісти на Запоріжжі без паспорта комісара каралась смертю. Ще один польський комісар призначався для визначення осілості реєстрових козаків, які віднині могли мешкати виключно у Черкаському, Чигиринському та Корсунському староставах.

Та найганебніше, мабуть, те, що Рада старшини реєстрового козацтва, зрадивши Д. Гуні, у листопаді 1638 р. цілком і повністю схвалила Ординацію і тут же провела це рішення на Генеральній військовій раді в урочищі Маслів Став. Вийшло так, що реєстрові козаки придушили свої самоврядні інституції власними руками. Демократичні традиції і козацьке самоврядування залишались тільки на Запоріжжі, яке самочинно утримувало автономний статус, хоч самі січовики оголошувались поза законом Речі Посполитої.

Після 1638 р. збройні виступи козацтва дещо повсхули. Та надії ненависної українському народу польської шляхти на встановлення «вічного спокою» у державі виявились марними. «Вічний» або «золотий спокій» насправді став лише короткочасним затишком перед черговим, уже всенародним буреломом 1648-1654 рр. До накопиченого десятиліттями і віками валу загальноукраїнського обурення, роздратування і гніву внаслідок польсько-шляхетського лютування, шаленого римсько-католицького утиску, «хазяйнування» численних прислужників ляхів з осіб іудейського походження («жидовствування») досить було піднести лише сірника. Хвиля невдоволення охоплювала у першу чергу українське селянство і козацтво.

Що ж стосується українського панства, козацької верхівки, то переважна її частина полонізувалась і «вірою і правдою» служила польсько-литовській короні. Але не всім знайшлося ситне місце біля корита влади. Саме ця, «ображена» і найбільш амбітна частина багатіїв, відчуваючи себе людьми другого сорту серед панівних верств населення Речі Посполитої, визріла для боротьби за власні права і привілеї, особисте самоствердження. Посилене приписування їм патріотичного прагнення відстоювати всенародні інтереси, а тим більше завоювання суверенітету України підстав майже не мають¹. Державницька, незалежницька ідея ще перебувала в

¹ Докладніше про це див.: *Мироненко О. М.* Права і свободи людини в державницьких змаганнях українських гетьманів. К., 1995; *Мироненко О. М.* Козацтво українське // Українське державотворення: невитребуваний потенціал. К., 1997.

пелюшках. Дехто, скажімо, Й. Борецький, З. Копистенський, до неї підходив, але ні у концептуальному, ні у прикладному аспекті ніким вона сформульована не була. Права і вольності людини розумілись виключно як станові привілеї для меншості і приреченість до безправ'я більшості населення. Говорити ж про всеохоплюючий вплив ідеї справжньої свободи, національного визволення у той час — це взагалі нонсенс. Українство у вигляді «малополяків», «хохлів», «запорозців», «черкасів», «малоросів» та ін., тобто не маючи навіть сталого справжнього найменування, просто не могло ще тоді відчувати себе політичною нацією, а козацькі гетьмани, кошові, отамани і ватажки виконували лише окремі функції політичних провідників етносу, що складався.

Формально Ради реєстрової старшини у проміжок 1638-1648 рр. існували, але під повним контролем польських комісарів. Відновилась ефективна діяльність цих самоврядних органів лише за доби Хмельниччини. Першою визначною акцією Старшинської ради, очолюваної Б. Хмельницьким, став ухвалений нею союзний договір з кримським ханом. У тому ж 1648 р. до її активу належать рішення щодо тактики переможних бойових дій під Жовтими Водами, у Гороховій Діброві під Корсунем, під Старокостянтинівом, під Пилявцями, звільнення Стародуба, Новгород-Сіверського, Борзни, Чернігова, Київського; Брацлавського, Подільського, Руського, Волзького, частини Волинського воеводств, узяття фортеці Кодак, Львівського замку тощо. Рада старшини обговорила і схвалила у червні 1648 р. військовий статут «Про устрій війська Запорізького». Значним був її внесок у дипломатичні стосунки Гетьманщини, зокрема, у направленні посольств до Варшави, Москви, до Туреччини і Семигородщини. 11 листопада 1648 р. саме Старшинська рада заявила про вірність новому королю Речі Посполитої Яну Казиміру і прийняла рішення про припинення всіх воєнних дій.

Такі ж питання перебували у полі зору Ради старшини і в наступні роки визвольної війни. Саме за її ухвалами Б. Хмельницький протягом п'яти років відправив біля десятка дипломатичних місій до Росії, чимало — до Польщі, Семигородщини, Порту, Кримського ханства, Молдавії, Валахії, Швеції тощо. Генеральні старшини, як правило, очолювали такі посольства за кордон і були присутніми на переговорах з московськими посланниками Г. Унковським, А. Ардаб'євим, Г. Нероновим, Г. Богдановим, А. Мат-

вєєвим, І. Фоміним, Ф. Ладищенським, Ф. Стрешневим, М. Бредихіним, В. Бутурлінім¹, польськими діячами А. Кисілем, С. Маховським, турецькими верховодами Осман-агою, Магомет-агою, численними місіями Юрія II Ракоці з Семигородщини, посланцями татар, австрійців, венеціанців, шведів, молдавських господарів.

Окрім військових, дипломатичних та інших суто політичних питань у компетенції Ради старшини під проводом Б. Хмельницького перебували соціально-економічні проблеми земельної власності, землеволодіння, розподілу і перерозподілу маєтків, привілеїв для верхівки суспільства, постоїв та інших військових обов'язків міст, торгівлі, пільг для купців і заможних ремісників, податків, імпортних і експортних тарифів тощо. Стрижневе місце на Зборах генеральної старшини посідали питання захисту православ'я, визначення статусу церкви, її взаємовідносин з державою, утиску іудаїзму, католицизму та уніатства. Значна увага приділялась становленню та ефективному функціонуванню сотенних, полкових, генеральних судових установ, міських, сільських і станових судів. Не так вже й рідко Рада генеральної старшини сама виконувала судові функції, коли йшлося про справи або суперечки між верховодами козацтва, присуджувала до страти провідників заворушень проти гетьманського режиму², розглядала апеляції на присуди.

Контрольні функції таких Рад полягали в тому, що вони не тільки обирали на посади багатьох урядових осіб, а й переглядали рішення генерального уряду, генеральної військової канцелярії, полкових рад, полкових канцелярій та деяких інших місцевих інституцій.

У засіданнях Старшинських рад брали участь і проходили вишкіл державотворення чимало соратників Б. Хмельницького — видатних українських полководців, оспіваних у народних піснях, майбутніх гетьманів Війська Запорізького, славетних кошових отаманів, полковників і т. ін. Йдеться про М. Кривоноса, Д. Нечая, Ф. Джалалія, І. Богуна, М. Небабу, Ф. Вишняка, І. Золотаренка, К. Бурлая, І. Ганжу, І. Сірка, І. Виговського, П. Тетерю та ін.

Рішення генеральної старшини навіть тоді, коли гетьман передавав їй те чи інше питання на остаточний розгляд, мали дорад-

¹ Всього московський цар у 1648-1654 рр. направив до Б. Хмельницького майже 15 посольств і окремих посланців.

² За присудами Ради старшини були страчені полковники О. Герасимов, М. Гладкий, Л. Мозир, О. Підбайло та ін.

чий характер і набирали чинності у вигляді гетьманських універсалів, грамот, листів, розпоряджень, наказів чи ухвал Загально-війських рад.

Сповнена славетних перемог і гірких поразок українсько-польська війна не закінчилась у 1654 р., а тривала у різних формах (з приливами і відливами) і з різними супротивниками (Кримським ханством, Портою, Молдавією і Валахією, Московською державою) ще кілька десятиліть. Всенародна трагедія посилювалась братовбивчими бійками між численними гетьманами, тобто громадянською війною між самими українцями, що не вщухала. Втрати населення, мабуть, не знали аналогів ні у вітчизняній, ні у всесвітній історії, ні до, ні після XVII ст.: загинуло 2,5-3 млн. осіб, тобто 65-70 % усіх українців, а на Правобережжі — 85-90 % жителів¹.

Під протекторатом Росії і пізніше політичний устрій козащини став основою всієї державної організації Гетьманщини, поряд з якою існувала і автономна козацька республіка Війська Запорізького. Загальна ж політика російського самодержавства щодо українського козацтва мало чим відрізнялась від польського: якщо вимагали зовнішні обставини — чергова підтримка, якщо вони змінювались — черговий утиск прав і вольностей.

Це стосувалось і Слобідського українського козацтва у межах московської імперії, яке у 1638-1765 рр. складалось з п'яти полків, що користувались досить широкою автономією, тобто створювали власні Ради старшин. Офіційно Польща скасувала козацтво на Правобережжі наприкінці XVII ст., але воно існувало там під проводом лівобережних гетьманів до 1714 р. Не поодинокими були й виступи козаків проти російських імператорів, особливо за доби Петра I, що викликало побоювання запорожців з боку трону і підпорядкування Січі як противаги Гетьманщині безпосередньо російській адміністрації. У 1709 р. після авантюри І. Мазепи Запорізьку Січ було зруйновано у черговий раз вже петровськими військами (до цього її нищили неодноразово татари, через що центр Січі переміщувався кілька разів — Хортицька, Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлинська Січі), і чимало козаків змушені були втікати від помсти царя за дії І. Мазепи і К. Гордієнка частково з П. Орликом до Бендер, частково вниз по Дніпру

¹ Див.: Степанков В. Українська національна революція XVII ст.: причини, типологія, хронологічні межі // Історія України. 1998. № 34.

до р. Кам'янки (сучасне Козацьке Херсонської обл.), де у 1709-1711 рр. вони оселились у Кам'янецькій Січі, а у 1711-1728 рр. ще нижче — в Олешківській Січі під протекторатом кримського хана. На цих землях вони не мали права повною мірою розгортати своє самоврядування, будувати укріплення, озброюватись артилерією, сплачували надмірні податки, і приплив до них селян-втікачів майже припинився.

Під час Руїни і у подальшому роль Старшинських рад у Гетьманщині неухильно зростала. З одного боку, еліта козацтва активно втручалась у компетенцію гетьмана, брала безпосередню участь у жорстоких міжгетьманських бійках, провокувала їх і досить часто вирішувала долю булави, тобто цим самим ставила гетьмана у залежність від себе. З іншого боку, стрімко занепадали Генеральні козацькі ради, їх функції зосереджувались у руках генеральної та полкової старшини і поступово Загальновійськовій збори перетворювались у звичайні (інколи дещо розширені) засідання Рад козацької старшини. Досить часто створювалось паралельно кілька таких Рад, коли на території України водночас правили два, три, а то й чотири гетьмани, які підтримувались лише їх вірним старшинським оточенням.

Складність скликання Генеральних військових рад, відсутність норм представництва, невизначеність кількісного і персонального складу перетворювали їх у своєрідну спонтанну інституцію одноразового характеру, яка до того ж часом «обслуговувала» потреби лише того чи іншого «регіонального» гетьмана. Рада старшин виявлялась незрівняно більш стабільним, сталим органом, який майже завжди перебував біля гетьмана, тобто це вже була постійно діюча установа, а представницький її характер обумовлювався участю в її роботі вищих духовних осіб, полковників, а нерідко і сотенної старшини.

Навряд чи принижує значення Ради старшини й те, що на відміну від Генеральних рад, рішення яких ставали обов'язковими для гетьмана, це була часом лише дорадча інституція. В умовах «вільного правового простору» Війська Запорізького і самодержавницьких прагнень вождів гетьман мав можливість майже повністю ігнорувати будь-які ухвали Генеральних рад чи неухильно виконувати поради старшини, і навпаки. Важливо й те, що практично всі гетьмани до обрання на посади чи «самопризначення» проходили школу в лавах генеральної старшини або полковників.

У зібраннях Ради брали участь, перш за все, вищі посадові особи Гетьманщини: генеральний обозний — начальник артилерії у козацькому війську, головний адміністратор в оточенні гетьмана, практично його заступник або наказний гетьман; генеральний суддя (спочатку один, потім два) — друга особа за рангом у гетьманському «дворі» після генерального обозного; генеральний писар — начальник генеральної військової канцелярії, хранитель державної печатки, фактично державний канцлер і міністр закордонних справ; генеральний підскарбій — завідувач казначейством, грошовими знаками і фінансами; генеральний осавул (дві посади) — помічник гетьмана в управлінні військовими справами; генеральний хорунжий — охоронитель гетьманського стягу; генеральний бунчужний — охоронець гетьманського бунчука. Практично завжди повноважними делегатами засідань Ради старшини були кошові отамани, полковники компанійські, полковники територіальні, митрополити, архієпископи, знатне військове товариство (бунчукове і значкове) — колишні генеральні старшини і полковники, а часто — і січова та полкова старшина, сотники і курінні отамани.

Про неабияку роль Рад старшини у Гетьманщині свідчить і те, що у 1722-1727 рр. державою взагалі формально правила Колегія генеральної старшини. З дати обрання гетьманом І. Мазепи Рада старшини звела нанівець значення і практично повністю відібрала повноваження у Генеральних рад. А починаючи з XVIII ст., Рада старшини перетворюються вже в справжній тогочасний український становий парламент: генеральна старшина і полковники беруть у ній участь за посадою, вище духовництво — теж за посадою, січовиків тут представляє обрана запорожцями січова старшина, знатне військове товариство — офіційно обрані представники від нього, міщан — офіційно обрані представники міської знаті.

Ради козацької верхівки і скидали, і призначали гетьманів навіть тоді, коли вони формально обирались Генеральними військовими зборами чи затверджувались московським царем. Протягом другої половини XVII — першої половини XVIII ст. Старшинські ради відігравали значну роль у виробленні текстів статей-конституцій щодо відносин з Росією, чисельних уній, трактатів, договорів, спрямованих на польську, шведську, турецьку чи татарську орієнтацію України, у визначенні складної долі і статусу Київської православної митрополії, у відстоюванні своїх

особистих інтересів та відвоюванні нових власних привілеїв. Старшинські ради ретельно слідкували за «поведінкою» гетьманів і рішуче відсікали спроби, скажімо, В. Хмельницького, Д. Многогрішного, І. Самойловича чи І. Мазепи зробити свою посаду спадковою.

Найбільшого злету в своїй історії Рада генеральної старшини набула у 1750-1764 рр., тобто під час перебування на найвищій державній посаді К. Розумовського. За грамотою імператриці Єлизавети Петрівни та сприянням її фаворита О. Розумовського Правління гетьманського уряду було зліквідоване, і у Глухові відбулась церемонія обрання і вручення булави двадцятидвохлітньому нащадку старовинного козацького роду. Але під виглядом зборів Генеральної ради насправді проводилось «розширене засідання» Ради старшини, яка й стала майже на півтора десятка років справжнім правителем України.

Це був безпрецедентний період повного панування на Гетьманщині саме цього самоврядного органу, який затьмарював навіть гетьманську посаду. Справа в тому, що молодий гетьман, вихований у дусі поклоніння англійським стандартам будівництва, італійським операм та французьким модам, виявився гетьманом-мрійником, якому більш до вподоби був світський Петербург, ніж провінційний Глухів. Користуючись його частими від'їздами, Рада старшини під фактичним проводом гетьманського обозного С. Кочубея (онука генерального судді за доби І. Мазепи) і зосередила у своїх руках весь обсяг владування.

Безпосередньою правовою підставою розквіту такого типу козацького самоврядування в Україні стала грамота імператриці від 18 грудня 1749 р., де було підкреслено, що «її Імператорська Величність зволіла обіцяти своїм Імператорським словом новообраному Гетьману і всім вірним підданам Малоросійського народу всі вольності, права і привілеї, які вони мали з часу прийняття під Російську державу Богдана Хмельницького з Військом Запорізьким і усім Малоросійським народом, непорушне тримати»¹. Рада старшини досить ефективно використовувала надану грамотою можливість «управляти всякими військовими і цивільними справами на основі Військових прав, колишніх звичаїв та встановле-

¹ Універсал гетьмана К. Розумовського 22 квітня 1760 р. // Хрестоматія з історії Української РСР. К., 1959. Т. I. С. 503-504.

них пунктів і в нагляд вищезгаданих Малоросійських прав, конфірмованих указами Малоросійському народу»¹.

Як майже ніколи у минулому, регулярно проводились старшинські з'їзди, на яких панував пропольський шляхетський дух. Можна з впевненістю стверджувати, що якби автономія України не була розчавлена, Рада старшини часів К. Розумовського еволюціонізувала б у напрямку перетворення на щось подібне до сейму Речі Посполитої. Під натиском Ради Україну як державу було повернуто до відання Комісії закордонних справ, неодноразово розглядалось питання про відновлення дипломатичних зв'язків Гетьманщини, повноваження гетьмана і генеральної старшини поширились не тільки на Київ, а й на Запоріжжя. Значними завойованнями Ради старшини стало реформування української армії, її переозброєння найновішими видами гармат, повернення вояків у русло козацьких традицій. Раду цілковито задовольняла утопічно-мрійницька позиція і «невтручання» у її справи гетьмана, і тому вона підготувала пропозиції про творення на основі Гетьманщини конституційної монархії з столицею у Батурині, царюванням династії Розумовських і сильним парламентом.

Та мрійниками багато в чому виявились і самі депутати Ради старшини. Вже Єлизавета всупереч власним обіцянкам скасувала митний кордон між Україною і Росією (а прибутки від мита йшли у гетьманський скарб), встановила жорсткий контроль над фінансовими справами Гетьманщини, відкидала вимоги про дозвіл на її безпосередні міжнародні стосунки тощо.

Що ж до долі рядового українського козацтва, то вона Раду генеральної старшини цікавила дедалі менше. Після смерті Петра І козаки залишили Олешки, але дозвіл на побудову Нової (Покровської) Січі біля сучасного Нікополя одержали лише у 1734 р. Тут вони несли сторожову службу, отримували царське жалування, підпорядковувались спочатку Київському генерал-губернатору, а з 1750 р. — ще й гетьману К. Розумовському. Останні жорстокі удари по українському козацтву нанесла Катерина II: у 1765 р. було зруйноване козацтво на Слобожанщині, у 1775 р. — Нова Січ. Козацька старшина на чолі з П. Калнишевським опинилась на Соловках, назва «запорізький козак» вилучалася з офіційного обігу, територія Січі приєднувалась до Новоросійської губернії.

¹ Універсал гетьмана К. Розумовського 22 квітня 1760 р. С. 504.

Але термін «козак» взагалі зберігався офіційно, особливо на Чернігівщині та Полтавщині, для означення особливого привілейованого стану поміщиків.

Частина ж запорізького козацтва (5 тис. чоловік) після розгрому Нової Січі втекла до турецького пониззя Дунаю, де створила Задунайську Січ (1775-1828 рр.), інша частина (8 тис. чоловік) — до Австро-Угорщини, де оселилась на території Банату, але у 1812 р. банатські запорожці повернулись на рідні землі. З січовиків, що залишились на території України (7 тис. чоловік), у 1788 р. було створене Бузьке козацьке військо, яке одержало землі між Дністром і Південним Бугом, і у 1791 р. стало іменуватись «військом вірних чорноморських козаків» під проводом «великого гетьмана» Г. Потьомкіна, який дістав ім'я Грицька Нечеси. Після смерті Потьомкіна це військо передислокувалось на Кубань і дістало назву Чорноморського козацтва. Там же пізніше опинились і нащадки задунайських козаків, які у 1828 р. перейшли на бік Росії і створили Азовське військо, що спочатку осіло у Катеринославській губернії для оборони західного узбережжя Азовського моря. Саме воно у 1862-1864 рр. силоміць було переселено на Кубань, через що підняло повстання, котре призвело до ліквідації азовців як військової одиниці. Чорноморське ж козацтво у цей час вже об'єдналось з Кавказьким лінійним військом і дістало назву Кубанського козачого війська, котре існувало як формація українського козацтва з обмеженою автономією, у якій свою роль відігравали і Ради старшини, але вже виключно як дорадчі органи при отаманах.

Що ж до членів таких Рад — старшинської еліти взагалі, слід на закінчення підкреслити наступне. Якщо протягом XVII ст. у складі Рад старшини було чимало прихильників Польщі, Туреччини, Швеції, Кримського ханства, то після авантюрного виступу І. Мазепи козацька еліта стрімко русифікувалась, обрала московільську орієнтацію і майже зовсім втратила «войовничий дух» після царських указів 1764, 1788 та 1797 рр. про включення її до російського дворянського стану та поширення на українське панство всіх дворянських привілеїв.

Надійшла до редколегії 27. 10. 98

В. Єрмолаєв, доц. НЮА України

До питання про форму правління Української держави (1648-1654 роки)

Згідно зі ст. 5 Конституції України 1996 р. Україна є республікою. Ця форма правління вважається природною для будь-якої демократичної держави.

Укладачі Конституції спирались на значний досвід будівництва демократичної державності в Україні і, звичайно, в першу чергу вони пам'ятали про Українську Народну Республіку. Розуміється, не можна не враховувати 80 років існування Української Радянської Соціалістичної Республіки, однак слід мати на увазі, що, з одного боку, ця республіка лише формально вважалася демократичною державою, але це була демократія радянська — соціалістична, а з іншого — вона стала основою переходу до будівництва справжньої демократичної держави.

Як відомо, будівництво правової, демократичної держави відбувається дуже складно і тому необхідна мобілізація всіх інтелектуальних та здорових сил суспільства, щоб полегшити цей процес та забезпечити його ефективність. Отже, доцільно ще раз простежити джерела республіканської форми правління в Україні, для чого потрібно звернутися до першої в історії українського народу національної самостійної держави.

Вивчення форми правління Української держави, що формувалася, ускладнюється низкою обставин і передусім тим, що ми маємо справу з початковим періодом існування держави, де форма правління ще не одержала чітких обрисів. Слід також враховувати те, що процес формування держави відбувався в екстремальних умовах — умовах запеклих воєнних сутичок із зовнішнім ворогом і хоча й послабленого, але такого, що не припинялося, класового протистояння в українському суспільстві. Це не давало можливості спеціально розмірковувати над пошуками форм правління держави, що створювалася. Отож, основою української державності стає козацька військова організація, яка вже сама по собі була вельми суперечливою. Цю суперечливість свого часу переконливо дослідив М. Грушевський, котрий нагадував, що, з одного бо-

ку, козацька організація є демократичною, республіканською, а з іншого — воєнний характер цієї організації, особливо в умовах війни, припускає диктаторську владу вождя і сильну дисципліну¹.

За Березневими статтями козацька організація — теж відображення дуалістичної форми правління. Вони в недоторканності зберігають той порядок правління, який встановився в ході національно-визвольної війни.

Щодо форми правління молодого Української держави, то в ній існують діаметрально протилежні погляди. Одні вчені вважають, що Україна була республікою². В. Бебик, наприклад, говорить про Україну тих часів як про християнську демократичну республіку. При цьому він підкреслює, що Українська національна держава базувалась на принципах народовладдя Київської Русі³. О. Мироненко, навпаки, стверджує, що по суті Українська національна держава була монархією⁴. Цю думку підтверджують В. Смолій та В. Степанков, які доводять, що з 1649 р. одночасно з утворенням національної держави відроджується ідея українського монархізму, носієм якої став Хмельницький⁵. А є й така точка зору, що гетьманська влада в Україні не мала ні республіканської, ні монархічної форми⁶. Така розбіжність у поглядах зрозуміла, тому що в ці роки форма правління Української держави ще не визначилася до кінця. Саме таку думку висловлює І. Усенко⁷, і ми з ним цілком погоджуємося.

І хоча справедливо вказується на те, що розвиток національно-політичної свідомості відставав від процесу державотворення в Україні⁸, тут доречно сказати, що ідеологія української національної державності існувала, і вона так чи інакше впливала на будівництво

¹ Див.: Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. К., 1990. С. 199.

² Див.: Іванченко І. Україна // Мала енциклопедія етнодержавознавства (далі — МЕЕ). К., 1996. С. 611.

³ Див.: Бебик В. Историко-психологічні особливості формування української державності й права // МЕЕ. С. 197.

⁴ Див.: Мироненко О. Уроки української державності. Вступ // МЕЕ. С. 251.

⁵ Див.: Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. К., 1997. С. 53.

⁶ Див.: Проблема влади // МЕЕ. С. 357.

⁷ Див.: Усенко І. Автономія (самоврядування України (XVII-XVIII ст.)) // МЕЕ. С. 258.

⁸ Див.: Смолій В. А., Степанков В. С. Вказ. праця. С. 22.

Української держави, утворення в ній форми правління. Ця ідеологія виходила не тільки з розуміння необхідності створення власної держави, а із усвідомлення здібностей та можливостей українського народу створити таку державу і відповідну форму правління.

На час визвольної війни в Україні існувало декілька концепцій національно-державного ладу. Козацтво, яке у першій половині XVII ст. і особливо у визвольній війні відіграло провідну роль, обрало концепцію «козацького панства», козацької держави, яка базувалася на ідеях козацької соборності. Для здійснення цієї концепції багато зробив гетьман реєстровців П. Сагайдачний, досвід якого було використано при будівництві Української козацької держави у 1648-1654 рр. За участю козаків у поході Польщі проти Росії у 1618 р. король Владислав пожалував П. Сагайдачному титул гетьмана України та зробив його управителем Київського воєводства. За П. Сагайдачного Річ Посполита уперше уклала з козацтвом як державним суб'єктом договори: у 1617 р. — Вільшанський, у 1619 р. — Ростовицький. У 1622 р. П. Сагайдачний вимагав у польського уряду офіційного підтвердження влади козацьких гетьманів в Україні і скасування усіх дискримінаційних розпоряджень відносно козацтва. Але Польща не додержувала обіцянок. У 1625 р., вже після смерті П. Сагайдачного, козаки знов звернулися до Польщі з вимогами визволити Київське воєводство від постою жовнірів та скасувати Брестську унію.

У свідомості українців була жива також ідея князівства (на зразок Київської Русі) з могутнім князем на чолі.

Б. Хмельницький у 1648-1654 рр. намагався синтезувати ідеї козацької соборності, лінію козацької автономії з традиціями старої українсько-руської державності, які зберігалися й за часів панування в Україні Литви та Польщі. Звідси йшло його прагнення творити російське князівство.

Особливості Української держави, що складалася (виборність органів публічної влади та їх фактична підзвітність виборцям, помітна роль колегіальних установ — рад різних рівнів), дозволяють стверджувати, що в українській державності була закладена можливість республіканської форми правління. На користь цього свідчить також те, що глава цієї організації Б. Хмельницький негативно ставився до монархії і не раз публічно засуджував її.

Втім, це не заважало йому одночасно претендувати на сильну одноособову владу і якомога більше реалізувати її, протистояти

своїм політичним супротивникам як в Україні, так і за її межами. Деякі автори, які ретельно вивчають монархічний настрій Б. Хмельницького, його великі державні повноваження, прагнення підкорити собі козацьку самостійність, козацькі ради, пов'язують ці прагнення головним чином з особливостями характеру Б. Хмельницького, його особистими достоїнствами чи вадами. На нашу думку, не тільки це спонукало Б. Хмельницького домагатися сильної особистої влади. В умовах війни, економічної та політичної нестабільності, при відсутності вірних союзників не було іншого шляху, як встановлення сильної влади сильної особистості, яка не тільки привласнює надзвичайні повноваження, а й бере на себе відповідальність за долю країни. Відомо, що і могутні, стабільні держави під час війни чи інших криз вдавалися до надзвичайних заходів, засобів управління. Тим більш це мав зробити керівник молодого держави, яка ще тільки піднялася на ноги.

Наше уявлення про форму правління в Україні в 1648-1654 рр. полягає в тому, що Б. Хмельницький, великий стратег, політик, дипломат, урахував усі наявні умови та можливості, незалежно від власної схильності до монархії. Тому він і намагався синтезувати дві державні ідеї і зробив це для свого часу досконало. Вважаємо, що у 1648-1654 рр. в Україні була створена подоба аристократично-республіканського правління. Його основою був козацький демократичний устрій з його виборністю та колегіальністю. Саме вони і виражали ідею козацького панства. А справжня влада була зосереджена все ж таки в руках козацької старшини та шляхти, яких очолював могутній вождь.

М. Драгоманов у другій половині XIX ст. писав, що устрій Української держави 1648-1654 рр. був більш подібний до устрою теперішніх вільних держав європейських, так званих конституційних¹.

Загальною думкою є, що будівництво Української національної держави, її форми правління мали своїм взірцем, прототипом низове товариство, Запорізьку Січ². Але з цим твердженням важко погодитися. Б. Хмельницькому не подобалися охлократичність,

¹ Див. Драгоманов М. П. Пропащий час: Україна під Московським царством (1754-1876) // Укр. іст. журнал. 1991. № 9. С. 140.

² Див. Липинський В. Україна на переломі 1657-1659 років. Записки до історії українського державного будівництва в XVII столітті. Відень, 1920. С. 19; Смолій В., Степанков В. Вказ праця. С. 59, 60.

анархічність, притаманні Запорізькій Січі, які аж ніяк не відповідали завданням тривалої, напруженої боротьби за незалежну Україну, створення могутньої держави. До того ж охлократична демократія Січі розходилася з планами гетьмана, який цілеспрямовано вів до зміцнення одноособової влади¹. Уся суспільна економічна та політична організація Запорізької Січі протистояла програмі Б. Хмельницького європеїзувати козацтво, всю Україну в цілому. За гетьманування Б. Хмельницького (а також і завдяки йому) Запорізький Кіш втратив свою політичну роль². Крім того, і фактично між формами правління Запорізької Січі і гетьманату було мало спільного.

Воєнно-адміністративний козацький устрій гетьманату слід вести від устрою реєстрового війська. Інша річ, що реєстровці в свою чергу перейняли у запоріжців ту організацію, яку ті створювали, вирушаючи у воєнні походи. Але спочатку реєстровці, а потім і гетьман удосконалили цю організацію, перетворивши її в європеїзоване Військо Запорізьке, ввели до його складу представників інших станів: городових, осілих хліборобів та шляхту, утворивши в остаточному підсумку тверду дисципліновану базу Української держави.

Проте формування Української держави у 1648-1654 рр. не завершилося, про що свідчать такі ознаки:

1) органи публічної влади залишалися недиференційованими, тобто одні й ті ж органи водночас здійснювали функції адміністративні, а також військового управління та судові. Втім, деякі дослідники, а серед них Д. Яворницький, не вбачали в цьому недоліку, бо вважали, що у XVII ст. не було потреби у розмежуванні законодавчих, адміністративних та судових функцій;

2) ще довго точився процес організації реєстрового війська, що було основою і однією з умов створення української державності. Польща намагалася зменшити його чисельність, а Б. Хмельницький робив усе, щоб обійти ці перешкоди;

3) у деяких містах України співіснували нові українські органи влади і органи польської адміністрації. Справа в тому, що за Зборівським договором, а особливо за Білоцерківським, польські магнати та шляхта одержали право на повернення у свої во-

¹ Див.: *Чехович В.* Зборівський договір 1649 р. // МЄЕ. С. 194.

² Див.: *Іванченко І.* Україна // МЄЕ. С. 611.

лодіння. На цій підставі одна з умов Зборівського договору припускала встановлення на території України (у воєводствах) призначених королем органів польської адміністрації, якщо службовці будуть православної віри. У Київському воєводстві таким представником польського короля став А. Кисіль;

4) територія вільної України не була стабільною. Згідно із Зборівським договором її територія складалася з трьох воєводств, а за Білоцерківським — тільки з одного — Київського. Впродовж усієї визвольної війни територія України залежно від військових дій то збільшувалася, то зменшувалася. Відсутність стабільної державної території ослаблювала матеріально-економічну основу державної організації;

5) форма правління не була визначена;

6) відомо, що держава є організація суверенна. Але глава Української держави — гетьман, будучи повновладним керівником України, за Білоцерківським договором, наприклад, позбавлявся права самостійно вести зовнішні стосунки і зобов'язався розірвати союз із кримським ханом.

За Зборівським і Білоцерківським договорами Україна визнавалася автономною частиною Польщі, що відповідало лінії козацької автономії, якої з початку війни додержувалася старшина. Але український народ виступав проти замирення з Польщею, яка не збиралася задовольняти його вимоги і мала намір ліквідувати українську державність. Найбільше обурення в українців викликало повернення шляхти до своїх земель, що реально загрожувало втратою завоювання здобутків. Це породжувало політичну нестабільність в Україні, загострювало соціальні суперечності. Селяни і міщани знищували шляхту, орендарів, урядників та їхнє майно. Стали з'являтися опозиційні до гетьмана групи і серед старшинства. Український народ все більше переконувався, що тільки власна незалежна держава захистить його свободу та православну віру, і наполегливо виступав за те, щоб продовжувати війну за визволення до повної перемоги над Польщею. Тому Україна і фактично, і юридично розірвала Білоцерківський договір і боролася з Польщею за повну незалежність від неї.

Величезна історична заслуга Б. Хмельницького полягає в тому, що він обрав єдиний вірний шлях до цієї мети. Це був шлях соціального компромісу. Він провадив гнучку політику: визнавав соціально-економічні вимоги селян, але не відмовлявся від захис-

ту старшини і шляхти. В такий спосіб він пом'якшував напругу в суспільстві, втихомирював населення і після блискавичної перемоги під Батогом (22-23 травня 1652 р.) рішуче взяв курс на створення незалежної держави¹.

Політичну організацію, що склалася на території звільненої України вже у 1648-1654 рр., сучасники вважали Українською козацькою державою і називали Військом Запорозьким, або Хмельниччиною (Хмельнищиною). Більшість вчених використовують назву Гетьманщина. Б. Хмельницький називав цю державу Руссю.

Ніхто інший, як польський король Ян-Казимір, перший офіційно визнав, що в Україні немає іншої влади, крім влади гетьмана з Військом Запорозьким, і що гетьман (Б. Хмельницький) діє як «правитель», тобто як глава держави.

Іноземні держави розглядали вільну Україну як рівноправного суб'єкта міжнародних відносин і охоче вступали з нею в довірні стосунки.

Правосуб'єктність у міжнародних відносинах також є важливою ознакою державності; це реалізація зовнішнього суверенітету. Іноземні держави сприймали Україну в 1648-1654 рр., хоча вона ще не здобула незалежності, як рівного, гідного партнера. Без сумніву, вони робили так не тільки з кон'юнктурних політичних міркувань, а з глибокого розуміння геополітичного становища України, можливості її та українського народу, їхнього місця між європейськими народами, з віри, що Україна переможе у боротьбі за своє національне визволення та побудову власної держави. Ось одна маленька, але істотна деталь. У 1650 р. французький інженер Г. Боплан, який брав участь в спорудженні Кодаку та інших фортець у Запоріжжі, видав у Руані книжку «Опис України». Щоправда, перший тираж був невеличкий — всього 100 примірників. Але ж автор мав усі підстави розраховувати на інтерес і співчуття своїх читачів до України та її народу — з 1648 р. Україна стає у центрі уваги усєї Європи.

У 1648-1654 рр. Україна підтримувала постійні дипломатичні зв'язки з Туреччиною і Кримом, а також з Валахією, Молдавією, Трансильванією (Семигородом) — прикарпатськими державами, що

¹ Див.: Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII ст.: територіальні межі та населення. Х., 1992. С. 25.

були васалами Туреччини. У ті ж роки Україна встановлює зв'язки з Австрією, Англією, Венецією, Персією, Францією, Швецією.

Слід звернути увагу й на те, що по мірі того, як в ході війни Україна звільнялась від влади Польщі та набирала державну форму і визнання з боку міжнародного середовища, її стосунки з Польщею також перетворилися на міжнародні і регулювалися міжнародними за формою і суттю договорами. Саме такими були Зборівський (серпень 1649 р.) і Білоцерківський (вересень 1651 р.) договори.

Зборівський договір був укладений безпосередньо після розгрому польського війська під Зборовом, що вкрай виснажило сили Речі Посполитої. Цим договором Польща уперше визнала існування Української держави, надала їй становище адміністративно-територіальної автономії. З цього приводу дослідники високо оцінювали Зборівський договір, хоча деякі з них вважали за необхідне додати, що Україна збиралася продовжувати боротьбу з Польщею за подальше визволення¹. Тому Б. Хмельницький розглядав Зборівський договір фактично як тимчасове перемир'я.

Білоцерківський договір було укладено незабаром після тяжкої поразки козацького війська під Берестечком. І хоча його умови погіршували становище України в порівнянні зі Зборівським договором, формально він теж виходив із визнання автономії України. Щоправда, Польща знов не мала намірів виконувати цей договір. Сейм у лютому 1652 р. його не затвердив. Коли ж 22-23 травня того ж року у битві під Батогом козацьке військо перемогло польські збройні сили, Українська держава довела власну життєздатність і Польща змінила свою позицію. У жовтні 1652 р. польські послы, ведучи переговори з Б. Хмельницьким, спізналися — Б. Хмельницький, український народ твердо стали на шлях боротьби за незалежну державу.

Надійшла до редколегії 11. 01. 99

¹ Див.: Липинський В. Вказ. праця. С. 19; Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея. С. 59, 60.

ПИТАННЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА І ПІДПРИЄМНИЦТВА

Ч. Азімов, чл.-кор. АПрН України

Про предмет і метод цивільного права

Під предметом галузі права розуміють суспільні відносини, які регулюються нормами цієї галузі. Питання про предмет цивільного права є найбільш дискусійним. У дожовтневий період дискутувалося, які майнові відносини регулюються цивільним правом. На думку Д. Мейера, «...цивільні закони визначають майновий побут у державі...»¹. Він вважав, що майнові відносини, які виникають у зв'язку з укладанням шлюбу, повинні регулюватися канонічним правом, а опіка — державним. К. Ковенін до предмета цивільного права поряд з майновими відносинами між приватними особами включав також відносини, що виникають з податкового мита, різних зборів².

Зазначені автори були піддані критиці. Перший — за те, що виключив з предмета цивільного права особисті відносини, в тому числі й майнові, які виникають між членами родини, більше пов'язані з цивільними правовідносинами, чим з майновими, котрі регулюються галузями публічного права, а другий — за відсутність об'єднуючих начал, які необхідні для формування галузі права³.

Для відповіді на запитання, які майнові відносини є правовими, а які — побутовими, життєвими, котрі взагалі не мають юридичного характеру, було запропоновано звертатися до існуючого правопорядку і в ньому шукати основи «загального змісту законів»⁴.

¹ Мейер Д. И. Русское гражданское право. СПб., 1910. С. 4.

² Див.: Ковенин К. Что есть гражданское право и где его пределы. СПб., 1864. С. 13.

³ Див.: Шершеневич Г. Ф. Русское гражданское право. Казань, 1901. С. 7.

⁴ Див.: Синайский В. И. Русское гражданское право. К., 1917. С. 7.

Якщо до жовтня 1917 р. дослідники аналізували зміст цивільного права, виходячи з існуючого правопорядку, то у післяжовтневий період необхідно було проводити дослідження на базі марксистсько-ленінської теорії розвитку суспільства. А вона стверджує, що в соціалістичному суспільстві існують спільність і взаємозв'язок народного колективного та особистого інтересу трудящих. Це гармонійне поєднання інтересів обумовлює відмову від поділу права на публічне і приватне. «Ми нічого «приватного» не визнаємо, — зазначав Ленін, — для нас усе в галузі господарства публічно-правове, а не приватне»¹.

Дослідження предмета цивільного права в радянській період йшло двома напрямками: а) співвідношення майнових відносин з виробничими відносинами та б) відмінність майнових відносин, що регулюються цивільним правом, від тотожних, що регулюються іншими галузями права. Так, С. Вільнянський характеризував майнові відносини, що регулюються цивільним правом, як відносини, які складаються в процесі виробництва, обміну та розповсюдження², тобто як виробничі відносини. Однак виробничі відносини складаються незалежно від волі і свідомості людей, тоді як право може впливати тільки на їх волю. З урахуванням цього положення О. Йоффе стверджував, що майнові відносини, які регулюються цивільним правом, — це головним чином виробничі відносини, але не тільки виробничі³. Таке тлумачення предмета цивільного права виходило за межі виробничих відносин, що дало можливість включити у майнові відносини й елементи вольових відносин, на які і впливає право.

Остаточну теорію вольового характеру майнових відносин визначив С. Братусь. Він виходив з того, що люди, які вступають у виробничі відносини, мають свідомість і волю. Тому зміст кожних конкретних відносин — це свідомо, вольова, цілеспрямована дія. З цього висновується, що вольові відносини є необхідною формою прояву матеріальних відносин⁴. Із зрозумілих причин автор не вважає, що виникнення конкретних вольових відносин базується на

¹ *Ленін В. І.* Полное собрание сочинений. Т. 44. С. 398.

² Див.: *Вильнянский С. И.* Лекции по советскому гражданскому праву. Х., 1958. С. 9.

³ Див.: *Иоффе О. С.* Советское гражданское право. Л., 1958. С. 7.

⁴ Див.: *Братусь С. Н.* Предмет и система советского гражданского права. М., 1963. С. 12-13.

існуванні індивідуального (приватного) інтересу його учасників. У зазначених межах висловлювали думки й інші дослідники¹.

На основі пануючої теорії здійснювалося і розмежування майнових відносин, які регулюються цивільним правом, від аналогічних, які є предметами інших галузей права. Так, С. Братусь вбачав специфічну ознаку майнових відносин, які входять до предмета цивільного права, у майновій самостійності їх суб'єктів²; С. Алексєєв — у майново-розпорядницькій самостійності учасників³. О. Дозорцев таким критерієм вважав ознаку відокремленого в обігу майна⁴. На думку М. Єгорова, предметною ознакою не може бути ні характеристика учасників, ні характеристика майна, з приводу якого виникають відносини. Він пропонує використовувати як предметну ознаку вартісний характер майнових відносин, що входять до предмета цивільного права⁵.

Перехід до ринкової економіки вимагає зміни думки про цивільне право як про галузь, яка будувалася переважно на засадах, притаманних публічному праву⁶. Проте розгляд цивільного права як однієї з галузей приватного права потребує перегляду предметних ознак відносин, які регулюються цивільним правом. Деякі автори залишилися на раніше висловлених позиціях. О. Пушкін вважає, що «майнові відносини в цивільному праві — це, за своєю глибинною сутністю, товарно-грошові, економічні або, що ще точніше, виробничі відносини»⁷. На думку Д. Бобрової, предметом цивільно-правового регулювання є майнові відносини, обумовлені використанням товарно-грошової форми у суспільстві. Майнові відносини — це конкретні вольові економічні відносини з приводу приналежності, використання, розподілу засобів виробництва, предметів споживання та інших матеріальних благ. За

¹ Див.: Алексєєв С. С. Предмет советского социалистического права // Учен. тр. Свердл. юрид. ин-та. 1959. С. 27.; Гражданское право БССР / Под ред. В. Ф. Чигира. Минск, 1976. Т. 1. С. 9.

² Див.: Братусь С. Н. Вказ. праця. С. 126-127.

³ Див.: Алексєєв С. С. Вказ. праця. С. 121.

⁴ Див.: Дозорцев А. В. О предмете советского гражданского права // Сов. гос-во и право. 1954. № 7. С. 104-108.

⁵ Див.: Егоров Н. Д. Гражданско-правовое регулирование экономических отношений. Л., 1986. С. 6.

⁶ Див.: Гражданское право Украины. Х., 1996. Ч. 1. С. 5.

⁷ Там само. С. 10.

змістом майнові відносини поділяються на три групи: а) відносини власності; б) відносини в сфері товарообігу; в) майново-організаційні відносини. Перші дві групи регулюються цивільним правом, а третя — нормами інших галузей права¹. Д. Боброва обмежується розглядом двох основних інститутів, а саме: права власності та зобов'язального права. Але ж до предмета цивільного права входять й інші майнові відносини, викликані до життя творчою діяльністю або іншими обставинами (спадкоємство за законом або за заповітом). Разом з цим майново-організаційні відносини, як й інші галузі, є характерними і для цивільного права. Організаційний момент має місце практично у всіх відносинах між учасниками правовідносин. Прихильники вартісного (товарно-грошового) характеру майнових відносин, які регулюються нормами цивільного права, зазначають труднощі при поясненні того, чому норми даної галузі регулюють і такі майнові відносини, які безпосередньо не пов'язані з грошовим обігом, і тому їх не можна назвати товарно-грошовими, наприклад, відносини по обміну речами, даруванню і т. ін. Вони пояснюють це тим, що такі відносини, як товарно-грошові, мають вартісний характер², або є схожими за своєю природою з товарними відносинами³. Зазначені автори, як і деякі інші, визнають цивільне право галуззю чистого права і не використовують для дослідження предмета галузі її предметоутворюючі ознаки.

Оскільки основою приватного права є приватний інтерес, взаємовідносини, що виникають, є приватними і майновими відносинами. Останні можуть бути платними та безоплатними. Зрозуміло, що майновий інтерес перебуває за межами правового регулювання, але він є основою мотивації поведінки осіб, яка породжує відносини, що є предметом цивільного права.

Одним із складових елементів предмета цивільного права є особисті немайнові відносини. Останні виникли першопочатково як право на ім'я, надалі були покликані забезпечити в сукупності індивідуальні інтереси та особливості⁴. Із зростанням соціального значення людини «права особи» стають засобом захисту її репу-

¹ Див.: Цивільне право. К., 1995. С. 4.

² Див.: Гражданское право. СПб., 1996. С. 5.

³ Див.: Гражданское право. М., 1969. С. 15.

⁴ Див.: *Покровский И. А.* Основные проблемы гражданского права. Пг., 1917. С. 102-103.

тації (честі, гідності). Пізніше пропонується забезпечити захист й інших інтимних сторон життя людини (право на таємницю листування, фотографічне зображення)¹.

У зв'язку з цим виникає запитання: нормами якої галузі права повинні регулюватися ці відносини? На думку В. Тархова, особисті немайнові відносини складають самостійний предмет правового регулювання². С. Алексеев висловив судження, що цивільне право, яке першопочатково виникло з потреб регулювання майнових відносин, може бути використане для регулювання схожих особистих майнових відносин³.

Включення немайнових відносин до предмету цивільного права пояснюється дослідниками тим, що вони мають, як і майнові, оціночний характер⁴. На думку О. Пушкіна, особисті немайнові відносини, як і майнові, виражають належність конкретних благ певним особам і характеризуються відокремленістю осіб у цих відносинах, їх автономністю та рівністю. На підставі спільних ознак (автономність, рівність) майнових та особистих немайнових відносин останні включаються до предмета цивільного права⁵. Дійсно, зазначені відносини, з одного боку, мають низку спільних моментів, що дозволяє регулювати їх нормами однієї галузі права, а з іншого — мають відмінності, які забезпечують включення їх до предмета цивільного права як його самостійного елемента. Однаковими є передумови, які породжують майнові та особисті немайнові відносини. Таким є приватний інтерес людини. Відомо, що інтерес можна класифікувати за низкою критеріїв. Так, поряд з майновим існує духовний інтерес. Останній є основою виникнення особистих немайнових відносин. Оскільки він є приватним, остільки особисті немайнові відносини регулюються цивільним правом.

Спільним моментом є і спосіб захисту, а саме — відновлення порушених прав. Проте способи порушення та способи, що забезпечують відновлення порушених прав, істотно відрізняються. У майнових відносинах це відбувається, як правило, шляхом

¹ Див.: *Покровский И. А.* Вказ. праця. С. 102-103.

² Див.: *Дискуссия о гражданском праве // Сов. гос-во и право.* 1995. № 5. С. 60.

³ Див.: *Алексеев С.* Вказ. праця. С. 149-150.

⁴ Див.: *Гражданское право.* СПб., 1996. С. 7.

⁵ Див.: *Гражданское право Украины.* С. 16.

відшкодування збитків, завданих боржником кредиторю. В особистих немайнових відносинах порушення має «публічний характер», тобто здійснюється шляхом поширення відомостей, які порочать честь, гідність чи ділову репутацію людей. Під поширенням відомостей розуміють їх опублікування шляхом друкування, повідомлення по радіо, телебаченню і т. ін., тобто коли вони стають доступними для публіки.

Відновлення порушених прав відбувається шляхом не відшкодування шкоди, а спростування відомостей, що порочать, у тому ж друкованому виданні, аналогічні радіо — чи телепередачі або іншим адекватним способом, тобто через засоби, які є доступними для публіки.

Незважаючи на те що ці відносини називаються немайновими, деякі з них можуть бути пов'язані з майновими. Тому вони поділяються на особисті немайнові відносини, які безпосередньо не пов'язані з майновими, та на особисті немайнові відносини, які пов'язані з майновими. Особистими немайновими відносинами, які безпосередньо не пов'язані з майновими, є честь, гідність, ділова репутація. Проте, порушення зазначених відносин (що мають абсолютний характер) може спричинити матеріальні наслідки для порушника, тобто призвести до виникнення майнових відносин у вигляді санкції за заподіяння моральної шкоди.

У літературі виникла дискусія про правомірність включення до предмета цивільного права особистих, не пов'язаних з майновими відносин. На думку О. Йоффе, честь і гідність охороняються тільки нормами цивільного права, оскільки їх неможливо юридично врегулювати. На його думку, охороняються нормами тією чи іншою нормою права можуть і такі відносини, які виходять за межі її предмета¹.

Критики цієї позиції зазначають, що охорона — це один із необхідних елементів правового регулювання, тобто вона невіддільна від останнього².

Сам факт, що право бере під свою охорону захист того чи іншого виду суспільних відносин, у тому числі й немайнових, свідчить про їх правове регулювання. А включення їх до предмета цивільного права обумовлено необхідністю правового регулювання приватного духовного інтересу.

¹ Див.: Йоффе О. С. Советское гражданское право. М., 1967. С. 12.

² Див.: Малеин Н. С. Охрана прав личности советским законом. М., 1989. С. 19.

Найважливішими із особистих немайнових, пов'язаних з майновими відносинами, є такі, які виникають з приводу здобутих і реалізованих результатів творчої праці (твори науки, літератури, мистецтва, винаходи, промислові зразки і т. ін.). Результати творчої праці, як правило, належать її автору і породжують право авторства. На основі останнього виникають майнові відносини (право на винагороду, одержання гонорару тощо). Зрозуміло, що здобуті результати можуть бути і не затребувані суспільством, і тоді у автора залишаються тільки немайнові права.

Крім предмета галузь права характеризується також методом правового регулювання. Це другий обов'язковий критерій для кожної галузі права¹. Під методом розуміють спосіб впливу цивільно-правових норм на суспільні відносини, які ними регулюються.

Як і про предмет, про зміст методу немає єдиної думки. С. Братусь вважає, що це така правова форма, яка відображає зміст, тобто певний вид, суспільних відносин, що регулюються². В. Яковлев кваліфікував метод як спосіб впливу на суспільні відносини³. Дискусія йде як про зміст цивільно-правового методу, так і про значення і місце його окремих ознак. Одні автори вважають, що метод являє собою своєрідне правове утворення⁴, інші зводять метод до одного прийому (способу) використання законодавцем регулювання відносин у конкретній галузі⁵.

Автори, які розглядають метод як сукупне правове утворення, нотують, що такі формулювання закріплюють усю гаму прийомів та способів впливу на суспільні відносини, які складають предмет цивільного права⁶.

Критики цієї точки зору вважають, що таке визначення методу не може слугувати критерієм розмежування галузей права, оскільки неможливо врахувати всі норми та способи, які використовуються в цивільному праві. На їх думку, метод як критерій, що

¹ Метод правового регулювання у зазначеному розумінні був визначений при аналізі радянської системи права. В дореволюційній літературі під методом розуміли способи тлумачення норм права (див.: *Шершеневич Г. Ф.* Вказ. праця. С. 7-16).

² Див.: *Братусь С. Н.* Вказ. праця. С. 50.

³ Див.: *Яковлев В. Ф.* Гражданско-правовой метод правового регулирования общественных отношений. Свердловск, 1972. С. 19.

⁴ Див.: *Алексеев С. С.* Вказ. праця. С. 258.

⁵ Див.: *Гражданское право.* СПб., 1996. Ч. 1 С. 12.

⁶ Див.: *Цивільне право (Загальна частина).* К., 1995. С. 8.

характеризує цивільне право як галузь права, повинен визначитися однією ознакою, а саме — рівністю сторін¹.

У зв'язку з цим дискусія йде про те, чи є критерій рівності елементом предмета або методу, і чим цей критерій відрізняється від аналогічних критеріїв, які закріплені в інших галузях права. На думку Ю. Толстого, рівність сторін обумовлена характером економічних відносин, що регулюються цивільним правом, отже, вона є особливістю предмета правового регулювання².

Відомо, що з метою задоволення приватного інтересу люди вступають один з одним у певні відносини. Характер цих відносин залежить від економічних умов життя. В основі останніх лежить товарне виробництво. В товарному виробництві, писав К. Маркс, протистоять один одному лише взаємозалежні продавець та покупець³.

Взаємозалежність обумовлюється економічним життям суспільства, визначає юридичну рівність учасників відносин, яка закріплюється в їх правоздатності. Однак правоздатність — це тільки абстрактна можливість бути суб'єктом цивільних правовідносин. Як писав І. Покровський, суб'єкт, якому вона належить, вільний нею користуватися, але вільний і не користуватися: нездійснення права не становить ніякого правопорушення⁴.

У науці радянського права не акцентувалася увага на правах громадян вступати до цивільних правовідносин або відмовлятися від цього. Справа в тому, що за наявності певних передумов (планове завдання) сторони були зобов'язані вступати до відповідних цивільно-правових відносин. Проте, ознака рівності є характерною не тільки для цивільно-правового методу. Вона використовується і в інших галузях права (трудовому, сімейному)⁵. На думку С. Алексєєва, рівність в цивільному праві є провідною специфічною ознакою методу, якої не мають методи інших галузей права⁶. Ця думка далеко не безспірна. Критерій рівності є провідним і

¹ Див.: Гражданское право. СПб., 1996. Ч. 1. С. 12.

² Див.: Толстой Ю. К. О теоретических основах кодификации гражданского законодательства // Правоведение. 1957. №1. С. 42-43.

³ Див.: Маркс К. Капитал. М., 1955. Т. 1. С. 591.

⁴ Див.: Покровский И. А. Вказ. праця. С. 10.

⁵ Див.: Вильянский С. Й. К вопросу о системе советского права // Сов. гос-во и право. 1957. №1. С. 105.

⁶ Див.: Алексеев С. С. Вказ. праця. С. 266.

в інших галузях права, оскільки вони, як і цивільне право, виникли на основі приватного права, де зазначений критерій розглядається як обов'язковий принцип приватних правовідносин. Правоздатність, яка закріпила юридичну рівність сторін, слугує основою для виникнення конкретних правовідносин. Критерій рівності проявляється на всіх стадіях їх виникнення, існування та припинення. Так, відносини між приватними особами виникають через вольові акти, формою яких є договори. На стадії укладення угоди рівність сторін відображується в тому, що кожна із сторін може вносити зміни в умови договору. Так, сторона, яка запропонувала укласти договір (оферент), може за певних умов відмовитися від нього. У свою чергу сторона, яка прийняла пропозицію (акцептант), має право запропонувати внести зміни в договір або також відмовитися від його укладення. Саме тому норми цивільного права характеризуються відомою диспозитивністю, тобто учасники мають можливість на свій розсуд визначити характер правового регулювання виникаючих відносин.

Змістом цивільних правовідносин є права та обов'язки його учасників. Один з них є правомочним, тобто має право ставити вимоги до зобов'язаної особи щодо виконання її обов'язків, а та повинна виконати ці вимоги. Виникає питання: в чому ж їх рівність? Справа в тому, що жоден з учасників не має владних повноважень примусово здійснювати свої суб'єктивні права. Тому кожен з них однаковою мірою може здійснити захист своїх порушених прав у суді або арбітражному суді. Однакова можливість захищати свої права — це і є рівність учасників цивільних правовідносин. Вказівка в літературі на інші ознаки методу цивільно-правового регулювання (автономія учасників правовідносин та їх майнова самостійність) по суті розкриває зміст принципу рівності. Сутність юридичної рівності жодною мірою не означає визнання зрівнювання у сфері майнових відносин. На думку Г. Гегеля, економічна рівність є пусте і поверхове безпристрасне розумування¹. Йдеться тільки про юридичну рівність усіх форм власності, господарської діяльності та способів юридичної відповідальності.

Надійшла до редколегії 15. 02. 99

¹ Див.: Гегель Г. Философия права. М., 1990. С. 107.

Мале підприємництво в Україні: проблеми становлення та перспективи розвитку

У країнах світу, економіка яких ґрунтується на ринкових засадах, сприянню у становленні, розвитку та виживанні малих підприємств приділяється значна увага з боку як держави, так і приватних організацій. У розвитку малого бізнесу зацікавлені всі верстви суспільства, гігантські економічні структури, політичні та громадські організації, окремі громадяни, оскільки малі та середні підприємства — базис, на якому ґрунтується вся економічна піраміда, котра забезпечує зайнятість всього населення, задоволення його життєвих потреб.

Досвід роботи малих підприємств за кордоном, а також у нашій країні показав низку позитивних особливостей у вирішенні ними як виробничих, так і соціальних завдань. Як правило, малі підприємства без особливих зусиль можна розмістити як у великих, так і малих містах, а також селах. Малим підприємствам властиві висока маневреність виробництва, здатність до швидкого впровадження нової техніки та технології, готовність до виправданого комерційного ризику.

Розвиток широкої мережі малих підприємств послаблює монопольне становище підприємств-гігантів, благотворно впливає на економічну та соціальну обстановку регіонів, де є надлишок робочої сили, малих і середніх міст, сприяє закріпленню трудових ресурсів, кращому використанню фінансових, матеріальних та трудових ресурсів, наближає сфери виробництва та послуг до споживача, забезпечує дійові стимули до інноваційних процесів і високоефективної праці. За рахунок мобільності, гнучкості, інноваційного підходу малі підприємства здатні швидко пристосовуватися до змін споживчого попиту, оперативно виробляти нову продукцію. Малі підприємства мають невисокі експлуатаційні витрати, створюють раціональну структуру організації та управління, постійно здійснюють пошук нетрадиційних рішень і нових засобів господарської діяльності.

У розвинутих країнах, де широко функціонують малі підприємства, створені та активно діють різні державні та громадські

організації підтримки малого бізнесу. Вони створені також у країнах колишнього СРСР, в тому числі в Україні.

Успіх розвитку і функціонування малих підприємств у нашій країні прямо залежить від цілеспрямованої комплексної підтримки малих підприємств з боку як держави, так і громадських організацій.

На створення і розвиток малого бізнесу як однієї з основних складових ринкової економіки на початку 90-х років істотний вплив справило прийняття вищими державними органами законодавчих та нормативних актів¹, що сприяло росту суб'єктів малого підприємництва. Розвиток малого підприємництва здійснюється на основі проведення послідовної державної політики в цьому важливому секторі ринкової економіки. Кабінетом Міністрів України затверджені Концепція державної політики розвитку малого підприємництва (квітень 1996 р.), Програма розвитку малого підприємництва в Україні на 1997-1998 роки (січень 1997 р.). Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 7 квітня 1998 р. № 468 розроблені проекти Державної програми підтримки малого підприємництва в Україні на 1999-2000 роки, регіональних програм на цей період, а також цільова програма фінансової підтримки малого підприємництва у сфері виробництва товарів і надання послуг та інвестиційній діяльності з використанням іноземних кредитних ліній міжнародної технічної допомоги. Зазначені заходи призвели до зростання малих підприємств в Україні з 19,6 тис. з чисельністю працюючих 310,9 тис. чол. у 1991 р. до 101 тис. з чисельністю працюючих на них до 1 млн чол. у 1997 р.² У 1997 р. функціонувало 3,7 тис. кооперативів з 82,5 тис. працюючих, більше 1 млн індивідуальних підприємців. В агропромисловому комплексі створено 35,5 тис. фермерських господарств, в яких зайнято 90 тис. чол.³ У цілому в секторі малого підприємництва зайнято

¹ Див.: Закон України від 7 лютого 1991 р. «Про підприємництво» // Відомості Верхов. Ради України. 1991. № 44. Ст. 168; Закон України від 7 лютого 1991 р. «Про власність» // Там само. № 20. Ст. 249; Закон України від 27 березня 1991 р. «Про підприємства в Україні» // Там само. № 24. Ст. 272; постанова Кабінету Міністрів України від 14 вересня 1991 р. «Про створення Державного комітету по сприянню малим підприємствам та підприємству» // ЗПУ України. 1992. № 7. Ст. 164.

² Див.: Уряд. кур'єр. 1998. 18 квітня.

³ Див.: Кисилев А. П. Теория и практика современного бизнеса (как создать фирму и работать на себя). К., 1995. С. 45.

більше 2 млн чол., що складає майже 10% зайнятого населення України¹. Підприємства малого бізнесу створюються в різних галузях економіки. Статистичні дані свідчать, що найбільше малих підприємств функціонує у торгівлі та громадському харчуванні (51,4% всіх підприємств малого бізнесу), промисловості (14,0%), будівництві (9,9%), побутовому обслуговуванні населення (5,2%), науці (3,3%), транспорті та зв'язку (2,0%), матеріально-технічному забезпеченні (91,6%), сільському господарстві (0,7%), освіті (0,6%), заготівлі (0,2%)².

Аналізуючи наведені дані про стан малого підприємництва в Україні у порівнянні з іншими країнами, де успішно функціонує ринкова економіка, можна дійти висновку про незадовільність його темпів розвитку. Так, в Японії кількість малих та середніх підприємств на 1000 чол. становить 49,6, в Італії — 68, США — 75,2 одиниць³, в той час як в Україні на 1000 тис. чол. у середньому припадає 2 малих підприємства, а в таких містах, як Севастополь, — 6,90, Київ — 4,6, Харків — 2,71. Нагромаджений приватний або пайовий капітал українських підприємців направляється переважно не у виробничу сферу, як це необхідно для розвитку національної економіки в умовах економічної кризи, а на ринок торговельно-посередницьких послуг, де швидко і без значних витрат можна одержати прибуток.

Результати проведеного нами дослідження свідчать про те, що основними причинами незадовільного розвитку малого підприємництва в Україні є:

- недостатня правова регламентація створення та функціонування як малих підприємств, так і підприємництва в цілому, нестабільність національного законодавства;
- низький рівень технології та навиків управління господарською діяльністю, обмеженість інформаційного та консультативного забезпечення малого підприємництва;
- труднощі у доступі до нових технологій і технологічної інформації, а також до ресурсового забезпечення господарської діяльності;

¹ Див.: *Короленко О.* Підтримка та розвиток малого бізнесу в Україні. Довідник підприємця. К., 1997. С. 5, 51.

² Див.: *Виноградская А.* Малое предпринимательство: состояние и перспективы развития // Бизнес Информ. 1998. № 17-18. С. 21.

³ *Бутко Н., Мурашко Н.* Организационные меры содействия малому бизнесу // Экономика Украины. 1997. № 7. С. 20.

- використання неефективного обладнання, труднощі у його заміні в умовах внутрішнього ринку, складність виходу на зарубіжні ринки;

- низький рівень продуктивності, доданої вартості, виходу продукції та основного капіталу на одного працюючого в малому підприємстві;

- труднощі в оренді, придбанні та будівництві приміщень у місцевостях, де є кваліфікована робоча сила та інфраструктура;

- обмежений доступ до фінансових джерел, більш висока вартість кредитних ресурсів, недостатня державна фінансово-кредитна підтримка;

- більш висока вартість сировини, оскільки вона закуповується невеликими партіями, значні транспортні та інші витрати, що негативно відображаються на собівартості продукції, яка ними виробляється;

- високий рівень податків, нестабільність та недосконалість податкової системи, неврегульованість контролю за функціонуванням малого підприємництва з боку різних владних структур, який нерідко паралізує їх діяльність, складна система звітності;

- відсутність пільгових умов страхування.

З метою формування і реалізації державної політики з питань розвитку та підтримки малого підприємництва, ефективного використання його можливостей у розвитку національної економіки Президентом України в 1998 р. було видано низку указів¹, положення яких повинні благотворно сприяти створенню належних правових та організаційних умов для розвитку малого бізнесу. На цей час Верховна Рада України розглядає проекти законів «Про державну підтримку малого підприємництва», «Деякі заходи по дерегулюванню підприємницької діяльності». Для зручності в користуванні та усунення будь-яких розбіжностей у правовому регулюванні підприємницької діяльності вважається за доцільне внести положення цих законопроектів як доповнення у вигляді окремих розділів «Державна підтримка малого підприємництва»

¹ Див.: Укази Президента України від 12 травня 1998 р. № 456/98 «Про державну підтримку малого підприємництва» // Бізнес. 1998. № 20-21. С. 92-93; Указ Президента України «Про спрощену систему оподаткування, обліку та звітності суб'єктів малого підприємництва» // Там само. № 29. С. 7; Указ Президента України від 23 липня 1998 р. «Про деякі заходи щодо дерегулювання підприємницької діяльності» // Там само. № 33. С. 9.

та «Дерегулювання підприємницької діяльності» до Закону України від 7 лютого 1991 р. «Про підприємництво»¹.

Основними напрямками державної підтримки малих підприємств, на наш погляд, є:

- формування належної правової бази для регулювання малого підприємництва;
- розробка і реалізація загальнодержавних та регіональних програм розвитку малого бізнесу;
- формування і розвиток інвестиційних інститутів, надання податкових пільг, удосконалення державної фінансово-кредитної підтримки;
- сприяння забезпеченню малого підприємництва матеріально-технічними ресурсами та реалізації його продукції;
- сприяння малому підприємництву в модернізації їх устаткування та доступу до нових технологій;
- інформаційно-консультативна підтримка (економічний, юридичний консалтинг, маркетингові дослідження, науково-технічне сприяння та ін.);
- стимулювання зовнішньоекономічної діяльності суб'єктів малого підприємництва (зовнішньоекономічні преференції);
- надання пільгових умов страхування;
- інформаційно-кадрове забезпечення.

З огляду на запропоновані пропозиції щодо державної підтримки малого підприємництва слід також внести зміни і доповнення і до інших законодавчих та нормативних актів, що регулюють підприємницьку діяльність. При внесенні змін і доповнень, що стосуються інтересів підприємництва, доцільно їх погоджувати з Державним комітетом України з питань розвитку підприємництва.

Надійшла до редколегії 18. 01. 99

¹ Див.: Відомості Верхов. Ради України. 1991. № 14. Ст. 168.

ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ТА ЛОГІКИ ПРАВА

В. Бачинін, проф. НЮА України

Соціально-правові суперечності як предмет філософії права

Право не належить до предметів, які безпосередньо спостерігаються. Воно не має свого чітко окресленого місця у фізичному просторі, що оточує людину. Всі спроби побудувати його філософсько-теоретичну модель змушені спиратися на існуючий духовно-практичний досвід, нагромаджений багатьма поколіннями. Він дає можливість будувати такі моделі. Але їх підстави повинні бути зовсім іншими, не залежними від критеріїв чуттєвого сприйняття.

Зміст права становить не фізично відчутна предметність, а норми, цінності та розуміння. Оперуючи ними, людське мислення будує специфічну за своїми ознаками та властивостями реальність, яка називається правовою. У цій реальності, незважаючи на те, що природа її компонентів носить переважно духовний, ідеальний характер, повинен бути соціокультурний субстрат, без якого ні норми, ні цінності, ні розуміння права не змогли б впливати на людину. Субстратом звичайно називають підстави, що чуттєво сприймаються, ідеально-духовних реалій, відносин та взаємодій, які впливають на людину. Оскільки всі ті духовні форми, які так чи інакше пов'язані з людиною, обтяжені матеріальністю, то субстратність присутня практично всюди, не виключаючи найтонших та найпіднесеніших духовних проявів подібно музиці, релігії та моральності. Право в даному випадку не є винятком. Субстратність присутня в усіх його формах і проявах. Виявити її покликаний субстратний аналіз, який полягає в пошуку самостійних, цілісних, сталих та структурно-змістовних одиниць, які постійно відтворюються. Такий пошук становив одну з головних ліній багатовікового розвитку філософсько-правової думки.

Уже дві з половиною тисячі років право є предметом вивчення. Незважаючи на цей тривалий час, в ньому до сьогодні залишається багато неясного і навіть таємного у вигляді низки питань різного ступеня складності. Серед них є такі, що потребують більших, ніж звичайно, духовних зусиль та проникливості мислення. Насамперед це питання, які стосуються сутності, природи правової реальності.

У права, як і в усього на світі, є причини його виникнення, розвитку та функціонування, і їх досліджує теорія права. Але, крім них, є ще причини цих причин або загальні підстави буття правової реальності. Маючи метафізичний, онтологічний, культурологічний, антропологічний, екзистенціальний характер, ці підстави не є предметом чистої юриспруденції, а становлять предмет філософії права. Розмірковуючи про них, філософія виходить далеко за межі теорії права і заглиблюється в питання, які стосуються природи буття і небуття, хаосу та порядку, цивілізації і культури, добра і зла і т. ін.

Цілком очевидно, що не можна осягнути сутність права, залишаючись у колі його понять. І навпаки, вихід у галузь неправових і разом з тим тісно пов'язаних з правовою реальністю причинних факторів відкриває нові пізнавальні перспективи, дозволяє відмовитися від тих роз'яснювальних штампів і догм, які вже давно втратили свою продуктивність.

Філософія права не є суперником теорії права, оскільки звертається до проблем, повз які проходять юридичні дисципліни. Якщо, наприклад, для юриспруденції достатньо роз'яснення, згідно з яким в основі права лежить воля держави, то для філософії права його явно не досить. Тому вона не тільки роздумує над тим, що спонукає волю держави, а й шукає та знаходить чимало інших причинно-роз'яснювальних моделей генезису права.

Філософія вміщує правові феномени в найширший контекст культурно-історичних реалій і знаходить у них понадюридичні розуміння. При цьому виявляється, що ланцюг цих розумінь та прихованих за ними причин справді нескінченний, і розраховувати на те, що коли-небудь ми матимемо вичерпну універсальну формулу права, здатну задовольнити на всі часи абсолютно всіх, не доводиться. Поки розвивається світова цивілізація, а з нею і право, думка, яка їх досліджує, нагадуватиме Ахілла із знаменитої апорії Зенона, неспроможного наздогнати черепаха, оскільки за

той час, доки герой пробігатиме простір, що їх розділяє, черепаха зможе просунутись уперед ще на деяку відстань. Інакше кажучи, ніякі теорії не здатні досягнути буття повністю, вичерпати до дна всі його глибинні розуміння. Рівною мірою це стосується кожного фрагмента, кожної окремої форми буття, в тому числі й права.

Не вдаючи із себе всезнайку, філософія права переважно займається пошуком тих підстав і розумінь, які роблять право правом, а не чимось іншим. Вона шукає розуміння і в самому праві, і в суміжних з нею галузях, її цікавлять знання не стільки про саме право, скільки про те, без чого воно не могло б бути правом. Звертаючись до правової реальності, філософія права досліджує цивілізації, всередині яких функціонують системи права, культуру, релігію, мораль, на які спирається право, державу, зусиллями якої переважно здійснюється правова регуляція соціального життя, норми і цінності, які складають зміст права, свідомість і поведінку людини, яка додержується або порушує правові норми.

У цій багатоманітності проблем і завдань повинна існувати якась єдина підстава, котра мала б універсальний і разом з тим достатньо конкретний характер і котру можна було б позначити як основний предмет філософсько-правових досліджень.

Проблему предмета дослідження слід віднести до розряду неминущих у будь-якої з соціогуманітарних дисциплін, в тому числі й у філософії права. Особливість цієї проблеми полягає в тому, що вона постійно супроводжує буття філософії права в соціально-історичному часі і тому нагадує «вічні», «прокляті» питання сенсу життя, які з необхідністю постають перед кожною людиною протягом її життя. Ця схожість наперед визначена тим, що проблема предмета філософії права складається з низки принципово важливих питань, які стосуються того, в ім'я чого вона існує, які соціальні цінності здаються їй найбільш значущими, що вона вважає найголовнішим і найважливішим у світі, соціумі та людині і на що хотіла б спрямувати всі свої зусилля.

Подібно до питання про сенс життя, проблема предмета висувається на авансцену професійної самосвідомості найчастіше або в початковий період розвитку дисципліни, коли вона тільки намагається знайти своє обличчя, або в переломну мить її історичної долі, коли зміни соціокультурних парадигм породжують радикальні внутрішні зрушення в її структурі та змісті. У цьому відношенні

філософія права є характерним прикладом того, як в її долі у наш час зійшлися фактори обох видів. Вирішувати проблему власного предмета вона змушена не тільки тому, що вступила у посттоталітарному суспільстві фактично в початкову фазу свого теоретичного самовизначення. Іншим суміжним фактором є те, що соціогуманітарна думка в новоутворених пострадянських державах зараз переживає зміну парадигм, коли попередні теоретичні схеми та принципи, які підтримувалися силою ідеологічних імперативів, відступили в історичну тінь і звільнена соціально-філософська думка вийшла на теоретичний простір, щоб самовизначитися в нових соціокультурних умовах зі своїм предметом та методами. Без цього філософія права не в змозі виробити систему адекватних уявлень про саму себе і своє призначення. Дана ситуація нагадує те, як людина, котра бажає мати точну уяву про свою зовнішність, намагається це зробити за допомогою дзеркала. Бажання визначитися зі своїм предметом для філософії права — це прагнення подивитися на себе в дзеркало рефлексії. І це для неї необхідність, а не примха. Подібно до того, як неповноцінною в соціальному відношенні є людина, котрій чужий самоаналіз, так само неповноцінною є й теоретична дисципліна, в якій немає ясного уявлення про свій предмет.

Для філософії права важливо мати досить чіткі вихідні теоретичні моделі світу, соціуму, людини і тих буттєвих структур, які пов'язують їх в єдине ціле. Ці моделі необхідні їй, щоб вона могла спиратися на них при аналізі більш окремих проблем. У тому чи іншому вигляді, явно чи приховано вони неодмінно присутні в філософсько-теоретичних, методологічних установах дослідників, диктуючи певну логіку наукових досліджень, приписуючи певні цільові програми, висвітлюючи ті чи інші реалії як об'єкт і предмет вивчення.

Жодна з теоретичних дисциплін не вільна у виборі свого об'єкта, який існує незалежно від неї. Разом з тим вона відносно вільна у розробці принципів свого ставлення до об'єкта, виборі власних дослідницьких стратегій, аналітичних засобів, тобто у визначенні предмета. Розмежування об'єкта і предмета не заважає соціогуманітарним дисциплінам прагнути того, щоб розходження між тим та іншим для кожної з них зменшувалось подібно відстані між Ахіллом і черепахою у Зенона. Чим повніша і вища міра збігу онтологічної та гносеологічної реальностей, тим ефективнішою обіцяє бути аналітична діяльність.

Філософія права, що роздумує з приводу природи досліджуваних соціально-правових реалій, зобов'язана виходити за межі даностей, що безпосередньо спостерігаються і поглиблюються в галузь їх начал, відкривати причинно-наслідкові, генетичні та логічно-сміслові зв'язки між соціальними фактами та їх онтологічними передумовами і підставами.

Підстава — це те, що є для предмета генетично зумовленим, онтологічно безумовним, що визначає головні особливості його сутності, межі його просторово-часового перебування, що забезпечує сталу динамічну єдність його структури та змісту.

Кожне правове явище несе в собі свою сутність як ансамбль внутрішніх зв'язків, необхідних відносин між протилежними сторонами з характерною для них логікою взаємодії. Опозиція внутрішніх протилежностей або суперечність є універсальною онтологічною підставою різноманітних форм суцього, в тому числі усіх без винятків правових явищ. Через пульсуючу ритміку відносин внутрішніх протилежностей будь-яка правова реалія перебуває у властивій їй якості, розпадається і знову возз'єднується в цілісність, залишається собою та стає іншою, піддається дії ентропії та активно протидіє їй.

Суперечність як онтологічна «несуча конструкція» являє собою універсалію, що має в сфері правової реальності незлічену кількість конкретних модифікацій, які становлять інтерес як для філософсько-правових, так і для правознавчих досліджень.

Класична філософська традиція, яка йде від Геракліта, через Гегеля, до нас, вбачає універсальну буттєву підставу різноманітних форм дійсності у динамічній опозиції внутрішніх протилежностей. Вона дає змогу дивитися на те, як через пульсуючі ритми зіткнень різних пар протилежностей будь-яка річ перебуває у властивій їй якості, залишаючись собою та стаючи іншою, зазнаючи впливу сил руйнування та активно протидіючи їм.

У світлі такого підходу основним напрямком філософського аналізу правових феноменів є виявлення в них універсальної підстави у вигляді тієї чи іншої суперечності.

Пізнавальна установка на пошук суперечностей, яка називається принципом суперечності, ставить філософію права лицем до дійсності, примушує сприймати її негативні, неправові, кримінальні форми не як випадкові, неістотні вкраплення у соціальну реальність, а як її необхідні, невід'ємні складові.

Як дослідницький імператив принцип суперечності приписує не ухилятися від аналізу темних, похмурих сторін соціального життя. З його позиції метою філософсько-правового аналізу є не імітація пізнавальних зусиль у душі ідеологічного святенництва або моралізуючої манірності, а встановлення максимально точного соціального діагнозу. Разом з тим цей принцип не дозволяє досліднику негативних соціальних явищ залишати непоміченим протилежний ціннісний полюс і загальний вид історичного горизонту з його перспективою та надією на можливість і досяжність соціальних гармоній.

Спирання на принцип суперечності як на провідний аналітичний засіб припускає, що соціально-правовій суперечності надається статус основного предмета філософського дослідження і що його правова реальність може бути з необхідним і достатнім ступенем повноти описана в термінах суперечностей, конфліктів, антагонізмів, колізій, антимоній, антитез, опозицій, контрастів, дисонансів і т. ін. Припущення такого роду ґрунтується на тому, що суперечність — це дійсно універсальна буттєва структура, яка присутня в усіх сферах природного, соціального та духовного буття, в тому числі і в змісті правової реальності.

Уведення принципу суперечності як аналітичного інструмента в живу тканину соціально-правових проблем відкриває перед філософською думкою можливість уникнути теоретичного «верхоглядства», дає змогу проникати в сутнісний рівень соціально-правових реалій, «дивитися в корінь», виявляти найголовніше — живий пульс права, тобто вивчати його не в статисті, а в динаміці безпосередніх правових відносин.

Принцип суперечності зобов'язує не згладжувати гостроту драматичних соціальних колізій, а неупереджено аналізувати та безкомпромісно оцінювати їх.

Які структурно-змістовні параметри визначають характер і природу соціально-правової суперечності?

Перше. У кожному соціально-правовому феномені є і можуть бути виявлені різноманітні за своєю значущістю пари протилежних сторін, якостей, функціональних особливостей, які взаємообумовлюють і водночас виключають одна одну, перебувають у відносинах взаємозалежності і разом з тим є відносно самостійними.

Друге. Основні ознаки відносин протилежностей — не тільки взаємопокладання і взаємопроникнення, а й змістовно-функціональна «асиметрія», тобто наявність ведучої та ведомої, домінуючої та підпорядкованої сторін, кожна з яких має свою тенденцію зміни, підпорядковану як зовнішнім впливам, так і внутрішній логіці свого саморозвитку.

Третє. Кожна конкретна соціально-правова суперечність проходить у своєму розвитку низку сходинок від виникнення до остаточного розв'язання. Вона не в змозі нескінченно довго перебувати у застійному становищі омертвілої антитези і рано чи пізно самоліквідується.

Четверте. Соціально-правова суперечність має «чуттєво-понадчуттєву» природу, тобто має чуттєво сприймаючу форму, в яку одягнений її внутрішній, «понадчуттєвий» зміст, що досягається розумом і виявляється за її впливом на навколишню дійсність.

П'яте. Соціально-правова суперечність становить собою суспільні відносини, де сторони пов'язані безпосередніми та опосередкованими, постійними та мінливими, матеріальними та духовними узами між собою та з усією соціальною системою.

Шосте. Залежно від їх змістовно-функціональних особливостей соціально-правові суперечності можуть або сприяти стабілізації суспільної системи, упорядкуванню її структур, підвищенню ступеня її цивілізованості, або ж, навпаки, сприяти її дезорганізації, дестабілізації та деструкції.

Сьоме. Абсолютна більшість соціально-правових суперечностей виникає, загострюється та розв'язується за неодмінною участю соціальних суб'єктів, за допомогою їх конструктивних або деструктивних зусиль.

Восьме. Соціально-правові суперечності є наслідком дії одних конкретних факторів та причинами появи інших, таких же конкретних явищ і процесів. Кожна окрема суперечність, розв'язуючись, неминуче приводить до того, що в межах цього ж соціального простору неминуче виникають нові суперечності. В цьому полягає непереборний драматизм буття, де гармонія відносна, а протиборство в його різноманітних формах абсолютне та неперебутне.

Дев'яте. За рахунок динаміки виникнення, загострення та розв'язання незліченої кількості конкретних соціально-правових суперечностей відбуваються благодотвірні або злорякісні зміни в характері правової реальності, змісті правових відносин.

Виявлення у правовому феномені внутрішніх опозицій сторін, які протистоять одна одній, — це в певному розумінні схематизація того, що відбувається в дійсності. У відносинах між протилежностями і за кожною з них завжди залишається ще дуже багато з того, що неможливо повністю врахувати навіть в найдокладнішому дослідженні і що становить справжнє «живе життя» людини всередині соціально-правової реальності. Це, однак, не може бути перешкодою для філософського аналізу, оскільки самі суперечності — це теж «живе життя», причому взяте в його в найбільш істотному вимірі, у вигляді динаміки правових відносин соціальних суб'єктів.

Надійшла до редколегії 08. 02. 99

В. Титов, проф. НЮА України,
О. Марченко, аспірант НЮА України,
С. Острога, здобувач НЮА України,
Ж. Павленко, аспірант НЮА України

Юридична герменевтика з погляду сучасної формальної логіки*

Теоретична і практична робота будь-якого юриста постійно пов'язана з тлумаченням. Тому розробка й удосконалювання теорії тлумачення були і залишаються актуальним і важливим завданням. Як писав на початку сторіччя Г. Шершеневич, «вироблення прийомів щодо процесу тлумачення так само необхідна, як і у всякій практичній діяльності, у всякому мистецтві. Засвоєння цих прийомів полегшує працю, прискорює досягнення мети. Не дивно, що юристи здавна намагалися виробити техніку тлумачення під ім'ям юридичної герменевтики. Цей вид мистецтва внаслідок свого схоластичного відтінку, засвоєного від середніх віків,

* У статті використані деякі матеріали, зібрані В. Титовим під час його стажування у США за підтримкою Ради Міжнародних Наукових Досліджень та Обмінів (ІКЕХ).

загубив у ХІХ сторіччі свій престиж, але це не говорить проти його можливості та доцільності»¹.

Питанням тлумачення в праві присвячена досить велика, але за рідкісними винятками² недостатньо задовільна в логіко-методологічному відношенні література³, що свідчить або про незнання, або про свідоме ігнорування відповідних сучасних філософсько-логічних теорій, зокрема семіотичного аналізу. Втім, ігнорується не тільки сучасна, а й прямо пов'язана з проблемами юриспруденції багатюща логіко-філософська класична традиція герменевтики, починаючи з найперших (і, можливо, що найкращих донині) трактатів Арістотеля («Про тлумачення», «Риторика») і Ціцерона («Про оратора» (тобто, в умовах пізньої Римської республіки, «Про юриста») і «Про винахід») та ін.

Огляд новітньої навчальної літератури з теорії права дозволяє дійти невтішного висновку про те, що не враховується не тільки традиція, а й цілком встановлені у ХХ ст. положення сучасної логіки, що орієнтує на семіотичний підхід до завдань тлумачення, хоча, як правило, логічний вид тлумачення виділяється усіма авторами⁴.

З усіх семіотичних вимірів мови — семантики, синтактики та прагматики — у сучасній теоретико-правовій літературі в кращому випадку застосовується семантичний аспект тлумачення, який до того ж досить часто трактується примітивно і поверхово. Так, болгарський теоретик Б. Спасов уважає, що «в основі семантики ле-

¹ Шершеневич Г. Ф. Общая теория права. М., 1912. Вып. 4. С. 724.

² Див.: Бартошек М. Римское право. Понятия. Термины. Определения. М., 1989; Черданцев А. Ф. Вопросы толкования советского права. Свердловск, 1972; Перетерский И. С. Толкование международных договоров. М., 1959; Перетерский И. С. Дигесты Юстиниана. М., 1956 та ін.

³ Пор.: Берджерон Р. Правила нормопроектирования. Документ Канадського агентства міжнародного розвитку. 1998; Оноре Т. Про право. Короткий вступ. К., 1997; Алексеев С. С. Теория права. М., 1994; Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. К., 1994; Котюк В. О. Теорія права. К., 1994; Вопленко Н. Н. Официальное толкование норм права. К., 1994; Карташов В. Н. Применение права. Ярославль, 1980; Пиголкин А. С. Толкование нормативных актов в СССР. М., 1962.

⁴ Див., напр.: Хропанюк В. Н. Теория государства и права. 2-е изд. М., 1997. С. 276-283; Общая теория государства и права / Под ред. В. В. Лазарева. М., 1997. С. 214-217; Марченко М. Н. Теория государства и права. М., 1996. С. 406-414 та ін.

жать синоніми, омоніми та антоніми (!??). Існують семантичні множники — компоненти значень слів, що об'єднуються загальною ознакою шляхом створення синонімії. Проте в юридичній мові неприпустима велика свобода використання синонімії. Необхідно односислове використання слів, що логічно веде до неприпустимості вжитку різноманітних термінів для позначення одного й того ж поняття»¹. Як видно з наведеного міркування, автор має на увазі граматично-або, краще сказати, лексично-, а не логічно-зрозумілу семантику, навіть не припускаючи звернення до останньої та обмежуючись досить тривіальною, хоча і безумовно правильною вимогою удосконалювання мови права.

Дійсно, більшість труднощів інтерпретації пов'язані із самою мовою права, яка, незважаючи на її близькість до природної національної мови, має безсумнівну специфіку, анітрохи не меншу, ніж, скажімо, у мові медицини. Водночас вона вкрай рідко нормується законодавством — важко, наприклад, послатися хоча б на одну норму законодавства України, що закріплює лексику і логіку тлумачення правових текстів та приписує правила розуміння і вжитку правових термінів. Тому при повноцінній інтерпретації правових текстів і потрібен вихід за межі власне права в царину логічних і філологічних норм, далеко не завжди прийнятих до уваги законодавцем і тим більше правозастосовуючими інстанціями. Взагалі подібні спроби починаються навіть у науковій вітчизняній літературі вкрай рідко, хоча ще на початку ХХ ст. закладалися основи для систематичного дослідження логічних особливостей мови права саме з метою його подальшого використання в юридичній герменевтиці².

Слід, проте, зазначити, що й у тих країнах, де юридичній семіотиці приділялася більша увага, в останні десятиліття в зв'язку з критикою позитивізму досить широке визнання одержали погляди Р. Дворкіна з його критикою семантичних теорій інтерпретації. «Проект семантичних теорій, що полягає в розкопуванні поширених правил і ретельному дослідженні того, що говорять і

¹ Спасов Б. Закон и его толкование. М., 1986. С. 86.

² Див.: Катков В. Д. Реформированная общим языковедением логика и юриспруденция. Одесса, 1913. З більш нових праць, присвячених питанням семіотики права, посилаємося на: Грязин И. Текст права. Опыт методологического анализа конкурирующих теорий. Таллин, 1983.

роблять юристи, приречений на поразку.. Чому позитивісти так упевнені, що юристи дійсно виконують загальні правила для застосування права? Не може бути досвіду, який переконував би в цьому — досвід навчає саме протилежному»¹. На думку Р. Дворкіна, якщо, наприклад, два юристи дійсно використовують різне семантичне правило в застосуванні слова «право» або використовують різноманітні фактичні критерії при вирішенні, яке з висловлень про право є істинним або хибним, тоді кожний з них повинен розуміти щось інше, ніж інший, говорячи, що таке право. Р. Дворкін полемізує з деякими (не названими ним) філософами права, що стверджують, ніби насправді юристи тільки удають, що не згодні між собою в питанні, що таке право, і навіть важкі для інтерпретації випадки породжують усього лише випадкові диспути на периферії того, що насправді є ясным і узвичаєним: «Право є квітуха практика, а не гротескний жарт»². Певне, під «гротескним жартом» усерйоз (якщо дозволити собі алюзію з назвою іншої праці того ж автора «Приймаючи права всерйоз»³) варто розуміти саме спроби планомірного семантичного і ширше — семіотичного аналізу мови права, що випереджає і спрямовує герменевтичні зусилля. Втім, у працях Р. Дворкіна можна знайти низку цікавих прагматичних спостережень, які ми зазначимо далі.

Варто сказати, що як у вітчизняній, так і зарубіжній юридичній літературі послідовний семіотичний підхід до проблем герменевтики взагалі ще й не починався. Для юристів досить показові висловлення на кшталт: «На думку авторів, термін «неясність» має характер родового поняття у відношенні щонайменше двох видів понять: «неточність» і «суперечливість»⁴. А. Піголкін уважав, що неясність виявляється в трьох аспектах: недостатній визначеності; недостатній точності тих або інших слів і виражень у нормативному акті; неповноті норми, коли законодавець не прийняв до уваги деякі сторони суспільних відносин, що він хотів урегулювати, у внутрішньому протиріччі самої норми⁵.

¹ *Dworkin R. Law's Empire. Cambridge (Mass). L. (England): Belknap, Harvard Un. Pr., 1987. P. 43.*

² Там саме. P. 44.

³ *Dworkin R. Taging Rights Serious ly. L., 1978.*

⁴ Див.: *Спасов Б. Вказ. праця. С. 186.*

⁵ Див.: *Піголкін А. С. Вказ праця. С. 101-103.*

Ми пропонуємо декілька робочих міркувань щодо основних напрямків семіотико-герменевтичного підходу. Виходячи з термінологічних значень грецького слова «герменевтика» (ἑρμηνευτική) і латинського «інтерпретація» (interpretatio), будемо далі використовувати їх як рівнозначні з українським словом «(ви)тлумачення» і похідних від нього. Крім того, на наш погляд, невіправданим є й протиставлення аналітичного та герменевтичного напрямків у теорії інтерпретації, запропоноване Г. Тульчинським, хоча він і правий в тому, що в ХХ ст. дійсно відокремились аналітична (переважно англо-американська) і герменевтична або «розуміюча» (континентальна західноєвропейська, переважно германо-романська) традиції інтерпретації¹. Взагалі уявляється вірною точка зору, висловлена ще в 50-ті роки І. Перетерським: «Жодний метод тлумачення, узятий ізольовано, не може бути визнаний достатнім для розуміння того або іншого тексту»².

Почнемо із семантичного аспекту, завдяки якому задається значення і з'ясовується смисл правових текстів. Варто нагадати ясне, аналітично послідовне розуміння цього аспекту одним із класиків російського правознавства, який, ще не вживаючи самого терміна «семантичне тлумачення», вказував на стосовні саме до нього типові випадки, з якими може зустрітися юрист:

- 1) норма не має розумного смислу;
- 2) норма допускає декілька однаково можливих способів тлумачення;
- 3) неясність норми обумовлена неточністю вживаних слів і виражень;
- 4) норми бувають неясні через свою неповноту³.

З погляду сучасної логіки категорії смислу і значення не ідентичні одна одній. Значення — це клас явищ (речі, властивості або відношення), що позначаються деяким ім'ям (терміном). Смисл же імені (терміну) та похідних від нього правових конструктив (висловлень, норм, узагалі правових текстів) — це сукупність тих суттєвих ознак, що дозволяють відмежувати елементи одного класу, позначуваного деяким ім'ям (поняттям), від будь-яких інших¹.

¹ Див.: Интерпретация как историко-научная и методологическая проблема. Новосибирск, 1986. С. 34.

² Перетерский И. С. Толкование международных договоров. С. 5.

³ Див.: Васьковский Е. В. Руководство к толкованию и применению права для начинающих юристов. М., 1913. С. 61-62.

Крім того, як відзначає Г. Тульчинський, у значеннєвій структурі слід розрізняти соціально інваріантне і інтерсуб'єктивне значення з двома аспектами — предметним і смисловим, а також індивідуальний, варіативний особистісний смисл, сполучений із суб'єктивним оціночним відношенням і переживанням. Таким чином, структуру значення утворюють такі компоненти: раціональний (логіко-математичний апарат); операціональний (правила оперування та аналізу); модельний (робочі аналогії, спеціальні засоби упорядкування тощо).

Концептуальна інтерпретація може реалізовуватися:

внутрішньо-концептуально — як занурення в значеннєву структуру знання і простежування внутрішньої логіки його розвитку;

надконцептуально — як реконструкція значеннєвої структури із зовнішньої позиції;

міжконцептуально — як простежування зв'язків смислових структур — своєї та іншої².

Але з іншого боку, як відзначають І. Поляков і В. Пазельський, інтерпретація залежить також від семантичної визначеності самого явища, для якого надається значення³. Мається на увазі, що всяке явище перед тим, як одержати деяке позначення, саме повинно стати достатньо визначеним, сформованим, і ступінь цієї сформованості встановлюється вже не семантичними, а прагматичними критеріями, тобто в аналізованому нами випадку потребами правового регулювання і фахового досвіду інтерпретаторів та їх орієнтації на той або інший інтелектуальний контекст. Важливо й те, що для суб'єкта семантичної інтерпретації може бути значущим більш ніж один інтелектуальний контекст (наприклад, одночасно юридичний, політичний та соціальний), і тоді ми маємо справу з досить складною у формальному відношенні ситуацією, що може бути описана схемою виду

$$IK_1 (T_1+T_2+\dots+T_n) * IK_2(T_1+T_2+\dots+T_n) * \dots * IK_n (T_1+T_2+\dots+T_n)^4,$$

¹ Згідно з Б. Спасовим, «смисл» — це внутрішній зміст правової норми, що розкривається за допомогою її логічної інтерпретації в результаті тлумачення» (Спасов Б. Вказ. праця. С. 187)

² Див.: Интерпретация как историко-научная и методологическая проблема. С. 46-47.

³ Див.: Там само. С. 19.

⁴ Див.: Там само. С. 30-31.

де $IK_1, IK_2, \dots, IK_n$ — різноманітні інтелектуальні контексти; а $T_1, T_2, \dots, T_n$ — терміни, підмети інтерпретації.

І. Поляков і В. Пазельський відзначають, що при повній тождності термінів інтерпретація є зайвою, і чим більшу недовизначеність має буквальне значення інтерпретованого фрагменту, тим більше він доступний міжконтекстуальним інтерпретаціям, і навпаки, чим точніше визначене буквальне значення, тим важче здійснити інтерпретацію даного фрагменту в рамках іншого інтелектуального контексту. Вказівка на недовизначеність спонукає звернути увагу на одну дуже важливу для теорії юридичної інтерпретації логіко-методологічну обставину, пов'язану з недостатньо з'ясованою у правознавстві роллю визначень. У будь-якому підручнику логіки говориться про важливість і необхідність визначень у пізнанні. У принципі з цим погоджуються і юристи-теоретики, хоча і з деякими застереженнями. Так, Б. Спасов пише: «...слова і вирази, що мають юридичне значення, повинні використовуватися (застосовуватись) у тому самому змісті в усіх нормативних актах. Але тому що це практично (?) не завжди можливо..., то повинний бути додатковим розпорядженням визначений їх зміст для відповідного акта»¹. Б. Спасов у даному разі посилається на різноманітні змісти поняття «родина» у Сімейному кодексі і Законі про власність громадян Болгарії.

Аналогічні приклади можна навести і з законодавства України. На наш погляд, усе ж технічно легше дати єдине визначення тих самих термінів, застосовуваних у різних сферах правового регулювання, ніж «множити сутності», роз'яснюючи їх специфічний зміст у кожній з окремих галузей права, в яких вони застосовуються. Тим більше що, як відзначає А. Хмельова, саме значення знака є динамічною системою, що розвивається, і внаслідок цього не є завжди чітко параметрованою системою². Тут ми зустрічаємося з фактом об'єктивної семантичної невичерпності всього простору можливих змістів, продемонстрованою теоремою К. Гьоделя про принципову неповноту формальної мови арифметики, застосованої до опису навіть такої чіткої й обмеженої галузі, як простір чисел натурального ряду. Проте даний фундаменталь-

¹ Спасов Б. Вказ. праця. С. 89.

² Див.: Интерпретация как историко-научная и методологическая проблема. С. 55.

ний методологічний результат зовсім не означає необхідності відмови від шукань підвищення визначеності.

Незалежно від того, знають про існування теореми К. Гюделя теперішні юристи чи ні, у реальній практиці законодавства і тлумачення постійно відтворюється рекомендація, викладена ще в Дигестах Юстиніана: «У цивільному праві усяке визначення небезпечно, тому що мало таких, які не можна було б зіпсувати» (Диг., 50, 17: 20). По суті, саме в цьому смислі міркує Б. Спасов, коли говорить, що від офіційного пояснення слів і виразів необхідно відрізнити легальні дефініції (визначення). «У принципі дефініції даються наукою. Але, як виняток (?), вони можуть бути дані законодавчим шляхом, і в цих випадках набувають вищої юридичної сили і мають нормативне значення («злочин», «необхідна оборона», «крайня необхідність», «посадова особа», «тяжкий злочин» тощо)»¹. Водночас низка важливих термінів не визначена законодавством України. Так, немає законодавчого визначення, що таке «організована злочинність» (хоча в системі Міністерства внутрішніх справ є підрозділи по боротьбі з організованою злочинністю й існує Державна програма по боротьбі зі злочинністю, причому насамперед з організованою), «озброєне військове формування» (даний термін звичайно вживається в контексті «незаконного», що протиставляється також не обумовленому «військовому формуванню», створеному на основі Конституції відповідно до постанови уряду (Міноборони, Держкомкордону, та ін., або «воєнізованому формуванню» (зокрема, спецпідрозділам, порядок створення яких установлений відомчими нормативними актами для виконання охоронних функцій). У цих випадках немає ані офіційного тлумачення, ані дефініції².

Синтаксичний аспект. У логіко-синтаксичній інтерпретації тексту нас цікавить його повнота і несуперечливість. Виконання вимоги повноти в даному разі означає: 1) фіксацію усіх юридично значущих передумов (умов, гіпотез) реалізації того становища речей, на який націлений правовий текст; 2) фіксацію можливих фактичних наслідків, що у його світлі уявляються як бажаними, так і небажаними; 3) фіксацію позитивних і негативних санкцій, що повинні наставати у разі появи бажаних або небажаних наслідків відповідно.

¹ Спасов Б. Вказ. праця. С. 89.

² Автори вдячні за надані приклади підполковнику юстиції О. Зархіну.

Вимога несуперечливості означає забезпечення логічної узгодженості (виводимості) конкретного правового тексту як у відношенні його самого (внутрішня несуперечливість), так і в плані зовнішньому — відношення субординації (норми і вирішення нижчого рівня спільності не повинні суперечити нормам і вирішенням вищого рівня спільності), так і у відношенні координації (норми і вирішення різних галузей права не повинні суперечити одні одним).

Для синтаксичного підходу принципово важливо з'ясування ієрархії правових становищ, тобто їх ранжування по рівнях спільності. Стосовно до правової герменевтики доречно ототожнення принципів, прийнятих у конкретній системі права, з аксіоматичним базисом її власної логіки, оскільки «принципи є вихідними позиціями для інтерпретації відповідних розпоряджень законів та інших юридичних актів і тому грають важливу роль у їх тлумаченні»¹. Проте питання про встановлення цього аксіоматичного базису ускладнюється тим, що, як відзначає сам же Б. Спасов, закон не вказує, які основні начала права. «По суті, це питання, як і питання про те, що слід розуміти під «основними началами» (принципами права), вирішується теоретичним шляхом і в процесі правозастосування, а не законодавством»². У такому разі виникає парадоксальна ситуація: в законі не вказуються принципи, а «для тлумачення правових норм мають значення норми тільки того начала, що є частиною змісту правових розпоряджень, тому при з'ясуванні їх змісту критерієм можуть слугувати тільки принципи, закріплені правом»³. Тому стають зрозумілими причини методологічних труднощів, що приводять до того, що в загальній теорії права, незважаючи на досить пильний інтерес дослідників, з'ясування загальних принципів поки що далеке від задовільного завершення. Так, у книзі Б. Спасова після того, як відзначається, що «сутужніше встановити перелік і сутність принципів правової системи», як подібні основні начала називаються принципи «інтернаціоналізму, демократизму, законності, відповідальності за провину, єдності прав і обов'язків тощо», сутність яких автор убачає лише в тому, що «будь-який принцип має загальне застосування»⁴. Характерно, що в даному випад-

¹ Спасов Б. Вказ. праця. С. 205.

² Там само. С. 204.

³ Там само. С. 206.

⁴ Там само. С. 208.

ку не тільки змішуються політичні та правові принципи, а й політичне начало явно домінує над правовим, що входить у явну суперечність з принципом верховенства права над політикою, характерним для справді демократичного суспільства.

Прагматичний аспект інтерпретації полягає в з'ясуванні відносин між корис-тувачами знакових систем (у нашому випадку мовою права) з приводу цих систем. До цього аспекту природно віднести питання, за яких практичних обставинах, хто і якою мірою повинен (уповноважений) здійснювати юридичну інтерпретацію. Загальною умовою необхідності в тлумаченні є неясність будь-якого правового тексту, а не тільки законодавчо закріпленої норми¹. При цьому має принципове методологічне значення конкретний адресат інтерпретації і, відповідно, її гносеологічна ціль. Коли теоретики інтерпретації розводять два основних аспекти інтерпретації — інтелектуальну діяльність по розкриттю змісту правового тексту як з'ясування змісту юридичного тексту, і як його роз'яснення², доречно припустити, що в першому випадку йдеться про з'ясування змісту самим інтерпретатором (і це, звісно ж, є *conditio sine qua* поп подальших стадій герменевтичної діяльності — не можна пропонувати другому зрозуміти якийсь зміст, якщо не розумієш сам), а в другому мається на увазі роз'яснення — передача результатів власного розуміння іншим людям. Прагматичні акценти ставляться по-різному.

Корисно виділяти не тільки предметну галузь, до якої відносяться правові тексти, а й форму їх вираження, суб'єктів тлумачення (Інтерпретатора(ів), тобто автора(ів) інтерпретації та її Споживача або Адресатів), а також ранги тлумачення залежно від того ступеня спільності та обов'язковості, на який може претендувати тлумачення. Прагматика мови права може опертися на такі традиційно відстояні в теорії права категорії, як офіційне і неофіційне тлумачення, тлумачення усне і письмово зафіксоване, в рамках яких можна розвинути більш деталізовану таксономію.

Насамперед саме прагматичний підхід дозволяє встановити межі тлумачення, тобто його широту і глибину. Тут ми можемо скористатися вдалим аналітичним розрізненням трьох різних стадій інтерпретації, що запропонував Р. Дворкін, як-от:

¹ Пор.: Снасов Б. Вказ. праця. С. 88: «Коли положення законодавчих актів неясні, їм надається тлумачення».

² Див.: Там само. С. 169.

1) «до-інтерпретаційна» стадія, на якій варто було б очікувати формування правил і стандартів, покликаних забезпечити належний зміст правового тексту;

2) стадія власне інтерпретації, на якій Інтерпретатор встановлює визначені пріоритети відповідно до головних елементів соціально-правової практики, що представляються;

3) «після-інтерпретаційна» стадія, на якій встановлюється той зміст, у якому практика дійсно вимагає нового розуміння¹.

При такому підході вже на «до-інтерпретаційній» стадії потрібна деяка соціально-визнана позначка-інтерпретація, хоча питання про необхідність інтерпретації вирішується тільки самим органом або особою, що буде застосовувати закон. Сутність такої позначки-інтерпретації визначається не правовими, а позаправовими когнітивними регулятивами, обумовленими діючими в конкретному суспільстві культурно-історичними стандартами розуміння і комунікації. Як пише Г. Тульчинський, «жодний вчений не може звільнитися від передрозуміння, обумовленого його історичністю»². При цьому інтерпретація є не просто спосіб усунення неясності правового тексту, а й конструктивний інструмент для вивчення права як особливої форми соціальної практики. Водночас, як визнає більшість теоретиків права, саме питання про критерії інтерпретації залишається відкритим. Так, Б. Спасов відзначає: «Для оцінки ясності законодавчих приписів немає визначених критеріїв»³. Р. Дворкін ставить це питання в ще більш широкий контекст, указуючи, що взагалі «соціальні правила не мають ідентифікаційних ярликів»⁴. Він тут спирається на те, що в сучасній західній аналітичній філософії мови нерідко вважається аксіомою, як-от: «Критерій того, що потрібно для розуміння слова, як і того, що потрібно для знання мови, є значною мірою довільним»⁵. Навряд чи ті або подібні твердження можуть задовольнити юриста, дійсно стурбованого проблемами інтерпретації.

¹ *Dworkin P.* Law's Empire. P. 65-66.

² Див.: Інтерпретація как историко-научная и методологическая проблема. С. 45.

³ *Спасов Б.* Вказ. праця. С. 88.

⁴ *Dworkin P.* Law's Empire. P. 65-66.

⁵ *Dummett M.* The Logical Basis of Metaphysics. Cambridge (MA): Harvard Un. Pr., 1994. P. 84.

Тому природно припускати, що для кожної із вказаних стадій інтерпретації необхідні різні ступені консенсусу — як суспільства в цілому, так і кваліфікованої юридичної спільноти. Зокрема, для повноцінної інтерпретації необхідний високий ступінь суспільної і фахової згоди у відношенні інтерпретаційних правил. І таке інтерпретаційне правило повинні пропонувати не тільки і, може бути, навіть не стільки теорія права і юридична емпірія (за принципом «як воно є в житті»), а юридична логіка в її прикладному аспекті. У цьому зв'язку слід сказати про те, що будь-яка інтерпретація спирається на можливість угоди (конвенції), логічними критеріями якої є несуперечливість, координація та субординація вихідних і похідних, загальних і приватних змістів.

Коли вчені-юристи говорять і пишуть про інтерпретацію, вони звичайно думають про офіційний, формальний, надрукований закон. Письмовий закон юрист знаходить у конституціях, кодексах, статутах і нормах, або (якщо йдеться про правові системи англосаксонської орієнтації) у формальних документах типу рішень судів, контрактів і заповітів. Але говорить про письмовий закон, або розуміє його неявний зміст кожний із юристів по-різному, втілюючи в інтерпретацію власне розуміння закону. Фактично кожна комунікативна взаємодія припускає можливість появи різних видів інтерпретативних суджень, що змінюються, для усіх його учасників.

Як показав один з найбільших фахівців у галузі теорії юридичної логіки А. Аарньо¹, інтерпретація письмового закону також припускає вирішення низки важливих прагматико-методологічних проблем. Він пропонує розрізняти дві головні герменевтичні стратегії: фокусовані на тексті закону і фокусовані на юридично-вагомому факті. У стратегії першого типу домінує завдання обґрунтування (виправдання) альтернативної інтерпретації тексту того самого юридичного документа. Стратегія другого типу припускає вибір із декількох семантичне і юридичне осмислених альтернатив, заданих різноманітними нормами і визначальним конфліктом нормативних інтерпретацій одного і того ж факту. В обох стратегіях Інтерпретатор має справу з проясненням неясного значення змісту закону або іншого правового тексту, причому залеж-

¹ Див.: Aarnio A. The Rational as Reasonable. A Treatise on Legal Justification. Dordrecht: Reidel, 1987. P. 46-53.

но від обраної стратегії він або рухається в інтерпретації від тексту до проблеми або від проблеми до тексту.

Саме прагматичний аналіз дозволяє обґрунтувати розходження між нормативним і інтерпретативним твердженнями. Аарньо вказує на відоме ще Арістотелю протиставлення теоретичних і практичних суджень, і пропонує їх подальше розрізнення. Теоретичні пропозиції він поділяє на емпіричні і логічні¹ (як нам уявляється, в даному випадку «емпіричні» — невдалий термін, тому що емпіричне протилежне теоретичному, а не є видом останнього. Більш виправданим було б розрізнити конкретно-наукові і логічні пропозиції). Прагматику в широкому смислі цікавлять саме практичні пропозиції ефекту (ефективи) і експресивні пропозиції (експресиви). Пропозиції ефекту: суто приписові (прескриптивні) і переконуючі (персуазивні).

Експресиви різняться як вираження диспозицій і установлень, а також як вираження точок зору. Чисто прескриптивні вираження Аарньо далі підрозділяє на норми і команди. Персуазивні ж вираження є рекомендаціями. Точки зору, в свою чергу, поділяються на оціночні та нормативні.

До теоретичних висловлень є припустимим застосовувати поняття істини в смислі Тарського, тоді як до практичних висловлень таке застосування не припустиме. Різниця між власне експресивами і точками зору полягає в тому, що тільки останні підтримуються доказами, тобто тільки вони потребують виправдання.

Нормативне твердження щось говорить про значущу норму, але саме воно теж є точкою зору, тому що містить, крім висловлення щодо реальності, ще й оціночні судження. Таким чином, Інтерпретатор подає не тільки твердження щодо емпіричного стану справ, а й оціночну точку зору. Нормативна точка зору може бути записана таким чином: «Раціонально і правильно приймати норму зі смислом *N* як частину чинного законодавства». У такій формі нормативна точка зору може бути названа аксіологічним твердженням. Нормативна точка зору не може бути названа істинною або хибною.

У той час як більшість авторів пов'язують інтерпретативні проблеми тільки з галуззю письмового закону, майже всі так звані «юридичні реалісти» припускають присутність інтерпретативного

¹ Див.: *Aarnio A.* Вказ. праця. Р. 49.

елемента скрізь, де з'являється правова динаміка, тобто в кожній комунікативній взаємодії і ситуації, що утворюють специфічний контекст інтерпретації. Найбільш природним і поширеним контекстом є розмовна або, якщо скористатися терміном Х. Перельмана і Л. Ольбрехтс-Титеки, риторична комунікація¹, що виявляється у формах юридичної консультації, судових дискусіях, судовоговорінні тощо. Інший вид інтерпретаційного контексту задається в навчальній лекції або наукових дебатах, де ми маємо справу з доктринальною інтерпретацією, відмінність якої від звичної розмовної полягає в неодмінній присутності суб'єктивно-творчого компонента (особистісного змісту та смислу), у деяких випадках принципово неприпустимого в офіційному контексті. У цих останніх випадках слід, як відзначає Р. Дворкін, враховувати конструктивний тонус авторської інтенції і взагалі інтенцій Інтерпретаторів², що визначають їхні інтерпретаційні позиції і відповідні розбіжності в тлумаченні, установлення яких дозволяє розкрити поверхневий рівень інтерпретаційної комунікації, що випереджає появу письмових форм і стилів офіційної інтерпретації, які в разі її появи можна ототожнити з глибинним рівнем юридичної комунікації.

На цьому рівні виявляється похідна від прагматичної евристична функція юридичної герменевтики, пов'язана зі встановленням недостатньо розвинутих сфер і сегментів законодавства (наприклад, про навколишнє середовище, комп'ютерні технології, інформаційні обміни тощо), оскільки в процесі виявлення глибинного рівня інтерпретації можуть бути запропоновані такі норми, що раціонально прийнятні і прагматично бажані, але законодавець поки що не передбачав їх введення. Тому нормативна точка зору може бути дуже продуктивною в ситуаціях нормативних прогалин, оскільки це є фіксацією проблеми, спроможною стимулювати та продукувати змістовно нове законодавчо значуще положення. Водночас слід мати на увазі, що «ані шляхом тлумачення, ані шляхом аналогії не може створюватися право»³.

У загальній теорії інтерпретації достатньо встоялося уявлення про те, що з погляду прагматики значення знака є або спосіб його

¹ Див.: *Perelman Ch., Olbrechts-Tyteca L. The New Rhetoric // The New Rhetoric and Humanities. Dordrecht: Redel, 1979.*

² Див.: *Dworkin R. Law's Empire. P. 53.*

³ *Спасов Б. Вказ. праця. С. 208.*

вжитку, або реакція на нього¹. Тому прагматичний комплекс інтерпретації обумовлений конкретними практичними цілями², і цілком виправданим є аналіз цілей автора тексту, відомий як телеологічне тлумачення.

Даний вид тлумачення припускає з'ясування намірів (мети і волі) законодавця при впорядкуванні і виданні норми. У принципі йдеться про протиставлення або доповнення «букви закону» його «духом»³. Телеологічне тлумачення має дуже давню традицію. Так, у Ціцерона читаємо: «Згідно з чесністю слід завжди брати до уваги те, що ти думав, а не те, що ти сказав» (Про обов'язки, 1,13,40). Про те ж говориться і в Дигестах Юстиніана: «Хоча б слова закону і мали певне значення, але якщо думка законодавця інша, має значення остання» (Диг. 27. 1. 13. 2, Модестин із посиланнями на Сцевола, Ульпіана та Павла); також «знати закони — це значить керуватися не їх словами, а їх силою та значенням» (Диг. 1. 3. 17).

При всій привабливості подібної позиції вона дає привід для необмежено широких і розпливчастих тлумачень. Заперечуючи проти такого широкого розуміння телеологічного тлумачення, проф. С. Вільнянський писав: «Тлумаченню підлягає не воля законодавця, і не воля закону, а воля законодавця, виражена в законі»⁴. Для прагматичного аспекту інтерпретації норми важливо, щоб вона відповідала волі і намірам не тільки і не стільки законодавця, скільки волі, намірам та інтересам народу, що обрав і уповноважив його виступати від власного імені як вищої владної інстанції⁵.

У зв'язку з евристичним аспектом інтерпретації вкажемо також на можливі перспективні напрямки логічного моделювання в

¹ Див.: Інтерпретація как историко-научная и методологическая проблема. С. 51.

² Див.: Там само. С. 54.

³ Див.: *Насырова Т. Я., Лазарев В. В.* Телеологическое толкование советского закона и правотворчество // Правоведение. 1988. № 2.

⁴ *Вильнянский С. И.* Толкование и применение гражданско-правовых норм // Методические материалы ВЮЗИ. М., 1948. Вып. 2. С. 42. Див. також: *Вильнянский С. И.* Значение логики в применении юридических норм // Уч. зап. Харьк. юрид. ин-та. 1948. Вып. 3. С. 88-111.

⁵ Багато уваги цьому аспекту приділяють сучасні американські правники. Див.: *Antony R. A.* Interpretation Rules, Policy Statements, Guidances, Manuas, and the Like — Should Federal Agencies Use Them to Bind the Public? // Duke Law Journal. 1992. V. 41. P. 6, 1311-1384; *Estridge W. N., Jr.* Politics Without Romance: Implications of Public Choice Theory for Statutory Interpretation // Virginia Law Review. 1988. V. 74. P. 2, 275-338; *Farber D., Frickey Ph.* Legislative Intention and Public Choice // Virginia Law Review. 1988. V. 74. P. 2, 403-422; *Kitum K.* The Legitimacy Model for the Interpretation of Plurality Decisions // Cornell Law Review. 1992. V. 77, P. 6, 1593-1625.

праві як на ефективну методологію і додаткове джерело інтерпретаційної діяльності.

Використання логіко-математичних методів і засобів при оперуванні правовою інформацією відкрило широкі можливості автоматизації більшості сторін юридичної діяльності, наприклад, таких як довідково-інформаційна, нормотворча, кодифікаційна, аналітична і т. ін.

Між логічними і юридико-герменевтичними операціями можливо встановити міцний зв'язок, завдяки котрому чітко й однозначно задані логічні операції з нормами права можуть бути потім виражені через певні математичні операції і промодельовані на ЕОМ. Таке моделювання ґрунтується на припущенні того, що як усі норми права, так і процедури їх застосування до різноманітних об'єктів правового регулювання можуть бути описані на мові сучасної символічної (математичної) логіки. Найпростішим апаратом математичної логіки, за допомогою якого можуть бути описані основні процедури комп'ютерної обробки інформації, є так звана алгебра логіки (алгебра Буля).

З огляду на приклади формалізації знань у якійсь визначеній галузі права можна спробувати побудувати експертну систему, спроможну використовувати ці знання в манері, схожій із способом міркування практикуючого юриста. Залежно від системи права, що визначає ідею формування і розробки алгоритмів правових вирішень, і самої організаційної структури, що стосується правових функцій, у процесі розробки експертних систем можуть бути реалізовані різні підходи. Створення подібних систем звичайно ґрунтується на одній із двох концепцій: теорії «ієрархічних міркувань», що відштовхується від правової норми і тим самим дедуктивних організованих міркувань, і теорія «міркування за зразком», коли неясна ситуація аналізується виходячи з прецеденту.

Численні розробки спеціалізованих комп'ютерних систем підтверджують плідність можливості акумулювати в комп'ютерних системах досвід, накопичений у широкому спектрі правових дисциплін. Оскільки в основі подібних систем лежить використання спеціальних знань, то ступінь компетентності систем в основному визначається джерелами експертного досвіду, задіяними при створенні системи, а також ступенем усталеності цього досвіду. При створенні таких експертних систем можна об'єднати і тиражувати спільні знання найбільш авторитетних фахівців, що дозволяє оптимально уніфікувати тлумачення правового тексту.

ПРОБЛЕМИ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

В. Коновалова, академік АПрН України,
М. Панов, член-кор. АПрН України

Інтуїція: поняття і роль у судочинстві

Розумова діяльність слідчого, судді, пов'язана з оцінкою наявної інформації, не завжди підкоряється законам логіки, де умовиводи передбачають сувору послідовність. У багатьох випадках при малому обсязі інформації або її відсутності припущення, що народжуються, можуть мати своєю основою інтуїтивне мислення.

Процес пізнання істини при розслідуванні злочинів визначається логікою мислення. Правильне осмислення фактів, що спостерігаються, встановлення їх причинних зв'язків, побудова обґрунтованих версій, оцінка одержаних даних є необхідними етапами у встановленні істини. Їх логічна непогрішимість сприяє найбільш швидкому досягненню істини при розслідуванні.

Очевидність значення застосування законів логіки ілюструється тими негативними наслідками при розслідуванні, що мають місце в результаті допущення логічних помилок на окремих етапах розслідування. Ще спостерігаються факти, коли злочини залишаються нерозкритими не через те, що відсутні докази їх вчинення, а тому, що ці докази неправильно осмислені, неправильно оцінені, покладені в основу помилкових версій розслідування.

Об'єктивна істина в процесі розслідування і судового розгляду може бути досягнута лише в результаті раціонального пізнання. Це підкреслюється в працях деяких авторів. Так, М. Строгович зазначає: «До істини веде раціональна, логічна діяльність слідчого і суддів, всебічне і об'єктивне дослідження обставин справи, аналіз і синтез доказів згідно з логічними законами мислення, побудова і перевірка всіх можливих за обставин справи версій, тверде обґрунтування кожного твердження і висновку, суворе додержання всіх вимог процесуального закону»¹. Однак поряд з правиль-

¹ *Строгович М. С.* О рациональном и эмоциональном в судебном исследовании // Сов. гос-во и право. 1959. № 5. С. 91.

ним трактуванням ролі і значення логічного мислення в процесі пізнання істини в окремих роботах знайшли відображення погляди, згідно з якими інтуїція також може розглядатися як елемент, що сприяє досягненню істини¹. Наділяючи інтуїцію невластивим їй змістом, надто підкреслюючи її значення, автори, котрі розглядають інтуїцію як один із шляхів пізнання, вільно чи невільно протиставляють її логічному мисленню і часом відводять їй місце, рівноцінне за значущістю логічній діяльності мислення.

Діалектичний матеріалізм, критикуючи ідеалістичне розуміння інтуїції, розглядає інтуїцію як пізнання без розгорнутого логічного розмірковування в даний момент, але пізнання, логічно доведене і перевірене практикою. Отже, діалектичний матеріалізм визнає інтуїцію лише в тому її виді, який передбачає відсутність широко розгорнутого розмірковування. Будь-яке інше розуміння інтуїції, а саме розуміння її як таємничої здатності, несумісної з логічним мисленням, розглядається як ідеалістичне. Розуміння інтуїції як підсвідомого, мимовільного, нелогічного прийняття рішення чи здійснення будь-якої дії є ідеалістичним розумінням, перенесення якого в процес оцінки доказів, формування внутрішнього суддівського переконання, внутрішнього переконання слідчого є виявленням ідеалістичного інтуїтивізму.

Між тим рекомендації щодо використання інтуїції у слідчій і судовій роботі мають місце у криміналістичній літературі. Використання інтуїції при допиті і обшуку рекомендують А. Ратинов², І. Шахриманьян³ та ін. Так, І. Шахриманьян на підставі результатів вибіркового анкетування слідчих зазначає, що у роботі слідчого інтуїція посідає певне місце, і більше того, що використання інтуїції свідчить про творчий характер цієї діяльності.

Небезпека використання таких рекомендацій у слідчій роботі пояснюється перш за все тим, що автор, посилаючись на роль натхнення і інтуїції у реалізації художнього задуму, не робить різниці у видах людської діяльності і не враховує специфіку використання названих категорій відповідно до окремих завдань конкретної га-

¹ Див.: Ратинов А. О следственной интуиции // Соц. законность. 1958. № 4; Казимирчук В. Внутреннее судебское убеждение и интуиция // Сов. юстиция. 1958. № 5.

² Див.: Там само. С. 28.

³ Див.: Шахриманьян И. К. Общая психологическая характеристика деятельности советского следователя // Правоведение. 1993. № 2. С. 148—149.

лузі знань, здійснення певних функцій. Таке перенесення понять натхнення і інтуїції у сферу творчості слідчого неправомірно вже тому, що сам вид (рід) слідчої діяльності передбачає сувору логічну систематизацію доказового матеріалу, його пошук, дослідження виявленого, точне встановлення його причинних функцій.

Не повинно бути місця інтуїції при оцінці доказів за внутрішнім переконанням слідчого, судді. Ні слідчий, ні суддя при оцінці доказів не повинні покладатися на свої враження, тим більше, якщо вони підсвідомі. Логічні висновки, до яких приходить суддя або слідчий внаслідок оцінки, мають ґрунтуватися на дослідженні конкретних доказів, наявних у справі. Нехтування цим правилом як при висуванні версії, так і при оцінці всього комплексу доказів, може тягти за собою необґрунтоване обвинувачення і засудження особи, яка не є винною у вчиненні злочину.

Термін «інтуїція» використовується у працях з криміналістичної тактики. Так, у монографії «Планування розслідування злочинів»¹ матеріалістичне роз'яснення інтуїції дає О. Васильєв, вказуючи на те, що непоясненість виникнення тієї чи іншої здогадки є уявною, через те що вона (здогадка) немислима без раціональної логічної діяльності і є продуктом логічної роботи розуму, яка черпає свій зміст в аналізі конкретних фактів.

Інтуїція, яка розуміється матеріалістично, є нічим іншим, як лише неспрослідкованим суб'єктом процесу раціонального логічного мислення. Таке пояснення поняття інтуїції належить П. Копніну, який зазначає, що можна говорити про інтуїцію розуму, розуміючи під нею своєрідну форму раціонального людського пізнання, коли розум досягає нових результатів, не усвідомлюючи до певного часу логічного перебігу думки до них². Пояснення раптовості розв'язання поставленого завдання він ілюструє міркуваннями І. Павлова з приводу виконуваних ним експериментів. Академік І. Павлов наводить приклад, коли він нібито інтуїтивно знайшов слушне пояснення експерименту. «... Адже мені самому, — зазначає І. Павлов, — спочатку не було ясно, звідки йшла правильність мого припущення. Виходило, — інший сказав би, — інтуїція, сам здогадався, а не розумів через що». Аналізуючи цей

¹ Васильєв А. Н., Мудьюгин Г. Н., Якубович И. А. Планирование расследования преступлений. М., 1957. С. 46.

² Див.: Копнин П. В. Рассудок и разум и их функции в познании // Вопр. философии. 1963. № 4. С. 72.

випадок, І. Павлов так вияснив сутність інтуїції: «Я результат пам'ятав і відповів правильно, а весь свій ранній шлях думки забув. Через це і здалося, що це інтуїція. Я вважаю, що всі інтуїції так і слід розуміти, що людина остаточне пам'ятає, і весь шлях, яким вона підходила, готувала, вона його не підрахувала до даного моменту»¹.

Таким чином, як зазначає П. Копнін, вся інтуїтивність розуму полягає в тому, що він на даний момент не усвідомлює логічного перебігу свого мислення, фіксуючи увагу на результаті. Але цей логічний перебіг реально існує, він відтворюється у повному вигляді і удосконалюється наступною діяльністю мислення².

Слід зазначити, що найбільш детально, критично питання інтуїції у розслідуванні були розглянуті М. Строговичем. Досліджуючи проблему інтуїції у судочинстві і відкидаючи ідеалістичне трактування цього поняття, М. Строгович зводить інтуїцію до емоційного моменту у пізнанні, вбачаючи, що інтуїтивні висновки походять з емоційного боку пізнання, не піднімаючись до логічного пізнання. Це твердження не зовсім точне. Інтуїція не зводиться лише до емоційного. Інтуїтивне «знання» протиставляється логічному як таке, що не виводиться, а підказане надчуттям, натхненням, не поясними імпульсами³. Це означає його відірваність і від емоційного, і від логічного ступенів пізнання. Якби таке знання виводилося з емоційного пізнання, воно могло б бути неточним, невірним тощо, але воно протиставляється звичайному перебігу пізнання як «надлогіка», щось більш глибоке і через те «незбагненне». Саме в цьому полягає містичний момент ідеалістичного трактування інтуїції та її шкода⁴.

Думка про неприпустимість використання інтуїтивних припущень у судочинстві неодноразово підкреслювалася М. Строговичем в його роботах. Так, зокрема, розглядаючи проблеми етики у судочинстві, М. Строгович зазначає: «Можна було б навести багато прикладів помилкових висновків слідства, неправильних вироків

¹ Див.: Павловские среды. М., 1949. Т. II. С. 227.

² Див.: Копнин П. В. Вказ. праця. С. 73.

³ Див.: Строгович М. С. Вказ. праця.

⁴ Див.: Коновалова В., Колесниченко О. Значення інтуїції в розслідуванні й судовому розгляді кримінальних справ // Рад. право. № 6. 1959.

суду, обумовлених саме тим, що слідчі і судді поклалися на свої враження, здогадки, припущення замість того, щоб іти складним, але плідним шляхом об'єктивного і неупередженого дослідження — саме того дослідження, якого вимагає закон і мораль»¹.

Цілком очевидно викликають заперечення інтуїтивні розуміння (осягнення) при формуванні версій, коли під виглядом інтуїції, підказаної слідчим досвідом, висувуються необґрунтовані версії, позбавлені аналізу доказового матеріалу або наукових положень, що мають підстави для припущень за аналогією. Вони не лише утруднюють розслідування, але і у деяких випадках неправильно орієнтують, що призводить до втрати доказів, створення безвихідної ситуації. Тому справедливою є вказівка О. Ларіна про те, що «несвідомість інтуїтивних здогадок виключає можливість визнання їх версіями»².

Становить певний інтерес прагнення проаналізувати інтуїтивні уявлення, інтерпретовані стосовно слідчої діяльності. Так, Г. Зорін, розглядаючи кульмінацію інтуїтивного процесу — інсайт — як свого роду осягання, виділяє у ньому кілька моментів. Наведемо їх для критичного розгляду. Інсайт включає кілька моментів:

- слідчий усвідомлює, що він знайшов рішення, яке забезпечує вихід із слідчого глухого кута;
- це рішення приходить раптово;
- знайдене рішення супроводжується відчуттям впевненості в тому, що воно правильне, що це рішення, яке тяжко шукав слідчий;
- інтуїтивно знайдене рішення, як правило, є гармонійним, оригінальним, витонченим (цю обставину підтверджують слідчі і представники інших творчих професій);
- в інтуїтивно знайденому рішенні можна виявити і засоби його реалізації (тобто перспективу), а при бажанні і певних навичках інтуїтивне рішення можна піддати логічному аналізу і розгорнути його у ретроспективу, тобто зробити спробу розглянути процес пошуку рішення в напрямку від результату до його витоків;
- інтуїтивне рішення можна реалізувати логічними засобами»³.

Як видно з перелічених характеристик, наведене рішення — інсайт — по суті позбавлений того, чим відмінний інтуїтивний

¹ Див.: Проблемы судебной этики. М., 1974. С. 109.

² Ларин А. М. От следственной версии к истине. М., 1976. С. 101.

³ Зорин Г. А. Криминалистическая эвристика. Гродно, 1994. Т. 1. С. 194—195.

шлях до рішення від логічного. Автор знайшов таку кількість психологічних, емоційних і інтелектуальних характеристик в інтуїтивному пізнанні, що воно — вінець мислення. Дійсно, навіщо логічні муки, якщо слідчий усвідомлює, що він знайшов рішення, яке забезпечує вихід із слідчого глухого кута, а знайдене рішення супроводжується почуттям впевненості, що воно правильне, та ще і гармонійне, і витончене...

О, якщо б так було! При всій романтичності зображення інтуїтивного рішення останнє, на жаль, є непояснимим, бо являє собою сховану синтезуючу роботу інтелекту, яка тільки згодом може знайти, а може і не знайти логічне пояснення. В останньому випадку вона втрачає інтерес. Відомо в науці багато інтуїтивних рішень, джерелом яких була великотрудна діяльність дослідника, яка у певний момент дала синтезуючий ефект мислення. Цей механізм є єдиним у всіх галузях — фізиці, математиці, хімії, біології, економіці тощо. Він одержує своє відбиття і у складних завданнях, що вирішуються у судочинстві, де рішення, як правило, пов'язані з людськими долями і припущення помилок є непробачним.

Має рацію щодо використання інтуїції Р. Белкін, який відзначає, що «в умовах інформаційної недостатності, характерної у багатьох випадках для стадій підготовки тактичного рішення, інтуїція — важливий засіб обрання мети, особливо у тих випадках, коли рішення має евристичний характер»¹.

До проблем інтуїтивного пізнання, як раптового вирішення розумових завдань без логічного пояснення у даний момент, але з наступним логічним поясненням, входить проблема професійної інтуїції. Остання пов'язана з професійною підготовкою особи, що сприяє миттєвому аналізу тих або інших ознак, що дозволяють дійти припущення, яке виключає звичайний логічний хід міркувань. У практиці судово-слідчої діяльності інтуїтивне припущення і рішення пояснюються певною стабільністю розв'язуваних розумових завдань. Незважаючи на їх різноманітність і нестандартність ситуацій, що пояснюються витонченістю способів вчинення і приховання злочинів, існують свого роду алгоритми, які ґрунтуються на повторенні ознак злочину і певних способах їх вирішення. Такі інтуїтивні припущення мають місце при розслідуванні окремих видів злочинів, зокрема, вбивств, у тому числі на замовлення, роз-

¹ Белкин Р. С. Курс криминалистики. М., 1997. Т. III. С. 175.

крадань у всіх своїх різновидах та інших. Досвід, як нагромадження ознак, що вказують на характер і механізм події, дозволяє миттєво вичленувати ті характеристики, які найчастіше притаманні вчиненню того чи іншого злочину. Саме ця обставина і пояснює швидке вирішення розумового завдання, яке для інших осіб і ситуацій уявляється таким, що не може бути вирішеним.

Становить інтерес такий елемент криміналістичної характеристики злочинів, як «типова слідова картина», тобто сукупність слідів, притаманних тому чи іншому виду чи різновиду злочину. Слідова картина за своєю сутністю є фрагментом вчиненого злочину, що відбився у слідах. Тому картина події відтворюється як мозаїчна частина загального, за якою можна ідентифікувати подію, як ціле за його частиною. У цьому плані інтуїтивний потік має право на існування.

У наш час спостерігається повернення до старих тенденцій використання інтуїції для вирішення завдань, що виникають у судочинстві в широкому значенні слова, тобто у розслідуванні і судовому розгляді. У дискусіях і твердженнях висловлюються пропозиції щодо використання так званих нетрадиційних знань і методів, які можуть бути застосовані з метою найбільш ефективного розслідування злочину, діагностики причетності до вчинення злочину, здійснення розшуку.

У високій «науковій» інтерпретації піднімаються спорохнявілі догми про використання лайдетекторів для діагностики злочинця, кінесики, гіпнозу і нетрадиційних психоенергетичних знань у вигляді телепатії і ясновидіння, як явищ, пов'язаних з світовим розумом, всесвітом, енергетичними і інформаційними каналами¹. При цьому стверджується, що всі названі методи мають високі пізнавальні якості, що дозволяють найбільш ефективно розкривати злочини. Разом з тим методики їх застосування не називаються (не розкриваються) з тієї простої причини, що їх не існує, або тому, що їх винахід зразу виявить абсурдність концепцій, що наводяться. Для ілюстрації так званої нетрадиційності звернемося до деяких з них.

Перш за все, це лайдетектор (викривач брехні), який застосовувався в американському судочинстві (поліції) в 30-40-х рр. і

¹ Див.: *Клименко Н., Кливцов О.* Можливості використання в розслідуванні злочинів даних нетрадиційних криміналістичних та спеціальних методів // *Право України.* 1998. № 1.

був осміяний як непереконаливий ще за часів використання асоціативних експериментів, що пропонувалися Еріхом Штерном у 1908 р. Сучасні його модифікації (варіограф) нічим новим, крім більшої кількості датчиків, що реєструють психофізіологічні реакції на окремі слова-подразники, не відрізнялися і також не були взяті на озброєння. Американські суди не брали як докази показники лайдетекторів. Юридична інтерпретація фізіологічних реакцій показала свою безглуздість і ненадійність.

Найбільш наближені до проблем інтуїтивного пізнання, як нічим не поясненого осяяння, пропозиції щодо використання як нетрадиційних методів у розслідуванні телепатії і ясновидіння. Телепатія, як твердять автори таких пропозицій¹, це передача і прийом думок та інших елементів психічної та інтелектуальної діяльності людини на відстані з допомогою пси-енергії, без використання органів відчуття. Це явище розглядається як особлива форма інформації або спілкування живих істот, що виражається у безпосередньому впливі нервово-психічних процесів однієї істоти на нервово-психічні процеси іншої. Прийом і передача інформації відбувається на кількох рівнях.

Слід відзначити, що подібного роду ефемерні міркування щодо невидимого і непоясненого неможливо уявити у слідчо-судовій діяльності ні в розумовому, ні в практичному варіанті. Більш того, експерименти з телепатії, що проводилися Академією наук СРСР ще тридцять років тому, підтвердили необґрунтованість теорії, що висувається, її повну безпомічність, результатом чого було закриття тематик і відповідних лабораторій.

До категорій, близьких за своєю сутністю до таких, що ідеалістично трактують інтуїтивні осягання тих або інших явищ чи факторів, належить поняття ясновидіння. Останнє пояснюється як процес надчуттєвого сприйняття об'єктивного світу, здатність сенситиву сприймати в процесі біоінформаційного обміну зображення об'єктів, на які він настроївся, іншими словами, це спроможність сприйняття фактів, що виникає поза аналізом певної інформації. Йдеться про надвідчуття, осяяння, особливе бачення об'єктів, події, фактів особою, що володіє позамежною чутливістю. У своєму більш доступному розумінні — це люди, що вва-

¹ Див.: Клименко Н., Кливцов О. Вказ. праця. С. 99.

жають себе екстрасенсами, які осягають істину невідомими (таємними) шляхами.

Численність екстрасенсів у наш час, їх ворожильні методики, звернення до астральних сил не може не викликати скептичного ставлення на рівні чорної і білої магії або до вміло чи невміло прихованого шарлатанства. Науковий пошук у цьому відношенні і сенсаційні знахідки показали, що звернення до ясновидіння є ніщо інше, як «чортівня» («нечиста сила»), далека від наукових досліджень. Цікаво також і те, що звернення слідчих до ясновидців з метою одержання допомоги у розшуку вбитих і встановлення вбивць, повністю спростували їх можливості і тим більше науковий пошук.

Проголошення і запровадження таких методів, позбавлених наукової основи, і більше того, створення методичних рекомендацій щодо їх використання орієнтують практику судово-слідчої діяльності на запровадження антинаукових методів одержання доказової інформації, відмову від наукових постулатів формування внутрішнього переконання, їх заміну інтуїтивними, незрозумілими припущеннями, які легко можуть бути використані у непорядних корисних цілях.

Проникнення в практику судочинства результатів такого роду нібито наукових досліджень тягне за собою не лише порушення законності, але й етичних норм, що є головними підвалинами гуманного ставлення до особи, яка потрапила до орбіти судового процесу.

Слід зазначити, що запровадження вказаних методів грубо протирічить Конвенції проти знущань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поведіння і покарання, прийнятої Генеральною асамблеєю ООН у 1994 р.

Законодавча регламентація у судочинстві правил, що не припускають психічного насильства і приниження особи, стане важливою гарантією додержання демократичних свобод у державі.

Надійшла до редколегії 15. 02. 99

В. Голіна, проф. НЮА України

Рецидивна злочинність в Україні: причини та попередження

Рецидивна злочинність обумовлюється загальними причинами і умовами, які породжують і сприяють злочинності взагалі, та специфічними причинами і умовами, пов'язаними з обставинами вчинення першого злочину, процесом виконання покарання, постпенітенціарним періодом, котрі впливають на вчинення саме повторних злочинів.

Отже, причини і умови рецидивної злочинності — це комплекс взаємодіючих детермінант¹, пов'язаних з несприятливим зовнішнім середовищем і особою злочинця, які обумовлюють продовження злочинної діяльності.

Спеціальні причини і умови (детермінанти) рецидивної злочинності можна розподілити на три групи: 1) детермінанти, пов'язані з першою судимістю, першим вчиненням злочину особою; 2) детермінанти, обумовлені процесом відбування покарання, особливо покарання шляхом позбавлення волі; 3) детермінанти, які впливають на постпенітенціарну адаптацію. Розглянемо цей комплекс.

1. Детермінанти, пов'язані з першим засудженням, першим вчиненням злочину, є загальними щодо первинних і повторно вчинених злочинів. Соціально-економічні та політичні обставини у країні, особливості сімейного виховання, вплив несприятливого найближчого оточення і засобів масової інформації, генетичні передумови становлення особи (нахили, темперамент, інтелект, спадкові соматичні і психічні хвороби, акцентуації та ін.), конкретні життєві ситуації, які вбирають в себе у певний час різні криміногенні явища, — все це формує особистість з системою настанов і особливостями характеру². Взаємозв'язок цих явищ виступає безпосередньою причиною будь-якого навмисного злочину і більшості необережних, у тому числі й рецидивних. Як бачимо,

¹ *Детермінанта* (від лат. *determinans* — той, що визначає, обмежує) — причина, що визначає виникнення явища.

² Див.: *Зелинський А. Ф., Оніка Л. П.* Детермінація злочину. Х., 1994. С. 6.

детермінація повторного злочину відбувається на підставі взаємодії об'єктивних і суб'єктивних явищ. Часто вони залишаються і продовжують діяти після першого засудження. Мабуть, цим пояснюється те, що кожний десятий рецидивіст раніше був засуджений до виправних робіт або умовно.

Разом з тим істотне значення для рецидиву злочинів має факт продовження перебування особи у криміногенному середовищі або повернення до нього після відбуття покарання чи умовно-дострокового звільнення. Поновлення старих зв'язків, криміногенне оточення, спілкування з особами з недавнім кримінальним минулим, встановлення нових, провокуючих на злочин контактів, обов'язки перед злочинним світом та ін. сприяють створенню злочинних угруповань і вчиненню ще більш тяжких злочинів. За вибірковими даними, близько 70% осіб, які відбули покарання, знову потрапляють у те соціальне оточення, яке раніше негативно вплинуло на них. До речі, вони й самі шукають і знаходять такі спілкування¹.

2. Вплив на рецидив злочинів другої групи детермінант, пов'язаних з негативними явищами у процесі відбування покарання у виді позбавлення волі, досить відомий. Позбавлення волі характеризується моральними, психологічними та матеріальними збитками для засуджених, внаслідок чого принижується його соціальна цінність і підвищується відчуженість особи від суспільства і навпаки. Складна і неадекватна психологічна перебудова торкається переважної більшості засуджених. Практично кожний другий засуджений має — різні за походженням, але пов'язані з місцями позбавлення волі — психічні відхилення. В колоніях перебувають переважно працездатні люди молодого віку. 47,3% з них мають вік до 30 років, 52 тис. відбувають покарання у віці до 25 років. Після 5-7 років безперервного перебування у переповнених виправно-трудовах установах настають незворотні зміни психіки. Понад 35% тих, хто звільняється, потребують спеціального психологічного чи психіатричного втручання для відновлення пристосувальних механізмів, які ослаблені чи зруйновані. За відсутності такої допомоги вони поповню-

---

¹ Див.: Криминологія. Курс лекцій / Под общ. ред. В. Н. Бурлакова и др. СПб., 1995. С. 272-273.

ють ряди рецидивістів¹. Жінки, засуджені на тривалий термін ув'язнення, у своїй більшості втрачають віру в себе, для них вирок означає проведення у місцях позбавлення волі найбільш активного періоду життя. Не маючи надії на дострокове звільнення, ці особи поступово деградуєть як у соціально-моральному відношенні, так і стосовно додержання вимог режиму відбування покарання. У них поступово розпадаються сім'ї, втрачаються соціально важливі зв'язки нормальної адаптації, руйнується особистість, і жінки знову опиняються в місцях позбавлення волі².

Теоретично головним призначенням режиму відбування покарання є виховний вплив на засуджених, а примусова регламентація їх способу життя привчає засуджених до порядку, свідомого додержання встановлених правил поведінки, дисциплінує їх, виховує потребу у праці, повагу до закону, правил співіснування, почуття колективізму та інші позитивні якості. Подібна характеристика режиму дозволяла припустити, що він дає певний простір для виявлення, формування та розвитку позитивного потенціалу особистості. Дійсність же значно спрощує ці міркування, хоча позитивні приклади були (колонія А. Макаренка, експерименти у Швеції, деяких штатах США та ін.) Але через те, що всі обставини у місцях позбавлення волі спрямовані на те, щоб жорстко регламентувати життя людини до найдрібніших деталей і тим самим убити в неї потяг до творчості, у засуджених прокидається усвідомлений або стихійний протест проти задушливих умов³. Слід мати на увазі й існування неофіційних правил кримінальної субкультури, яка протистоїть режиму. Все це створює передумови для рецидиву злочинів у місцях позбавлення волі.

Крім того, у виправно-трудовах установах мають місце втягнення засуджених у злочинний світ, нав'язування злодійських традицій і звичаїв кримінальної ієрархії засуджених, за порушення яких настає розплата, підбурювання або примушення до злочину. Часто тут збираються кримінальні зграї, які на волі займаються бандитизмом, грабежами, розбоями, вимаганням, квартирними крадіжками і т. ін.

¹ Див.: *Беца О.* Позбавлення волі: негативні соціальні та психологічні наслідки // В пошуках альтернатив тюремному покаранню: Матеріали міжнародного симпозиуму. 15-16 січня 1997 р. К., 1997. Вип. 1. С. 64.

² Див.: *Денисова Т.* Жіноча злочинність очима практика // Там само. С. 53.

³ Див.: *Степанюк А. Х., Трубніков В. М.* Режим відбування позбавлення волі в установах виконання покарання: Конспект лекції. Х., 1994. С. 7.

Таким чином, ізолюваність людини від нормального суспільства об'єктивно приводить до криміногенних наслідків, зокрема до рецидиву злочинів. Недаремно склалися вирази і думки, що «тюрма — школа злочинності», «наші тюрми є головним джерелом епідемії злочинності», «рецидив має переважно пенітенціарну природу», «чим раніше людина вчинить злочин, за який її відправляють у місце позбавлення волі, тим імовірніше, що вона знову вчинить злочин» та ін. Із загальної кількості осіб, які щороку засуджуються в Україні до позбавлення волі, більше половини вже відбували покарання.

3. Третя група детермінант рецидивної злочинності залежить від попередніх груп причин і умов і безпосередньо впливає із складної для вирішення проблеми соціальної адаптації осіб, які відбули покарання, розв'язання питань їх працевлаштування, побуту, реабілітації, контролю.

Головна мета соціальної адаптації — ресоціалізація особистості. Під ресоціалізацією розуміється процес виправлення засуджених, формування у них законослухняної поведінки, стимулювання особи на вироблення таких життєвих настанов, які відповідають соціальним нормам. Цей процес ще при виконанні покарання мав багато недоліків і негативних наслідків. Істотні недоліки притаманні йому і після звільнення засудженого з місць позбавлення волі. Фактично ж ми робимо все (з добрими намірами!), щоб десоціалізувати особистість. Практика свідчить, що десоціалізована особа майже не піддається ресоціалізації. Як показують дослідження минулих років (І. Шмаров), десь близько 60 % звільнених з місць позбавлення волі не змогли і не забажали адаптуватися до трудових колективів внаслідок того, що не подолали надто високі, на їх думку, вимоги колективу до трудової дисципліни, правил співіснування, професіоналізму, освіти тощо; бар'єру відчуженості членів колективу щодо злочинців; суперечностей, конфліктів, які виникли в колективі у зв'язку з їх появою, і т. ін.

Особливо гостро питання працевлаштування виникло сьогодні, і проблеми, з ним пов'язані, ще більше поглибились. В умовах ринкових відносин зникла та опіка над засудженими, що була характерною для 70-80-х років. У неможливості працевлаштуватися, одержати допомогу з боку держави, декваліфікованості, руйнуванні сімейних відносин, хронічних хворобах, втраті постійного місця проживання та в інших негативних обставинах закладені детермінанти рецидивної злочинності.

Повторному вчиненню злочинів сприяють недоліки, пов'язані з системою контролю за поведінкою звільнених після відбуття покарання з боку органів внутрішніх справ, які здійснюють профілактичний і адміністративний нагляд.

Перелічені групи негативних явищ, безумовно, створюють причини і умови прояву рецидивної злочинності, але вони не виключають й суб'єктивного фактора — саму людину. Чи стануть рецидивісти на злочинний шлях, залежить і від них самих. Не слід робити з рецидивістів жертв соціальних обставин або упущень у діяльності щодо попередження цієї злочинності з боку правоохоронних органів. Багато хто з рецидивістів вчиняють злочини повторно не випадково, не ситуативно, хоча трапляється й таке, а свідомо, звично, вмотивовано. Прикладів тому безліч.

Рецидивна злочинність — складне і хворобливе явище, котре (як і злочинність взагалі) притаманне людському суспільству, має свої закономірності, не може бути викоренене найближчим часом. Максимум можливого у боротьбі з нею — скорочення її до певних розмірів, утримання на певному рівні, здійснення більш ефективного контролю з боку держави за її станом та заходами боротьби з нею. Основна ідея протидії рецидивної злочинності полягає в орієнтації всього суспільства і держави на необхідність довгострокової, послідовної, комплексної, контрольованої боротьби з нею.

Важливим загальносоціальним засобом попередження рецидивної злочинності є вдосконалення виховання людини. Це — найтриваліший і важкий, але й найнадійніший засіб попередження рецидивної злочинності, бо зникає її база — широка первинна злочинність. Самовиховання, сім'я, школа, оточуюче середовище, колектив трудящих, суспільство і держава повинні створити єдину виховну систему. При здійсненні цього напрямку загальносоціального попередження рецидивної злочинності на ранній стадії соціалізації особи необхідно: відтворити в Україні єдину виховно-профілактичну систему; забезпечити неповнолітнім і молоді реалізацію конституційного права на виживання і розвиток; змінити принцип виділення матеріальних витрат на розвиток, виховання, охорону здоров'я дітей і підлітків.

Спеціально-кримінологічне попередження рецидивної злочинності складається з двох головних напрямків: 1) кримінологічної профілактики; 2) запобігання і припинення повторних злочинів.

Кримінологічна профілактика — це головним чином випереджаючий напрямок попередження рецидивної злочинності. Її попередження необхідно починати з попередження первинної злочинності неповнолітніх. Слід рішуче усувати недоліки в професійній діяльності фахівців, які відповідають за процеси навчання та виховання дітей, підлітків, молоді; вживати заходів щодо зменшення впливу негативних умов мікросередовища, що потребує творчих пошуків нових профілактичних новел; нейтралізувати сімейне неблагополуччя, де формуються стійкі криміногенні риси майбутнього рецидивіста; заборонити деморалізуючу пропаганду в засобах масової інформації цинічної позиції щодо досягнення особою матеріальних благ, сексуальної свободи, задоволення надлишкових потреб за будь-яку ціну тощо.

Попередження рецидивної злочинності неможливе без підриву і руйнування кримінальної субкультури, традиції та звичаї якої суперечать принципам загальних людських цінностей і спрямовані на утримання особи в злочинних тенетах. Настав час розробити і впровадити дійові заходи протидії кримінальній субкультурі в місцях позбавлення волі аж до зміни концепції умов утримання засуджених.

Істотним резервом попередження рецидиву злочинів є подальше вдосконалення правоохоронної діяльності, зокрема виявлення і розкриття злочинів, неухильного забезпечення принципів невідворотності і більш суворого покарання злочинців за вчинення нового злочину, що потребує, можливо, зміни самого принципу призначення покарання за сукупністю злочинів і вироків.

Важливу роль у попередженні нових злочинів покликана відіграти пенітенціарна і постпенітенціарна робота виправно-трудових установ та органів внутрішніх справ (кардинальна зміна умов утримання засуджених, зняття невинуватених обмежень, руйнування тюремного співництва, вдосконалення системи адміністративного нагляду, соціального контролю і допомоги тощо).

З метою підвищення рівня постпенітенціарної профілактики рецидивної злочинності заслуговують на увагу пропозиції щодо розроблення і прийняття Закону України «Про постпенітенціарну систему», де б законодавчо визначалися права і обов'язки державних органів і громадських організацій щодо соціальної адаптації засуджених; створення державної постпенітенціарної системи опікування з метою надання допомоги і підтримання засуджених

до позбавлення волі; впровадження патронажної служби, яка б проводила соціальну роботу та здійснювала нагляд за звільненими, надаючи їм психопедагогічної, психотерапевтичної, наркологічної, психіатричної, медичної, правової, фінансової та іншої допомоги, що сприяло б зменшенню соціального відчуження; максимального стимулювання участі органів місцевого самоврядування, громадських і релігійних організацій, спілок, рухів, соціальних груп, партій, окремих громадян у соціальній адаптації тих, хто відбув покарання¹.

Особливу увагу слід звернути на відновлення серйозної профілактичної роботи з такими складними категоріями осіб, звільнених після відбуття покарання з місць позбавлення волі, як психічно хворі, хронічні алкоголіки, наркомани, психопати, соціопати та ін. Ступінь їх соціальної запущеності, характер судимостей, поведінка у місцях позбавлення волі і після звільнення, соматична і психічна обтяженість роблять профілактичну діяльність щодо попередження рецидиву майже безперспективною. В цьому разі вкрай важливо функціонування у кожній області держави центрів соціальної адаптації, ресоціалізації, які включають соціально-психологічну і наркологічну служби, що зменшує гостроту проблеми постпенітенціарного періоду.

В основі заходів запобігання і припинення рецидиву злочинів лежать такі напрями, як: переорієнтація антисуспільної установки осіб, які звільняються з місць позбавлення волі або відбувають покарання на волі; активні контрзаходи; організаційно-превентивна робота.

Кримінологічні дослідження показують, що значна група рецидивістів учиняє нові злочини у перші дні перебування на волі. Очевидно, що певна частина звільнених після відбуття покарання виходить на волю з наміром продовжувати злочинну діяльність і часом не приховує цих своїх поглядів. Отже, запобігання рецидиву злочинів зводиться до того, щоб спонукати необмежене коло відбуваючих покарання і звільнених від нього відмовитися продовжувати злочинну діяльність. Зрозуміло, що для переорієнтації

---

¹ Див.: *Беца О.* До питання про створення в Україні соціальної служби по роботі з особами, звільненими з місць позбавлення волі // В пошуках альтернатив тюремному покаранню. С. 66-67; *Трубников В. М.* Социальная адаптация лиц, освобожденных от отбывания наказания. Х., 1990.

установки на продовження злочинної поведінки необхідна система конкретних групових і індивідуальних заходів (належний рівень поінформованості органів внутрішніх справ з боку виправно-трудових установ про вірогідних рецидивістів, відповідно робота з особами, які поставлені на профілактичний облік і під адміністративний нагляд, працевлаштування, створення нового сприятливого середовища, налагодження сімейних та родинних зв'язків, лікування та ін).

Активні контрзаходи запобігання та припинення рецидивних злочинів являють собою рішучі дії щодо схилення осіб до добровільної відмови від продовження злочинної поведінки, розкладу злочинних угруповань та ізоляції лідерів, авторитетів, організаторів; контроль за додержанням правил і обмежень адміністративного нагляду з притягненням винних в їх порушенні до відповідальності; соціальна і матеріальна допомога тим, хто має твердий намір відмовитись від злочинної діяльності і т. ін.

Організаційно-превентивною роботою охоплюється коло заходів, спрямованих на більш результативну організацію постпенітенціарної практики боротьби з рецидивною злочинністю. З метою надання державної і громадської допомоги доцільним є створення благодійних спецфондів для засуджених; організація безкоштовних нічліжок для безпритульних осіб, інвалідів, хворих; більш широке залучення до процесу ресоціалізації релігійних організацій, соціальних груп, окремих громадян; налагодження в країні через засоби масової інформації за допомогою і підтримкою громадськості контрпропаганди злочинної ідеології; протидія залученню до злочинної діяльності неповнолітніх, молоді, жінок. До заходів цього напрямку боротьби з рецидивною злочинністю належать також: законотворча робота щодо вдосконалення кримінального, кримінально-процесуального, адміністративного, виправно-трудового законодавства відносно кола питань, пов'язаних з різними аспектами проблеми рецидиву злочинів; підвищення професійної якості оперативно-розшукової роботи по виявленню і припиненню злочинної діяльності злісних рецидивістів, професіональних і організованих злочинців; повне виявлення професіонального криміналітету; надійна взаємодія і координація зусиль правоохоронних органів у виконанні програм боротьби з рецидивною злочинністю, організація її прогнозування та планування.

Потребує налагодження і вдосконалення міжнародне співробітництво правоохоронних органів у сфері боротьби з рецидивною злочинністю.

Надійшла до редколегії 26. 10. 98

О. Кальман, доц. НЮА України

Проблеми боротьби з корупцією на сучасному етапі державотворення

Проблема корупції постала сьогодні одним із надзвичайно важливих і актуальних питань функціонування державного механізму і розвитку суспільства. Як підкреслив В. Дурдинець, цей негативний чинник серйозно поглиблює кризу довіри до держави, її владних структур, зводить нанівець їх авторитет і громадську активність людини, сприяє значному послабленню принципу верховенства закону, як іржа, роз'їдає основи державності і моралі¹.

Різноманітні прояви корупції в Україні є значною перешкодою на шляху розбудови демократичної, правової держави, функціонування її економіки, надання іноземних і внутрішніх інвестицій.

Кримінологічні дослідження, повідомлення засобів масової інформації підтверджують поширеність цього явища у владних структурах і гостроту реакції більшості наших громадян на факти корупції, хабарництва.

Ціна, щоб терпіти цю суспільно небезпечну хворобу, є надзвичайно великою для суспільства², і це стало головною передумовою розробки Концепції боротьби з корупцією в Україні на 1998-2005 роки, затвердженої Указом Президента України від 24 квітня 1998 р.

У політичному житті суспільства найбільшу небезпеку викликають негативні наслідки послаблення регулюючої ролі виконавчої влади у суспільних відносинах, що призвело до різкого зниження дисципліни, безконтрольності державних чиновників, корупції на всіх рівнях державної влади.

¹ Див.: Дурдинець В. Утверджувати принципи доброчесності: Боротьба з корупцією і організованою злочинністю // Юрид. вісник України. 1997. № 51. С. 4.

² Див.: Там само.

Проведене нами опитування громадської думки показало, що більше половини населення України (56,7%) використовує для вирішення своїх життєвих проблем такий засіб, як давання хабара. 9,7% давали хабара працівникам виконавчих комітетів рад народних депутатів, 16,7% — керівникам промислових підприємств, 35,4% — працівникам правоохоронних органів, з них 19,4% — працівникам органів внутрішніх справ, 38,7% — іншим державним службовцям.

Слід відзначити також, що у суспільній свідомості сформувалася чітка установка на те, що хабарництво і корупція — це притаманне нашому суспільству явище. 87,9% опитаних заявили про це у своїх відповідях і лише 6,1% висловили думку, що такі явища засуджуються суспільною мораллю, а 3% — назвали це злочинною поведінкою.

Вивчення механізму давання хабара показало, що побоювання бути притягнутим до кримінальної відповідальності відсутнє як у хабарника, так і у особи, що дає хабара. 65,5% опитаних давали хабара без посередників. Не є характерним і вимагання хабара. Лише 38,9% респондентів заявили, що з них вимагали хабара. Головним предметом хабарництва, як і раніше, були гроші — 40,4%, продукти споживання — 14,9%, лікєро-горілчані та коньячні виробы — 31,9%, промислові товари — 6,4%, надання послуг хабарнику — 6,4%. Слід також відзначити і невеликі суми хабара. Так, 55,5% опитаних давали хабара у розмірі до 50 грн., 22,2% — від 51 до 100 грн., решта — понад 100 грн., при цьому 52% давання хабара оформлювали як подарунок посадовій особі.

У процесі дослідження вивчалася і ставлення населення до діяльності правоохоронних органів, а також оцінка цієї діяльності у сфері боротьби з хабарництвом. Задовільною цю роботу визнали лише 22,2% респондентів, незадовільною — 77,8%. На запитання, чому не звернулися до правоохоронних органів з повідомленням про вимагання хабара або про факт його передачі, опитувані відповіли: немає сенсу (25,8%), головне — позитивне вирішення питання (32,3%), не даси — нічого не доб'ється, оскільки всюди кругова порука (16,1%). Таким чином, можна висновувати, що населення не вірить в соціальну справедливість і можливість правоохоронних органів надійно захистити його від хабарників і протистояти цьому явищу.

Явище корупції є багатограним, і воно знаходиться не тільки в українському національному вимірі. Корупція нині стала масштабним не тільки в українському, а й у міжнародному аспекті явищем.

Боротися з різноманітними корупційними проявами досить складно. Але і вдаватися до крайнощів при цьому не треба. Це явище притаманне будь-якому суспільству, і боротися з ним слід зважено. Ніякі заклики до посилення кримінальної відповідальності, прийняття радикальних засобів боротьби, як свідчить історичний досвід, не спрацьовують.

Боротьба з корупцією є складовою частиною боротьби зі злочинністю у державі в цілому. Вона передбачає реалізацію комплексу політичних, ідеологічних, правових, економічних, організаційних заходів у різних сферах життєдіяльності держави, спрямованих на забезпечення належних умов для нормального функціонування усіх ланок державного апарату; захист конституційних прав і інтересів громадян; реалізацію заходів щодо попередження, виявлення, припинення і протидії корупції; встановлення над її проявами ефективного соціально-правового контролю.

Ефективна боротьба з проявами корупції не може бути здійснена в результаті разових і короткочасних акцій того чи іншого ступеня активності і суворості на будь-якому рівні, а потребує довготривалих соціально-економічних, політичних та правових перетворень у суспільстві. Тому складовою частиною цієї боротьби має бути постійна діяльність усіх суб'єктів цієї боротьби, спрямована на:

- усунення та знешкодження політичного, економічного та законодавчого підґрунтя проявів корупції;
- посилення дисциплінарної, адміністративної, цивільно-правової та кримінальної відповідальності за корупційні діяння, особливо за найбільш небезпечні їх види;
- вдосконалення і реформування діяльності правоохоронних органів у сфері боротьби з корупцією.

Головна стратегічна мета боротьби з корупцією — забезпечення і впровадження заходів, спрямованих на зменшення темпів зростання корупційних діянь з подальшою їх стабілізацією і значним зменшенням рівня цих явищ в суспільстві у майбутньому, створення надійної системи соціального контролю і протидії.

Реалізація головної мети боротьби з корупцією і встановлення над нею дійового соціального контролю потребує вирішення таких завдань:

- з'ясувати реальний рівень, структуру, динаміку, механізм та масштаби не тільки зареєстрованої, а й латентної корупції;

- виявити причини та умови соціально-політичного, соціально-економічного та правового характеру, що сприяють корупції;

- визначити і оцінити можливості практичної реалізації комплексу заходів щодо попередження, протидії та встановлення контролю за проявами корупції;

- визначити суб'єктів боротьби з корупцією та їх компетенцію, стратегію і тактику, а також завдання суб'єктів правоохоронної діяльності по виявленню фактів корупції;

- вирішити питання реформування антикорупційного законодавства по різних галузях права, правового, кадрового, інформаційно-аналітичного, просвітницького, наукового забезпечення усієї системи боротьби з корупцією;

- проаналізувати діяльність окремих інститутів державної служби, повноваження посадових осіб та інших службовців, у необхідних випадках реорганізувати їх і чіткіше регламентувати службові повноваження з метою зменшення потенційних можливостей для зловживання державним службовцем своїм посадовим становищем;

- вирішити питання про підвищення рівня матеріального забезпечення державних службовців з низькими окладами і встановлення доплат до їх заробітної плати залежно від кількості та якості їх роботи;

- запровадити більш ефективну систему конкурсного відбору на заміщення посад державних службовців усіх рівнів на підставі тестування та професійних іспитів;

- запровадити адміністративну юстицію для розгляду справ по судовому захисту прав громадян на управлінські послуги;

- вивчити законодавчий, правозастосовний, організаційний досвід інших країн у сфері боротьби з корупцією;

- інформаційно забезпечити боротьбу з корупцією

Стратегія боротьби має бути спрямована на профілактику корупційних діянь. Але з урахуванням вимог сьогодення та прогнозів на найближчу перспективу, пов'язаних з поширенням злочинності, зокрема організованої і в сфері економіки, великим рівнем її латентності, реальною можливістю подальшої тінізації економіки та зміцнення корумпованих елементів і кримінальних структур, успішна боротьба з корупцією в таких умовах неможлива без посилення репресивних заходів, пов'язаних з кримінальною відповідальністю, активізацією роботи правоохоронних органів по своєчасному викриттю злочинів і покаранню злочинців. Чинне законодавство повною мірою дає правоохоронним органам таку можливість.

Тактика боротьби повинна мати практичну спрямованість на вирішення невідкладних перспективних завдань боротьби з корупцією на різних етапах реалізації Концепції, чітке визначення компетенції суб'єктів боротьби і заходів, які вони мають вживати в тому чи іншому випадку.

Враховуючи ту обставину, що корупція — це не один якийсь конкретний злочин і навіть не сукупність злочинів, а сукупність аморальних, дисциплінарних, адміністративних, кримінальних вчинків, засоби боротьби з корупцією повинні мати субординаційний характер і бути взаємопов'язані.

На сучасному етапі тактика боротьби зі злочинністю має бути першочергово спрямована на такі види корупційних діянь, які зараз становлять найгострішу проблему для держави з урахуванням розміру збитків, що завдаються ними суспільству. Без сумніву, це кримінальна корупція. Тому головне зараз — активізація діяльності правоохоронних органів по викриттю і покаранню злочинців з використанням відновлених прийомів і засобів ОВС у тих сферах, де цей вид корупції має найбільше місце: у виконавчих, представницьких і контролюючих органах, правоохоронних органах, банківській, підприємницькій сферах та ін. Паралельно необхідно розвивати і посилювати рівень соціального контролю за діяльністю посадових осіб з широким залученням громадськості і вдосконалювати чинне законодавство.

Для координації дій різноманітних суб'єктів боротьби з корупцією (правоохоронних, контролюючих, представницьких, виконавчих, органів місцевого самоврядування та громадськості) і встановлення контролю за її проявами необхідним є впровадження централізованого керівництва усією системою боротьби з корупцією. Таке централізоване керівництво дасть змогу організувати тісну взаємодію спеціальних органів по боротьбі з корупцією. Потрібна логічна і організована система органів, методів та механізмів боротьби з корупцією на основі чіткого розподілу обов'язків між ними, концентрації і координування спільних зусиль. А більш доцільним було б зосередити оперативну і слідчу роботу в єдиному органі.

В подальшому, по мірі змін у соціально-політичному та економічному житті суспільства, необхідно коригувати стратегію і тактику боротьби з корупцією в напрямку пошуку оптимального співвідношення репресивних і попереджувальних заходів.

Стратегію і тактику боротьби з корупцією мають визначати високий рівень нормативності, чітке законодавче врегулювання,

системність заходів. Але головне у цій справі — наявність свідомої, а не декларативної, політичної волі лідерів держави для реалізації послідовних і дійових антикорупційних законів, стратегій і програм. Без твердої політичної волі заяви Президента, уряду, окремих їх представників про наміри знешкодити це зло і реформувати державну службу залишаються лише риторичними.

Як свідчить світовий і наш історичний досвід, усі спроби реформувати державний апарат і примусити його слугувати суспільству та окремим громадянам розбивалися о державний апарат. А тверда рішучість окремих лідерів держави боротися проти корупції, як правило, зазнає поразки від впливу багатьох змінних: політичних, суспільних, особистих. Тому сутність поняття «політична воля» має полягати не у намірах репресивного характеру, а у площині створення такого правового поля для діяльності державного апарату, яке б сприяло абсолютній недоцільності зловживання службовим становищем через створення відповідних стимулів і встановлення жорсткої відповідальності. Тільки завдяки такому підходу можна забезпечити порядок, при якому державний апарат слугував би суспільству, а не своїм особистим інтересам.

Надійшла до редколегії 11. 01. 99

*М. Романов, канд. юрид. наук,
А. Кріштон, науковий
співробітник ХНДІСЕ*

Ситуалогічна експертиза як засіб встановлення механізму дорожньо-транспортної пригоди

Найважливішим завданням розслідування і судового розгляду справ про дорожньо-транспортну пригоду (ДТП) є встановлення того, як вона виникла, протікала та закінчилася. Відмічена сума відомостей характеризує зміст поняття «механізм події ДТП».

Практика розслідування і судового розгляду справ про ДТП показала, що вони відбуваються у короткі відрізки часу, виключаючи можливість сприйняття людиною їх подробиць. Крім цього, саме подія ДТП становить собою відтворення дій законів руху транспортних засобів, без знань яких порозуміти механізм приго-

ди є нерідко неможливим. Усе це обумовило формування і розвиток судової ситуалогічної автотехнічної експертизи, одним із завдань якої є встановлення механізму ДТП на підставі використання спеціальних пізнань.

Терміни «ситуаційне дослідження», «ситуаційна експертиза» були запропоновані Г. Грановським. На його думку, предметом ситуаційної (ситуалогічної) експертизи є подія злочину в цілому: його місце, час, структура, стадії його процесу, а також встановлення осіб, які брали участь у ньому¹.

Погляд Г. Грановського на ситуаційну експертизу був підданий критиці, сутність якої зводилася до наступного. Ситуаційна експертиза не має права на існування з процесуально-правової точки зору, оскільки зміст даної експертизи вичерпує весь процес доказу. Тому при провадженні цієї експертизи відбувається підміна слідчого, судді судовим експертом, що за законом недопустимо².

Наведені критичні зауваження не можна визнати безспірними. З'ясуємо, чи відповідає предмет дослідження ситуалогічної експертизи компетенції судового експерта. Із зовнішньої сторони будь-які події злочину — це певні зміни матеріальної дійсності, що містять в собі прояв динамічних (силових) процесів, просторово-часових зв'язків і т. ін. Розглянуті по відношенню до суспільства дані зміни шкідливі, небажані. Таким чином, відмічені зміни матеріальної дійсності набувають характеру злочинних тільки внаслідок включення їх в систему соціальних відносин, оцінок.

Базуючись на викладеному, в події злочину, як вірно відмічає Г. Кригер, можна виділити два аспекти: матеріально-фактичний та соціально-правовий. Вони створюють дві підстави кримінальної відповідальності, які виступають завжди в єдності, але характеризують злочин з різних сторін: з точки зору його матеріального змісту — як суспільно небезпечну дію, конкретний акт людської поведінки, факт реальної дійсності (матеріальна підстава) і з юридичної точки зору — як сукупність ознак змісту злочину (юридична підстава)³.

¹ Див.: Грановский Г. Л. Криминалистическая ситуационная экспертиза места происшествия // Рефераты научных сообщений на теоретическом семинаре криминалистических чтений. М., 1977. Вып. № 16.

² Див.: Белкин Р. С. Курс советской криминалистики. Криминалистические средства, приемы и рекомендации. М., 1978. Т. 3.

³ Див.: Кригер Г. Состав преступления и его значение // Сов. юстиция. 1982. № 6. С. 8.

Розслідувати злочин — це означає встановити два наведених його аспекти (матеріальну та юридичну підстави відповідальності). Встановлення матеріально-фактичного аспекту злочину нерідко вимагає використання спеціальних знань, у зв'язку з чим слідчий, суд призначають судові експертизи. Для встановлення юридичного аспекту події злочину судові експертизи, розуміється, не проводяться (з питань права судова експертиза не може мати місця).

У більшості випадків при розслідуванні злочину слідчий, суди, керуючись загальножиттєвими знаннями, самостійно встановлюють, як це сталося. Однак слідча і судова практика розслідування кримінальних справ (особливо справ про ДТП) свідчить, що нерідкі випадки, коли вирішення питань матеріально-фактичного плану потребує використання спеціальних знань: по-перше, для встановлення необхідної доказової інформації спеціального характеру, яка нерідко створює відправну базу вирішення поставленого перед експертизою завдання; по-друге, для аналізу та оцінки виявленої доказової інформації, що необхідно для вирішення ситуалогічного завдання. Коли при цьому призначається судова ситуалогічна експертиза, вона не буде втручанням у компетенцію слідчого, суду внаслідок таких обставин.

Вирішення питання ситуалогічного характеру не охоплює усі сторони події злочину, а відноситься лише до її матеріально-фактичної сторони. За межами експертного дослідження залишаються питання юридичної підстави кримінальної відповідальності. Тому немає достатніх підстав відносно того, що ситуалогічна експертиза вичерпує весь процес розслідування по справі. Крім того, необхідно враховувати і ту обставину, що не всі елементи події злочину відображуються в матеріальній обстановці місця пригоди, доступного для дослідження судового експерта. Тому в процесі проведення ситуалогічної експертизи не встановлюється подія злочину в повному обсязі предмета доказування по справі, а досліджується лише матеріально-фактичний аспект події і то тільки у тій частині, для встановлення котрої треба використовувати спеціальні пізнання. Тому які-небудь процесуально-правові «протипоказання» відносно ситуалогічної експертизи відсутні.

Викладене дає підставу для висновку про те, що ситуалогічна експертиза як вид судово-експертного дослідження становить собою певну форму використання слідчим, судом спеціальних пізнань для встановлення матеріальної істини по справі.

ДТП, як відомо, супроводжується виникненням різноманітних слідів. Слідова інформація і являє собою відправну базу ситуалогічної експертизи. В широкому розумінні, сліди — це різноманітні зміни в матеріальній дійсності, за якими можна судити про об'єкти та явища, що залишили їх. Сліди ДТП можна поділити на два види: морфологічні та субстратні.

Морфологічний слід становить собою зміну форми, структури (характеру) поверхні слідосприймаючого об'єкта внаслідок дії на нього слідоутворюючого, наприклад, слід від протектора автомобільної шини на вологому узбіччі, погнуття кінця бампера автомобіля як наслідок удару в придорожний стовпчик.

Однак подія ДТП залишає сліди не тільки у вигляді зовнішніх морфологічних змін того чи іншого предмета. Слідами ДТП є також деякі причинно-пов'язані з пригодою речові об'єкти: уламки фарного скла і світосигнальної апаратури, деталі вузлів і механізмів транспортного засобу, відщепи від дерев'яних дошок бортів автомобілів, частки лакофарбувального покриття автомобільних кузовів, крил, речовина вантажу, що перевозиться, і т. ін. У названих слідах як сигнал інформації виступає само субстратне утворення — матеріальний об'єкт. Тому дані сліди мають назву субстратних.

Морфологічні та субстратні сліди використовуються при розв'язанні питань ситуалогічного характеру. Однак не це визначає специфічність ситуалогічних експертних досліджень. Їх особливістю в аспекті вивчення слідової інформації є те, що у процесі судового-експертного пізнання включається саме місце ДТП як інтегративна слідова система, що містить відмічені види слідів. Судово-експертна практика раніш не знала зазначеного об'єкта дослідження як сліду.

Системний слід — місце ДТП — для ситуалогічного судово-експертного дослідження може бути поданий у речово-натуральному вигляді (експертне дослідження безпосередньо місця пригоди). Між тим у справах про ДТП звичайні випадки, коли згаданий системний слід вивчається за наслідками проведених слідчих дій: протоколами оглядів, схемами, фотознімками і т. ін.

Характер судово-експертного ситуалогічного дослідження ставить специфічні вимоги до фігури самого експерта-автотехніка. Від нього вимагаються знання в галузі як судової автотехніки, трасології (автотранспортної трасології), так і криміналістики взагалі. Експерт повинен також мати чіткі уявлення про за-

вдання, які вирішуються судово-медичною і судово-біологічною експертизами, оскільки ситуалогічні дослідження події ДТП часто проводяться в межах комплексної експертизи за участю відповідних фахівців.

Розглядаючи характеристику судової ситуалогічної експертизи ДТП, уявляється за доцільне торкнутися питання про співвідношення понять «слідча ситуація» та «ситуаційна експертиза». На думку Д. Турчина, термін «слідча ситуація» має зовсім інший зміст, ніж термін «ситуаційна експертиза»¹.

З таким твердженням не можна не погодитися. Проте воно не виключає тісний зв'язок між цими поняттями. Дійсно, слідча ситуація — це сукупність даних, що характеризують обстановку, в якій діє слідчий, а не судовий експерт. Д. Турчин у слідчій ситуації виділяє три її істотні сторони: 1) тактичну, яка визначає позицію учасників кримінального процесу; 2) комунікативну, яка визначає взаємовідносини учасників кримінального процесу; 3) матеріальну, яка створюється тоді, коли суб'єкт пізнання має справу з матеріальними слідами злочину².

Відмічена третя (слідова) сторона слідчої ситуації якраз і є відправною базою для ситуаційної експертизи. Звідси випливає, що чим повніше буде відображена в слідчій ситуації її матеріальна (слідова) сторона, тим більше буде можливостей успішно здійснити ситуаційну експертизу. Разом з тим згідно з вищенаведеним уявляється за доцільне, щоб уникнути хибного тлумачення поняття «ситуаційна експертиза», використовувати термін «ситуалогічна експертиза».

Для визначення природи та специфічних особливостей ситуалогічної експертизи розглянемо деякі елементи понятійного апарату судової ситуалогії, яка зараз формується як наукова галузь знань.

Відправним поняттям відміченої галузі криміналістичних знань є поняття «подія» та «ситуація». Під подією розуміється процес взаємодій об'єктів матеріальної дійсності, що супроводжуються передачею матерії, енергії та інформації. Це відтворює субстанціональну підставу події. Остання присутня у кожній події, в тому числі події злочину. Подія, розглянута з урахуванням часового параметру, іменується ситуацією. Таким чином, прив'язування до

¹ Див.: Турчин Д. А. Теоретические основы учения о следах в криминалистике. Владивосток, 1983. С. 60.

² Див.: Там само. С. 121.

часу відрізняє поняття «ситуація» від поняття «подія». У різних наукових дисциплінах поняття «ситуація» та «подія» співвідносяться одне з одним по-різному. Наприклад, в історіографії поняття «ситуація» ширше за змістом, ніж поняття «подія». «Подія виділяється усередині ситуації», — пише О. Ракітов¹.

У судово-експертній практиці встановилося інше співвідношення обсягів зазначених понять: поняття «подія» за своїм змістом ширше, ніж поняття «ситуація». Наприклад, у структурі події ДТП можна виділити небезпечну та аварійну ситуації. Поряд з поняттями «подія» та «ситуація» у судової ситуалогії істотне значення має й поняття «ситуалогічне дослідження (аналіз) події».

Ситуаційне дослідження події становить собою пізнавальний акт, спрямований на встановлення механізму події як процесу зміни ситуацій, тобто переходу одних ситуацій в інші. Таким чином, у плані ситуалогічного дослідження розв'язати питання, як відбулася подія, означає не що інше, як провести реконструкцію ситуацій, котрі створили структуру події.

У ситуалогічному дослідженні ДТП широко використовується поняття «дорожньо-транспортна ситуація». Воно означає сукупність обставин, що характеризують взаємодію елементів системи «водій-автомобіль-дорога-середовище» («ВАДС»), які склалися на певний відрізок часу.

Разом з терміном «дорожньо-транспортна ситуація» при ситуалогічному аналізі ДТП застосовується термін «дорожньо-транспортна обстановка». За словниками терміни «ситуація», «обстановка» являють собою слова-синоніми. Проте в практиці ситуалогічних досліджень ДТП термін «ситуація» застосовується, коли треба підкреслити, що це не просто обстановка, а обстановка, що змінюється в просторово-часовому відношенні, тобто термін «ситуація» несе динамічні риси на відміну від терміна «обстановка», який тяжіє до статички.

Ситуаційне дослідження події потребує чіткого уявлення про зміст самого поняття «механізм пригоди». Розглянемо дане питання докладніше.

У судово-слідчій та судово-експертній практиці під механізмом ДТП розуміється процес екстремальної взаємодії елементів системи

¹ Ракітов А. И. Историческое познание. Системно-гносеологический подход. М., 1982. С. 82.

«ВАДС», що включає до себе людські жертви та заподіяння матеріальних збитків. У цьому визначенні використане поняття «екстремальна взаємодія», яке потребує свого роз'яснення.

Під екстремальною розуміється взаємодія елементів системи «ВАДС» в умовах, коли подальше керування транспортним засобом за раніш наміченим планом є неможливим через виникнення загрози безпеки руху.

Як предмет ситуалогічного дослідження механізм ДТП включає до себе аналіз речово-енергетичної та аварійної складових.

Речово-енергетична складова відображує процес ДТП як передачу матерії, енергії та інформації. Розрізняють два аспекти встановлення речово-енергетичного механізму ДТП: кінематичний (кінематика описує тільки траєкторію руху тіл) та динамічний (описує рух, пов'язаний з проявом сил).

Наведемо приклад описання кінематичної сторони речово-енергетичного механізму ДТП.

По справі про зіткнення автомобіля «ГАЗ-53» з автомобілем «Жигулі» у висновку судово-автотехнічної експертизи відмічалося наступне. Автомобіль «Жигулі» під час руху потрапив правими колесами на узбіччя. Спробувавши виїхати на асфальтовану проїжджу частину, водій «Жигулів» повернув передні колеса автомобіля вліво. В якусь мить, одержавши достатнє зчеплення з краєм асфальту, праве переднє колесо автомобіля виїхало на проїжджу частину. Оскільки передні колеса автомобіля були повернуті вліво, «Жигулі» різко, під кутом були відкинуті ліворуч, на ліву сторону дороги, де трапилось зіткнення з автомобілем «ГАЗ-53», котрий рухався у зустрічному напрямку.

Динамічний аспект речово-енергетичної складової механізму ДТП являє подію пригоди як процес силової (ударної) взаємодії елементів системи «ВАДС», в якому можна відокремити початкову, кульмінаційну та фінальну (кінцеву) стадії.

Початкову стадію механізму ДТП визначають ознаки, які вказують на те, що ті чи інші елементи, процеси в системі «ВАДС» в розглядуваний момент почали набувати характеру причинно діючих факторів, котрі викликають виникнення пригоди. Наприклад, у справах про зіткнення транспортних засобів як початковий етап механізму ДТП береться відрізок часу від миті, коли водії побачили один одного, і до миті контакту керованих ними транспортних засобів. Нерідко вивчення тільки початкової стадії механізму ДТП дозволяє встановити справжні причини виникнення пригоди.

Кульмінаційна стадія — це етап механізму ДТП, коли енергетичні, ударно-силові характеристики взаємодій елементів «ВАДС» досягають максимальних значень: мить співудару транспортних засобів, наїзд на нерухому чи рухому перешкоду і т. ін. Як відмічається в літературі, даний етап механізму ДТП пояснює характер і тяжкість шкідливих наслідків, що сталися, безпосереднє походження травм і ушкоджень¹.

У кінцевій (фінальній) стадії механізму ДТП динамічні процеси пригоди, досягнувши максимуму (кульмінації), знижуються до гранично мінімальних і (в подальшому) нульових значень. Дана стадія становить собою результат (наслідок) двох попередніх їй стадій (початкової та кульмінаційної), тому вона певною мірою містить інформацію щодо них.

До завдання судово-автотехнічної експертизи входить аналіз дій водія-учасника ДТП під кутом зору вимог правил дорожнього руху та технічної експлуатації. Важливу частину цього аналізу становлять дослідження аварійної складової механізму ДТП. Відмічена складова ділить дорожньо-транспортні ситуації на два види: ситуація, в котрій виникла загроза безпеки руху, але водій має можливість уникнути ДТП (небезпечна ситуація), та ситуація, в якій така можливість відсутня (аварійна ситуація).

У більшості випадків ДТП протікає за такою схемою.

Внаслідок неналежних дій того чи іншого учасника руху виникає небезпечна ситуація. Невжиття своєчасних заходів щодо ліквідації небезпеки тягне за собою переростання небезпечної ситуації в аварійну, в умовах якої водій позбавляється можливості активно впливати на процес розвитку ДТП.

Дослідження аварійної складової механізму ДТП дає можливість зрозуміти глибинні підстави того, що сталося.

Таким чином, повне та всебічне дослідження механізму ДТП має вирішальне значення як для встановлення цілісної картини пригоди та причин, що викликали її, так і для належної оцінки дій її учасників. Значна роль в цьому випадку належить судовій ситуаційній експертизі.

Надійшла до редколегії 25. 12. 98

¹ Див.: Жулев В. И. Водитель и безопасность дорожного движения. М., 1984. С. 25.

НА ПОЧАТКУ ТВОРЧОГО ШЛЯХУ

С. Сиротенко, аспірант НЮА України

Деякі особливості застосування норм про компенсацію моральної (немайнової) шкоди стосовно суб'єктів господарювання

Соціально-економічні зміни, що відбуваються в Україні, вимагають докорінного реформування чинного законодавства. Цей процес пов'язаний як з переглядом існуючих, так і з появою нових, ще не відомих вітчизняному праву інститутів. Цілком закономірно, що запровадження нових правових інститутів супроводжується певними труднощами в їх законодавчому регулюванні.

Поява в законодавстві України норм щодо компенсації моральної (немайнової) шкоди є результатом даного процесу реформування. Після довготривалого обговорення ці норми нарешті знайшли своє відображення в багатьох нормативних актах. Але як і будь-який новий правовий інститут, що перебуває на етапі свого становлення, інститут компенсації моральної (немайнової) шкоди має певні законодавчі неузгодженості та прогалини, які намагаються усунути правозастосовні органи.

Аналіз судової практики свідчить, що норми про компенсацію моральної (немайнової) шкоди стосовно суб'єктів господарювання, на відміну від інших осіб, мають певні, лише їм властиві особливості застосування. Ці особливості ще не відображені в нормативних актах, а лише проглядаються в судовій практиці, в чому, на наш погляд, вбачаються напрямок розвитку законодавства та перспективи наукових досліджень.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» господарською визнається будь-яка діяльність, в тому числі підприємницька, пов'язана з виробництвом і обміном матеріальних та нематеріальних благ, що виступають у формі

товару, а саме: продукції, послуг, робіт, прав інтелектуальної власності та інших немайнових прав, призначених для продажу (оплатної передачі).

Як можна побачити, суб'єктів господарювання відрізняє від інших осіб діяльність, якою вони займаються, спрямована на одержання прибутку. Цей факт стає визначальним при застосуванні стосовно них норм про компенсацію моральної (немайнової) шкоди.

І. Закон визначає моральну шкоду як страждання, заподіяні громадянинові внаслідок фізичного чи психічного впливу, що призвело до погіршення або позбавлення можливостей реалізації ним своїх звичок і бажань, погіршення відносин з оточуючими людьми, інших негативних наслідків морального характеру¹. Цілком очевидно, що до суб'єктів господарювання — юридичних осіб застосувати наведене поняття неможливо, оскільки ні страждань, ні будь-яких негативних наслідків морального характеру вони зазнавати не можуть. Відчутти дискомфорт, фізичний біль, оцінити аморальність вчинку, зазнати інших негативних наслідків здатна лише людина. Юридична ж особа — це суб'єкт, який не здатен відчувати будь-які емоції, а отже, піддаватися моральним чи фізичним стражданням.

Що ж стосується громадян — господарюючих суб'єктів і передусім підприємців, та в цьому разі має місце певний дуалізм. Дійсно, такі особи можуть зазнавати негативних наслідків морального характеру, а тому до них можливо застосувати дефініцію наведених законів.

Проте діяльність, якою займаються такі громадяни, відокремлює їх від інших осіб і породжує для них особливий правовий режим. І справа не тільки у процедурі державної реєстрації, характерному порядку ведення справи чи захисту порушених інтересів (ліцензування, патентування, обов'язковість досудового врегулювання спорів), що має місце, наприклад, стосовно підприємців. Справа у сутності господарської діяльності, якою вони займаються — виробництво і обмін матеріальних та нематеріальних благ і одержання в зв'язку з цим прибутку. Одержання прибутку висту-

---

¹ Закон України від 1 грудня 1994 р. «Про порядок відшкодування шкоди, завданої діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду» // Відомості Верхов. Ради України. 1995. № 1. Ст. 1.

пає в цьому випадку еталоном, стає призмою, через яку розглядається вся діяльність фізичної особи. Саме тому для громадян — суб'єктів господарювання як таких більш значущим і важливим стає захист не стільки людських якостей, скільки комерційних інтересів.

Отже, вважаємо, що для фізичних осіб — господарюючих суб'єктів при здійсненні діяльності з одержання прибутку поняття моральної (немайнової) шкоди передусім повинно пов'язуватися не з негативними наслідками морального характеру, а з порушенням їх комерційних інтересів. Компенсація зазнаних страждань стає в цих випадках додатковою до основної, в чому й проявляється дуалізм поняття моральної (немайнової) шкоди стосовно цих суб'єктів.

Цивільно-правове поняття моральної (немайнової) шкоди є об'ємним, багатоаспектним поняттям. Напевно, його не слід зводити виключно до фізичних чи моральних страждань і необхідно розглядати значно ширше. У зв'язку з цим доречно припустити, що моральна (немайнова) шкода для суб'єктів господарювання є дещо іншим за змістом, ніж для інших осіб, поняттям і полягає в приниженні, зменшенні їх ділової репутації. Оскільки шкода в цих випадках не пов'язується зі стражданнями та негативними наслідками морального характеру, називати її допустимо лише «немайнова».

Подібна багатоаспектність є характерною для терміна «шкода» в цілому, оскільки, наприклад, шкода майнова поєднує в собі декілька нетотожних за змістом понять: пошкодження, знищення майна, втрачений внаслідок зниження працездатності заробіток, витрати, викликані ушкодженням здоров'я, тощо. Але в будь-якому разі вони охоплюються єдиним цивільно-правовим розумінням шкоди як наслідком порушення будь-якого майнового чи немайнового блага.

У зв'язку з наведеним важливо встановити зміст та значення поняття «ділова репутація».

Ділова репутація — категорія, що визначає комерційне існування суб'єкта; це погляд, який склався стосовно нього, його діяльності та продукції, що базується на оцінці його як учасника суспільного життя, контрагента, суб'єкта на ринку товарів та послуг.

Такий погляд формується як результат єдиної оцінки про діяльність особи та його продукцію, послуги, роботу та ін. Так, репутація самого господарюючого суб'єкта впливає на попит його

товарів, оскільки внаслідок цього вони набувають статусу престижних, модних, якісних. І навпаки, репутація товарів виступає показником діяльності особи й безпосередньо впливає на одержання прибутку.

В умовах ринкової економіки, в основу якої покладені конкуренція, самостійна ініціатива, ризик, ділова репутація набуває виключно важливого значення. Її високий рівень стає запорукою успіху, стабільності, одержання матеріальних благ. Від цього багато в чому залежать конкурентоздатність продукції та подальше існування суб'єкта господарювання.

Ділова репутація — поняття оціночне, змінне, крім того, воно містить в собі певну майнову вартість.

Оціночний характер означає, що репутація є результатом зіставлень, порівняння поглядів, думок, характеристик. Саме тому можна говорити про погану чи добру, опорочену репутацію.

Змінність означає, що це поняття є динамічним, воно здатне підвищуватися, знижуватися, стабілізуватися, поновлюватися.

Ділова репутація господарюючого суб'єкта містить в собі певну майнову вартість, яка виражається в наступному.

1. Вартість витрат, здійснених на створення іміджу, підняття рейтингу, престижності продукції й самого суб'єкта, — це витрати по проведенню реклами, організації виставок, презентацій, спонсорські витрати та ін.

2. Вартість ділових зв'язків суб'єкта, грошова оцінка «нематеріального» капіталу, престижу торгової марки, досвіду і кваліфікації менеджерів, сталості клієнтури, репутації в торговому світі, тобто всього того, що охоплюється поняттям «goodwill».

3. Вартість майбутніх неодержаних доходів. Висока незаплатована репутація — запорука одержання майбутніх прибутків. У цьому проявляється найбільш високий рівень майнової вартості ділової репутації.

Добре ім'я означає наявність клієнтів, плідне співробітництво, надії на розвиток, а отже, одержання прибутку. І навпаки, зниження комерційного реноме означає розірвання договорів, втрату наявних чи можливих партнерів. У таких випадках заподіяння немайнової шкоди безперечно здатне вплинути на збереження існуючих чи встановлення перспективних ділових відносин. Таким чином, зниження ділової репутації господарюючого суб'єкта потенційно несе в собі заподіяння шкоди майнової, вис-

тупає його витоком, передвісником, а відповідно матеріальна шкода — неминучим, невід'ємним результатом.

II. Особливість, яка визначає протиправність дій заподіювача немайнової шкоди.

Протиправність при заподіянні немайнової шкоди суб'єктам господарювання необхідно визначати будь-якою дією, що здатна знизити, принизити їх ділову репутацію. Саме тому такі дії не можна зводити виключно до ст. 7 ЦК, що застосовується при розголошенні неправдивих відомостей, які порочать потерпілу особу.

І справа тут не тільки в тому, що стосовно юридичних осіб допустимо говорити лише про наявність саме ділової репутації, а не честі чи гідності. (Гідністю як самооцінкою своїх власних якостей юридична особа, не наділена свідомістю, володіти не здатна, а поняття її честі повністю співпадає з поняттям ділової репутації, оскільки такий суб'єкт проявляє себе саме в ділових відносинах).

Специфічність застосування ст. 7 ЦК полягає у способі порушення — шляхом поширення неправдивих відомостей, які порочать. Це означає, що вона не охоплює всі потенційні випадки пониження ділової репутації і при зниженні ділової репутації іншим чином вона не буде застосована, чим звужуються можливості захисту порушених прав.

Ділова репутація об'єктивується, наприклад, через фірмове найменування чи знак для товарів та послуг, закріплюючись таким чином у свідомості контрагентів. Тому, як вважається, неправомірне використання фірмового найменування чи знака для товарів та послуг повинно надавати їх законним володільцям право на компенсацію немайнової шкоди, якщо звичайно такими діями ділова репутація була підірвана. При цьому допустимо використувати ст. 440¹ ЦК, яка стає загальною, універсальною при заподіянні немайнової шкоди в будь-якому випадку.

У зв'язку з вищенаведеним слід підтримати позицію Президії Вищого арбітражного суду України, висловлену в роз'ясненні від 29 лютого 1996 р. № 02-5/95 «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з відшкодуванням моральної шкоди», що законодавство не містить вичерпного переліку випадків, які передбачають можливість компенсації моральної шкоди.

III. Особливістю застосування норм інституту компенсації моральної (немайнової) шкоди до суб'єктів господарювання є порядок визначення розміру відшкодування.

Норми вказаного інституту виконують функцію як штрафу, так і компенсації. Безумовно, стягнення грошової суми застерігає як заподіювача шкоди, так і інших осіб від порушення чужих інтересів, що є проявом штрафної функції.

Однак в основі цивільного права знаходяться компенсаційні засади, а це означає, що стягнення грошових коштів повинно виконувати передусім функцію компенсації. В іншому ж випадку про цивільно-правову приналежність досліджуваного інституту не можна було б говорити.

Оскільки гроші самі по собі проблему відновлення ділової репутації не вирішують, їх стягнення не може бути самоціллю ні для потерпілої сторони, ні для суду. Відшкодування необхідно вираховувати та співвідносити з втраченим благом і спрямовувати на його відновлення. Таким чином, розмір позовних вимог та сума компенсації немайнової шкоди для суб'єктів господарювання можуть бути прирівнені до витрат, необхідних для відновлення їх ділової репутації.

Оскільки було встановлено, що ділова репутація — поняття змінне, динамічне, то допустимо сказати, що воно може бути відновлено, наприклад, шляхом проведення рекламної кампанії. Так, підготовка схвальних друкованих матеріалів, теле-, радіореклама, інші заходи, безперечно, здатні не тільки змінити, відновити, а й підвищити репутацію такого суб'єкта та погляди щодо його діяльності.

Що ж стосується обсягу таких заходів, то його необхідно визначати з урахуванням досягнутої ділової репутації та її майнової вартості. Крім того, слід брати до уваги характер діяння заподіювача, негативні наслідки, до яких воно призвело, сферу поширення відомостей, що порочать, регіон звичайної ділової активності потерпілого, ступінь зниження його ділової репутації. При цьому, як і в будь-якому іншому позові, конкретний перелік заходів та їх вартість повинні доводитися потерпілим, тобто входити в коло доказування позивача.

Звичайно ж, у будь-якому випадку грошова сума в рахунок компенсації немайнової шкоди буде величиною оціночною та відносною, але співвідношення її з витратами, необхідними для відновлення ділової репутації, надає їй більш-менш твердий вираз. Крім того, подібна постановка питання дозволяє вирішити проблему обґрунтування суми позовних вимог згідно з п. 5 ст. 54 АПК України.

Наведені тут твердження важливо проілюструвати на прикладі конкретної справи за позовом ВАТ «Хартрон» до АТЗТ «Українська незалежна ТВ-Корпорація» та ЗАТ «Громадське російське телебачення» про стягнення 18 880 000 грн. моральної шкоди з приводу поширення неправдивих відомостей, що порочать ділову репутацію¹.

У позовній заяві позивач посилався на поширення відповідачами засобами телекомунікацій відомостей, що не відповідають дійсності і порочать його ділову репутацію. ВАТ «Хартрон» вказував на свої широкі міжнародні виробничі та комерційні зв'язки і відомість в усьому світі як одного з провідних виробників високої якості техніки. При цьому позивач наполягав на тому, що такі відомості звели нанівець створений десятиліттями напруженої праці авторитет підприємства, завдали непоправної шкоди його репутації та поставили під сумнів подальшу співпрацю з відомими іноземними контрагентами. При дослідженні матеріалів справи були встановлені обґрунтованість та законність вимог потерпілої сторони, відповідачі визнали помилковість поширеної інформації та невідповідність її вимогам, які ВАТ «Хартрон» пред'являє до своєї ділової репутації.

В результаті розгляду спору сторони уклали мирову угоду, яка була покладена в основу судового рішення. На наш погляд, досягнуті представниками сторін домовленості можна розцінювати як певний прецедент у врегулюванні подібних спорів, який в подальшому може застосовуватися в судовій практиці.

По-перше, способом компенсації було обрано не стягнення грошової суми, а вчинення певних дій по відновленню ділової репутації позивача. Так, ЗАТ «Громадське російське телебачення» зобов'язалося передати в ефір програму загальною тривалістю 30 хвилин з інформацією, спрямованою на підтримку позитивної репутації ВАТ «Хартрон» щодо його діяльності, продукції, планів розвитку та ін. Інший відповідач — АТЗТ «Українська незалежна ТВ-Корпорація» зобов'язалося передати програму тривалістю 5 хвилин з інформацією тієї ж спрямованості. По-друге, сам позивач визнав, що грошові кошти самі по собі проблему відновлення ділової репутації не вирішують і повністю погодився з вищенаведеним способом компенсації та його достатністю для задоволення своїх претензій.

¹ Справа № 62/3 за 1997р. // Архів Вишого арбітражного суду України.

Як видно з цього прикладу, врівноважений крок сторін при врегулюванні спору, підтриманий судом, може бути орієнтиром для майбутніх судових рішень та визначальним при формулюванні позиції законодавця.

Надійшла до редколегії 17. 02. 99

П. Тухий, аспірант НЮА України

Правова природа спеціального використання дикої фауни

У сучасній природознавчій науці для позначення експлуатації природних ресурсів склався термін «природокористування». Так, автор цього терміна Ю. Куражськовський визначив природокористування як «здійснення будь-якої діяльності, пов'язаної або з безпосереднім використанням природи та її ресурсів, або із змінюючим її впливом»¹.

Таке визначення даного терміна знайшло підтримку і в економічній науці, де під природокористуванням розуміють певну діяльність, пов'язану з «первинним привласненням людиною об'єктів навколишнього природного середовища»², тобто з експлуатацією зазначених об'єктів.

В юридичній літературі для визначення поняття експлуатації природних ресурсів також вживається термін «природокористування»³, а по відношенню до тваринного світу — «фаунокористування».

В умовах виключної державної (загальнонародної) власності на всі природні ресурси така термінологія не викликала зауважень у зв'язку з тим, що визначала не тільки фактичну експлуатацію природних ресурсів, а й непрямо, семантично вказувала на право

¹ Куражсковский Ю. Н. Очерки природопользования. М., 1969. С. 6.

² Сухорукова С. М. Экономика и экология (политэкономический аспект). М., 1988. С. 16.

³ Див., напр.: Право природопользования в СССР. М., 1990. С. 17; Попов В. К., Шульга М. В. та ін. Екологічне право України (Загальна частина): Навч. посібник. Х., 127 с.; Чуйков В. А., Шахов В. С. Право пользования животным миром. Х., 1987. С. 6.

користування як єдино можливу юридичну форму такої експлуатації. У зв'язку з появою можливості перебування деяких об'єктів природи (земля, тваринний світ, нелісова рослинність, об'єкти природно-заповідного фонду місцевого значення) у власності юридичних осіб та громадян України з'явилась відповідно й інша юридична форма експлуатації цих об'єктів — на праві власності, тобто експлуатація власником належних йому природних об'єктів. За таких обставин термін «природокористування», який більш вказує на експлуатацію об'єкта невластником на праві користування, не враховує іншої юридичної форми експлуатації — на праві власності.

Отже, є виправданим вживання в нормативних актах екологічного законодавства, які регулюють питання власності юридичних осіб та громадян України на землю, тваринний світ та деякі інші об'єкти природи, терміна «використання». Цим терміном законодавець позначає експлуатацію об'єкта природи безвідносно до діяльності власника чи користувача щодо вилучення корисних властивостей та якостей природних ресурсів.

У преамбулі Закону України «Про тваринний світ» зазначено, що тваринний світ є одним з основних компонентів навколишнього природного середовища, національним багатством України, джерелом духовного та естетичного збагачення і виховання людей, об'єктом наукових досліджень, а також важливою базою для одержання промислової і лікарської сировини, харчових продуктів та інших матеріальних цінностей. Таким чином, тваринний світ задовольняє важливі економічні, екологічні, культурно-пізнавальні, оздоровчі та інші інтереси людей. Його використання є головним засобом реалізації зазначених інтересів.

Екологічне законодавство України поділяє використання природних ресурсів, в тому числі й дикої фауни, на загальне і спеціальне. Відповідно до ст. 38 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» громадянам гарантується право загального використання природних ресурсів для задоволення життєво необхідних потреб (естетичних, оздоровчих, рекреаційних, матеріальних тощо) безоплатно, без закріплення цих ресурсів за окремими особами і надання відповідних дозволів, за винятком обмежень, передбачених законодавством України.

У порядку спеціального використання природних ресурсів юридичним та фізичним особам надаються у володіння, користу-

вання або оренду природні ресурси на підставі спеціальних дозволів, зареєстрованих у встановленому порядку за плату, для здійснення виробничої та іншої діяльності.

Основною диференціюючою ознакою такого поділу законодавством визначаються мета та порядок реалізації використання природних ресурсів. Мета базується на певних потребах користувачів — естетичних, матеріальних, рекреаційних — при здійсненні загального використання і, відповідно, виробничо-господарських — при здійсненні спеціального використання природних ресурсів. Однак аналіз зазначеної ознаки дозволяє зробити висновок про неможливість її визначення як істотної. Так, згідно зі ст. 12 Закону України «Про тваринний світ» на мисливство як вид використання диких тварин, покликаний задовольняти матеріальні потреби користувачів, поширюється спеціальний порядок здійснення використання, що, таким чином, суперечить загальному правилу, за яким порядок використання встановлюється відповідно до визначеної мети.

Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» встановлює також інші ознаки, а саме: порядок реалізації спеціального використання (платність, потреба дозволу, закріплення ресурсів за окремими особами), за допомогою яких можна відокремити спеціальне використання від загального. Але водночас він не вказує на об'єктивний критерій, згідно з яким повинен здійснюватись цей розподіл.

Отже, у законодавстві відсутній загальний принцип, відповідно до якого має встановлюватись правовий порядок здійснення того чи іншого виду або способу використання природних ресурсів, в тому числі й дикої фауни. Це створює умови для прийняття безпідставних та необґрунтованих рішень з боку органів державного управління у сфері екології щодо визначення такого порядку, внаслідок чого можуть бути порушені конституційні права громадян на використання природних ресурсів.

Таким чином, жодна з перелічених в Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» ознак спеціального та загального використання не може, на наш погляд, дати чітку відповідь на питання про об'єктивні умови такого розподілу.

У зв'язку з цим виникає потреба в пошуку такого критерію поділу порядку використання природних ресурсів на загальний та спеціальний, який міг би стати загальним принципом такої дифе-

ренціації. Цей принцип повинен враховувати об'єктивні умови, що складаються в процесі їх використання.

В еколого-правовій літературі була висловлена думка про те, що спеціальне використання природних ресурсів, або «всебічно врегульоване»¹, пов'язане з певним впливом на їх стан². Також відзначається, що реалізація права на використання природних ресурсів цікавить екологію лише в тій мірі, в якій це впливає на стан природного середовища³. Всупереч цьому загальне використання природних ресурсів, або «загальнодоступне», має місце тоді, коли експлуатація природного ресурсу не справляє або практично не може справити будь-якого впливу на його стан. Про це свідчить і аналіз підгалузевого екологічного законодавства. Так, ст. 12 Закону України «Про тваринний світ» вказує, що спеціальне використання об'єктів тваринного світу здійснюється з їх вилученням (добуванням, збиранням) із природного середовища. Згідно із ст. 48 Водного кодексу України спеціальне водокористування визначається як діяльність, пов'язана із забором води з водних об'єктів. Спеціальне використання лісових ресурсів відповідно до ст. 50 Лісового кодексу України здійснюється шляхом заготівлі вказаних ресурсів (деревини, живиці, кори тощо). Таки: : чином, спеціальне використання природних ресурсів у більшості випадків пов'язане з їх відокремленням від природного середовища. Слід зазначити, що в юридичному аспекті таке відокремлення природних об'єктів означає зміну або припинення права власності Українського народу на ці об'єкти.

Виходячи із наведеного, можна запропонувати новий критерій поділу порядку використання природних об'єктів на загальний та спеціальний, яким слід вважати ступінь впливу користувача на фізичний стан природних ресурсів і, відповідно, на право загальнонародної власності щодо цих ресурсів. Цей критерій має об'єктивний характер і, на нашу думку, повинен бути закріплений в законодавстві як головний принцип, за яким має встановлюватись порядок використання об'єктів природи. Згідно з цим принципом спеціальне використання природних ресурсів — це така ек-

¹ *Вовк Ю. А.* Советское природоресурсовое право и правовая охрана окружающей среды. Общая часть. Х., 1986. С. 138.

² Див.: *Екологічне право України. Загальна частина / В. К. Попов, М. В. Шульга, С. В. Разметаев та ін. Х., 1995. С. 128.*

³ *Петров В. В.* Экологическое право России. М., 1995. С. 143.

сплуатація зазначених об'єктів, яка пов'язана з певним впливом на їх фізичний стан (відокремленням, вилученням), внаслідок чого зазнає впливу (змінюється або припиняється) і право державної власності на ці об'єкти.

Саме зачіпання права загальнонародної власності на дику фауну в процесі її використання обумовлює встановлення спеціального порядку його здійснення, який полягає у видачі спеціальних дозволів на реалізацію цієї діяльності, а також у стягненні відповідної плати.

В юридичній літературі при розгляді плати за спеціальне використання природних ресурсів більш схильються до аналізу її економічного значення. Так, плата використовується для забезпечення стимулювання суб'єктів еколого-економічних відносин, раціонального, економного використання ресурсів природи, впровадження маловідходних ресурсозберігаючих технологій¹. Таким чином, її розглядають як «частину економічного механізму»².

Не заперечуючи важливості цих аспектів, слід зазначити, що розгляд плати за спеціальне використання дикої фауни лише з суто економічних позицій призводить до перебільшення їх значення при визначенні сутності цієї плати. Так, існує точка зору, що «у процесі експлуатації природні ресурси переходять із категорії речовин природи в категорію матеріалів сировини і, таким чином, відіграють роль виробничих фондів, а отже, як і за інші подібні фонди, їх користувачі повинні сплачувати податок (у даному випадку платежі за природокористування)»³.

Така позиція щодо визначення сутності плати за спеціальне використання природних ресурсів уявляється нам не зовсім точною, і ось чому. Якщо природний ресурс втрачає свої екологічні функції і постає у ролі матеріалів сировини, то, відповідно, втрачається будь-який сенс самостійної плати за його використання. Інакше кажучи, якщо природного ресурсу вже не існує як компоненту довкілля, то, відповідно, не може бути мови й про спеціальну плату за нього як за природний ресурс. Виробничий фонд, яким він стає, дійсно може оподатковуватися, але такий податок

¹ Костицький В. Плата за природокористування (економіко-правовий аспект) // Право України. 1997. № 8. С. 38.

² Єрофєєв М. І. Економіко-правове регулювання природоохоронної діяльності // Правова держава: Тези доповідей. К., 1995. С. 212.

³ Костицький В. Вказ. праця. С. 38.

не є платою за спеціальне використання природних ресурсів і існує паралельно з нею. На наш погляд, питання про сутність плати за використання дикої фауни слід вирішувати не стільки в економічному, скільки в правовому аспекті. Поняття спеціального використання дикої фауни як експлуатації, пов'язаної з певним впливом на її стан, дійсно відображує економічний, господарський аспект. Але з юридичної точки зору таке використання передбачає вплив на право власності держави на дику фауну. Крім того, у деяких випадках воно спрямоване на припинення права власності і вимагає відповідної компенсації власнику у вигляді плати за використання об'єктів його власності.

Виходячи із наведеного, плата за спеціальне використання дикої фауни тісно пов'язана з правом користування як юридичною формою такого використання. Стаття 13 Конституції України закріплює право користування природними ресурсами, які знаходяться у власності Українського народу. Це право забезпечує особам, що не є самостійними одноосібними власниками, можливість використання чужих об'єктів природи. Як і будь-які інші відносини щодо використання чужого майна (а тим більш пов'язаного з його споживанням), відносини по спеціальному використанню дикої фауни є відплатними.

Таким чином, плата за спеціальне використання дикої фауни виконує важливі економічні функції, але має суто правову природу, яка пов'язана з правом власника на еквівалент в економічних відносинах. Вона носить компенсаційний характер.

На відміну від податкових відносин, де держава виступає як суверен, відносини по платі за спеціальне використання дикої фауни складаються між державою — власником цих ресурсів і окремими користувачами. Це обумовлює певну відмінність між такою платою і податками.

Насамперед загальні податки становлять собою безумовні платежі, тобто такі, що не пов'язані із здійсненням державними органами якихось конкретних дій щодо платника¹. Наслідком внесення плати за спеціальне використання дикої фауни є зустрічні дії держави по видачі дозволу на таке використання. Плата також характеризується своїм компенсаційним, еквівалентним характером. Так, при встановленні нормативів плати за

¹ Див.: Кучерявенко Н. П. Налоговое право. Учебник. Х., 1997. С.

спеціальне використання дикої фауни фіксується пропорція між їх розміром та екологічною цінністю об'єктів, які вилучаються, витратами на їх відтворення. До того ж, плата за спеціальне використання дикої фауни часто носить разовий, індивідуальний характер, тоді як податкам притаманні певна періодичність та всезагальність.

Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» визначив плату за спеціальне використання природних ресурсів як збір. Таким чином, законодавець відокремив зазначений вид платежів від податкових, чим частково врахував подвійний статус держави як суверена і як власника об'єктів використання. Проте, згідно із Законом України «Про систему оподаткування» плата (збір) за спеціальне використання природних ресурсів продовжує залишатися у загальнодержавній системі обов'язкових платежів, що, однак, є лише спрощувачим засобом кодифікаційного характеру щодо усіх бюджетно-фінансових відносин, які виникають в державі.

Обов'язковою ознакою спеціального використання дикої фауни є дозвіл. Він становить собою офіційний документ, який засвідчує право підприємств, установ, організацій та громадян на використання конкретних об'єктів. Такий дозвіл поєднує в собі два основних аспекти. По-перше, його можна розглядати в системі загального державного ліцензування як дозвіл на здійснення певного виду діяльності. У цьому разі держава здійснює адміністративно-контрольні функції і діє від свого імені. По-друге, держава надає дозвіл від імені власника природних ресурсів, тобто користувач одержує дозвіл власника на використання об'єктів його власності.

Деякі види спеціального використання дикої фауни (мисливство, рибальство) передбачають припинення права державної власності на відповідні об'єкти. У цих випадках значення дозволу полягає також в тому, що він є згодою власника на припинення свого права і в подальшому виконує роль акта, який засвідчує право власності осіб на добуті об'єкти тваринного світу, тобто виступає не тільки підставою виникнення відповідних правовідносин, а й юридичним титулом зміни власника.

Таким чином, обов'язковими юридичними ознаками спеціального використання дикої фауни є ступінь впливу користувачів на вказаний об'єкт, плата та дозвіл. Останні слід розглядати як спе-

цифічні правові явища по відношенню до їм подібних, що обумовлене статусом держави як власника дикої фауни і, відповідно, специфічними відносинами щодо використання чужого майна.

Розглянувши усі істотні юридичні ознаки спеціального використання дикої фауни, можна визначити його поняття.

Під спеціальним використанням дикої фауни слід розуміти врегульовану нормами права діяльність, яка спрямована на привласнення диких тварин з метою споживання їх корисних властивостей і якостей та полягає у вилученні (добуванні, збиранні) тварин з природного середовища, здійснюється юридичними та фізичними особами на підставі спеціальних дозволів, а також за відповідну плату.

Надійшла до редколегії 18. 01. 99

*С. Денисюк, перший заступник
начальника УМВС України
у Харківській області*

Проблеми тактики обшуку в сучасних умовах боротьби з організованою злочинністю

Тактика проведення обшуку припускає необхідність врахування особливостей супротивної сторони, характеру злочинного посягання. У криміналістичній літературі специфіка здійснення обшуку стосовно розслідування злочинів, вчинених організованими злочинними групами, не знайшла належного відображення. Зараз назріла потреба в розробці криміналістичних рекомендацій щодо здійснення обшуку при розслідуванні цієї категорії злочинів, визначення його місця в системі слідчих дій та порядку проведення.

Організована злочинність пристосовується до нових соціально-економічних умов. Злочинці широко використовують різноманітний сучасний радіозв'язок, технічні засоби, новітню вогнепальну зброю. Відсутність чіткої правової регламентації щодо ввезення на територію України та застосування «спеціальних технічних засобів» (підслуховуючих пристроїв, пеленгаторів, радіостанцій) призвела до озброєння ними злочинних форму-

вань¹. Сучасна організована злочинна діяльність не може обійтися без надійної організаційно-технічної бази, що робить організовані злочинні групи менш вразливими для правоохоронних органів та кримінальних конкурентів, більш мобільними в одержанні необхідної для організованої злочинної діяльності інформації, пересування, опору викриттю². Ці факти необхідно враховувати під час підготовки та проведення обшуків. Тому, крім збирання необхідної інформації про місця обшуку та власне самих обшукуваних, комплектується належна кількість оперативних груп для здійснення обшуків, узгоджуються форми та засоби оперативного зв'язку між групами з метою своєчасного обміну значущою інформацією. Якщо передбачається затримання обшукуваних після обшуків, заздалегідь слід припустити, як буде здійснюватися затримання, яких заходів повинно бути вжито для попередження спілкування затриманих між собою і де їх буде розміщено.

При здійсненні обшуків у процесі розслідування злочинів, вчинених організованими злочинними групами, об'єктами пошуку досить часто виступають: вогнепальна та холодна зброя; предмети, що є вилученими із законного обігу; предмети, за виготовлення, зберігання та збут котрих передбачено кримінальну відповідальність; предмети, що мають на собі сліди злочину; трупи або частини розчленованого трупа; речі та цінності, здобуті злочинним шляхом; різного роду документи та ін. У роботі правоохоронних органів відзначається поява нового об'єкта пошуку за цією категорією злочинів: особи, приховувані в тих чи інших місцях. Злочинні формування останнім часом у деяких випадках здійснюють викрадення людей з метою викупу. В інших випадках кримінальні групи намагаються використовувати працю «рабів» або «рабинь», позбавляючи таких осіб усіх прав, документів, що засвідчують їх особу. Такі особи фактично позбавлені волі та в багатьох випадках зазнають катувань. Злочинці як рабів використовують осіб без певного місця проживання, алкоголіків, проституток та ін.

Здійснення обшуку під час розслідування злочинів, вчинюваних організованими злочинними групами, має певні особливості.

¹ Див.: *Шенітько В. Ю.* Злочини в сфері економіки: сучасні проблеми криміналістичної науки // Вісник Академії правових наук України. Х., 1997. № 4 (11). С. 162.

² Див.: *Основы борьбы с организованной преступностью / Под ред. В. С. Овчинского, В. Е. Эминова, Н. П. Яблокова.* М., 1996. С. 165.

Досить часто в цих випадках існує необхідність у проведенні обшуків одночасно у декількох осіб або в різних місцях. Йдеться про можливість використання тактичної операції «груповий обшук» (тобто комплексу погоджених між собою обшуків). Застосування такої тактики пов'язане з наступними обставинами: наявністю стійкої злочинної групи: невзяттям членів групи під варту; розосереджуваністю об'єктів обшуку; наявністю налагодженої системи взаємодії членів злочинного угруповання; присутністю керівного принципу в діяльності злочинної групи.

Для успішного проведення тактичної операції «груповий обшук» необхідно створити декілька слідчо-оперативних (пошукових) груп — залежно від кількості об'єктів, що підлягають обшуку. Здійснення групового обшуку припускає наявність налагодженої взаємодії слідчо-оперативних груп і поза цими рамками. Необхідність колективних зусиль слідчих та оперативно-розшукових працівників у розслідуванні злочинів, вчинюваних організованими злочинними групами, обумовлена власне самою природою організованої злочинної діяльності як діяльності групи злочинців (іноді дуже великої за чисельністю)¹.

У ході планування групового обшуку важливо передбачити заходи безпеки, реальний захист учасників цих слідчих дій. Такий захист повинен здійснюватися з урахуванням положень законів України від 23 грудня 1993 р. «Про державний захист працівників суду та правоохоронних органів» і «Про забезпечення безпеки осіб, що беруть участь у кримінальному судочинстві».

Здійснення обшуків під час розслідування злочинів, вчинюваних організованими злочинними групами, пов'язане із реальною загрозою вчинення озброєного опору членами таких формувань. Тому проведення обшуку може бути пов'язане з усуненням протидії та затриманням тих чи інших осіб. Обшук може поєднуватися із затриманням осіб, що знаходяться в місці його проведення, при цьому повинно бути вжито заходів щодо здійснення особистого обшуку затриманих, забезпечення спостереження, їх охорона під час обшуку та в разі необхідності — ізоляція². При проведенні тактичної операції «обшук-затримання» передбачається участь групи затримання.

¹ Див.: Куликов В. И. Основы методики расследования преступлений, совершаемых организованными преступными группами // Криміналістика: Учебник / Отв. ред. Н. П. Яблоков. М., 1995. С. 513, 514.

² Див.: Матусовський Г. А. Основы методики розслідування злочинів, які вчиняються організованими злочинними групами // Криміналістика. Криміналістична тактика і методика розслідування злочинів: Підручник / За ред. В. Ю. Шепітька. Х., 1998. С. 367.

У процесі розслідування злочинів, вчинюваних організованими злочинними групами, важливе значення може мати тактична операція «допущення обшуку із негативним результатом». Її сутність полягає в тому, що реально існують декілька різноманітних об'єктів обшуку. Під час здійснення такої операції відповідно до тактичних задумів обирається один із об'єктів обшуку, де і проводиться слідча дія, а за останніми виконується оперативне спостереження. У процесі оперативного спостереження (візуальне спостереження оперативних працівників із застосуванням різноманітних технічних засобів фіксації) (Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність») встановлюється динаміка місцеперебування злочинних формувань, ознаки переміщення товарів або інших предметів, зміни місцерозташування тих чи інших об'єктів. Оперативне спостереження надає можливість виявляти більш широкий спектр можливих місць приховування, після чого здійснюються результативні обшуки. Схематично тактична операція «допущення обшуку із негативним результатом» може бути наведена у такий спосіб: безрезультатний обшук — оперативне спостереження — результативні обшуки.

Здійснення тактичної операції «допущення обшуку із негативним результатом» передбачає наявність декількох об'єктів обшуку. Цим вона відрізняється від тактичної операції «первинний — повторний обшук»¹, коли обшук здійснюється в одному й тому ж місці.

Тактика обшуку під час розслідування злочинів, вчинюваних організованими злочинними групами, має свою специфіку. Це пов'язане із особливостями даної категорії злочинів, своєрідністю об'єктів обшуку, протидією зацікавлених осіб. Однак необхідно пам'ятати, що обшук — не ізольована слідча дія, а певний елемент у системі слідчих дій за кримінальною справою. Він може не тільки нести функціональне навантаження, безпосередньо передбачене законом, а й переслідувати віддалену мету, котрої буде досягнуто в кінцевому результаті його здійсненням². Тому важливим є прагнення типізувати процес розслідування, виявити типові комплекси слідчих дій та оперативно-розшукових заходів (тактичні операції).

Надійшла до редколегії 11. 01. 99

¹ Див.: Гусаков А. Н. Тактика обыска // Криминалистика. Учебник / Под ред. И. Ф. Герасимова, Л. Я. Драпкина. М., 1994. С. 265.

² Див.: Белкин Р. С. Очерки криминалистической тактики. Волгоград, 1993. С. 174.

Своєчасний підручник з кооперативного права

Відповідно до ст. 36 Конституції України громадяни України мають право на свободу об'єднання у громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів. З цього випливає, що в нашій державі поряд з громадськими організаціями, правовий статус яких визначається Законом України «Про об'єднання громадян», можуть створюватись і діяти різноманітні кооперативи — організації громадян, які добровільно об'єднались на основі членства для спільного здійснення господарської та іншої діяльності на засадах самоврядування і самофінансування з метою поліпшення свого економічного і соціального стану.

Держава проявляє турботу про розвиток і вдале використання кооперативних форм для зростаючих потреб народного господарства і населення у продовольстві, товарах народного споживання, різноманітній продукції виробничого призначення, житлі, роботах і послугах. Цим насамперед і обумовлена актуальність підручника, що рецензується*.

Авторським колективом створений і вийшов перший сучасний в Україні підручник з кооперативного права. Без перебільшення слід зазначити, що підручник є своєчасним. Він написаний з принципово нових позицій, які відповідають розвиткові ринкових відносин та демократичним перетворенням, що відбуваються в нашій державі.

Підручник є комплексним дослідженням кооперативного права, відповідного законодавства та правовідносин у цій галузі. Це обумовило зайняття авторами конкретної позиції щодо поняття кооперативного права, предмета, принципів, системи і його методів регулювання.

Цікавим видається дослідження ознак та особливостей кооперативного законодавства, його системності, поділення на окремі інститути.

* Кооперативне право /За ред. чл. -кор. НАН України, акад. АПрН України, д-ра юрид. наук, проф. В. І. Семчика. — Київ: Ін Юре. — 1998. — 332 с.

Однією з позитивних якостей праці є спроба в історичному аспекті детально проаналізувати проблемні та малодосліджені питання законодавства про кооперативи.

Підручник, що рецензується, відзначається ретельністю викладених питань, пов'язаних з витокami кооперативного права. Автори дали докладний аналіз одного із центральних (основних) інститутів кооперативного права — інституту членства в кооперативі.

У підручнику цілком слушно проаналізований правовий статус кооперативів та їх об'єднань. Виправданим і вдалим вважається застосований у праці підхід до розгляду питань, пов'язаних з інститутом права власності в кооперації.

Заслуговують на увагу висловлені авторським колективом положення у зв'язку з розглядом майже не дослідженого питання про право кооперативного самоврядування в кооперації, повноваження загальних зборів членів кооперативу, правління і голови кооперативу, органів самоврядування об'єднань кооперативів, контрольно-ревізійних органів та ін.

Викликає зацікавленість і дослідження питань, пов'язаних з договірними формами кооперативних відносин, а саме: поняття і загальна характеристика договірних відносин кооперативних організацій та їх види, правове регулювання договірних відносин кооперативних організацій в окремих сферах діяльності та ін.

Низку розумних положень викладено авторами при розгляді питань стосовно змісту правової охорони кооперативної власності (як різновиду колективної власності).

Водночас слід зауважити, що загальна структура побудови підручника потребує подальшого вдосконалення. Так, на нашу думку, доцільно б мати в підручнику розділ про науку кооперативного права.

Авторами недостатньо порушені окремі проблеми, які, незважаючи на відсутність належної законодавчої бази, обумовлюють особливу необхідність у науковому дослідженні. Наприклад, при характеристиці установчих документів форм спільних підприємств з участю кооперативів чи їх спілок теоретично не висвітлені питання про поняття та зміст установчого договору (розділ V, с. 122).

Авторам іноді бракує лаконічної чіткості у викладенні деяких позицій. Так, у вступі (ст. 5) вони характеризують інститути кооперативного права як комплексної галузі права, а в розділі I (с. 9)

стверджують, що реально існують критерії для визнання кооперативного права самостійною галуззю права в системі права України.

Відмічені моменти значною мірою мають дискусійний та приватний характер і не знижують позитивного враження від підручника.

Даючи високу загальну оцінку рецензованому підручнику, слід зазначити, що зміст і рівень теоретичного осмислення навчального матеріалу в ньому відповідають необхідним вимогам. На відміну від просто наукової літератури викладений у підручнику матеріал є найповніше систематизованим. У всіх п'ятнадцяти розділах автори послідовно додержуються даного принципу.

У цілому підручник зручний для користування. З методичної точки зору він справляє належний вплив на читачів, його відрізняють чіткість понятійного апарату, точність ознак і умов застосування відповідних правових інститутів, доступних для сприйняття викладених тем.

Значення підручника полягає також у тому, що він сприятиме підвищенню теоретичного і практичного рівня підготовки випускників юридичних, економічних, сільськогосподарських, кооперативних вузів. Його автори і організатор підготовки підручника — член-кореспондент НАН України, академік АПрН України, професор В. І. Семчик зробили важливу і потрібну справу.

В. Корнієнко,

А. Статівка, доценти НЮА України

Науково-практична конференція

«Роль юридичних знань і юридичної культури у становленні і розвитку підприємництва в Україні»

Протягом останніх двох років Науково-дослідним інститутом приватного права і підприємництва АПрН України при сприянні Київського регіонального центру АПрН України, Міжнародного Фонду Євразія було здійснено низку науково-практичних заходів (конференцій, засідань «круглих столів», семінарів), головна мета яких полягала в науковому обґрунтуванні суспільних процесів, пов'язаних з формуванням нового праворозуміння, усвідомлення складної природи діалектичного взаємозв'язку права і закону, новим баченням держави як політичної функції громадянського суспільства і, головне, із визнанням пріоритетного місця і ролі людини і громадянина в цивільно-правових і державно-владних відносинах, а також у системі юридичних категорій.

Як продовження і розвиток цих заходів 10 грудня 1998 р. у Києві відбулася науково-практична конференція за темою «Роль юридичних знань і юридичної культури у становленні і розвитку підприємництва в Україні». Організаторами конференції виступили Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва АПрН України, Київський регіональний центр АПрН України, Донецький інститут підприємництва. Фінансову підтримку надав Міжнародний Фонд Євразія. У роботі конференції взяли участь представники багатьох наукових установ, освітянських закладів, підприємницьких структур, державних установ, у котрих проблематика конференції викликала зацікавленість.

Актуальність проведення конференції обумовлена тим, що однією з найважливіших умов становлення цивілізованого підприємництва в Україні має бути як формування демократичного соціально-культурного середовища в суспільстві в цілому, так і розуміння вітчизняним підприємцем головних ціннісних орієнтирів правової культури, усвідомлення своєї діяльності як прояву рівня

культурного розвитку (свого особистого і суспільного в цілому). За цих умов важливого значення набуває той факт, що демократичне культурно-правове середовище підприємництва в українському суспільстві має ґрунтуватися не лише на загальнолюдських духовних цінностях, а й на історичному досвіді, національному менталітеті та особливих рисах українського народу. Без врахування особливостей культурно-етичного виміру, як довів уже власний вітчизняний досвід економічних перетворень, неможливо досягти економічної ефективності підприємництва, забезпечити підприємницьку діяльність стабільною законодавчою базою.

Учасників конференції привітав і побажав плідної роботи учений секретар Київського регіонального центру, член-кореспондент АПрН України **М. Сегай**.

Директор Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва АПрН України **В. Селіванов** у вступній промові відзначив, що важливим методологічним завданням вітчизняної юридичної науки є пошук нових підходів до розуміння сутності та ролі права у суспільстві, його причинності, а також відхід від традиційних для радянського правознавства спрощених концепцій причин і джерел правотворення, абсолютизації лінійного характеру прогресу в праві. Вирішального значення у цьому процесі набувають спосіб та міра взаємодії матеріального і духовного, буття і свідомості. Рівень людського пізнання та вірогідність знань про ці спосіб та міру стають однією з головних умов самозбереження людства. В системі цих знань визначальна роль належить знанням про правову природу речей, право, правосвідомість, правовідносини. Ці явища супроводжують людство протягом усього його цивілізаційного шляху розвитку, вони ускладнюються паралельно із соціальним прогресом, наповнюють праворозуміння у різні історичні періоди якісно новим змістом, формують конкретно-історичну правову культуру. В цьому сенсі історично-культурний вимір права, правового порядку в суспільстві, за словами відомого російського релігійного філософа та психолога С. Франка, становить таємничу єдність, в якій минуле і майбутнє живуть в теперішньому, єдність, яка є у суспільстві тим невидимим ядром, з якого походить його життєдайна сила.

Демократична спрямованість сучасного культурно-правового розвитку свідчить про «наповнення» юридичних норм, актів гуманістичним змістом, найважливішим атрибутом існуючих циві-

лізацій, за допомогою якого забезпечується захист автономності особистості, утверджуються громадянський мир і злагода у суспільстві, запроваджуються у життя ідеї справедливості, свободи, мудрості та реалізму.

Саме такий зміст має загальновізнана пам'ятка правової культури ХХ століття, яка визначила головний напрям розвитку людства — Загальна декларація прав людини, — п'ятдесятиріччя прийняття якої відзначається людством саме 10 грудня цього року.

Усвідомлення виключної ролі, яку відіграє культура, зокрема правова, у життєдіяльності людства, знаходить своє яскраве відображення у тому факті, що, за рішенням ООН, 2000 рік офіційно проголошено Міжнародним роком за культуру світу. У ході підготовки до цієї акції ЮНЕСКО декілька років здійснює комплексну міждисциплінарну програму «На шляху до культури світу», в якій беруть активну участь представники багатьох країн — провідні політики, вчені, фахівці з питань культури та освіти. Ці заходи надають українському суспільству унікальну можливість ознайомитися з сучасним рівнем світового культурного розвитку та ознайомити світове співтовариство з культурними досягненнями нашого суспільства, зокрема у сфері правової культури. За цих обставин цю конференцію можна розглядати як певну форму участі України в реалізації програми ЮНЕСКО, а також як один із етапів підготовки до організації та проведення у м. Києві у 1999-2000 рр. міжнародного конгресу з проблеми «Правова культура України у контексті світового культурного розвитку».

З доповідями виступили професор **Є. Назаренко**, провідний науковий співробітник **О. Костенко**, академік АПрН України **О. Підпригора**, член-кореспондент АПрН України **Є. Кубко**, доцент **Л. Петрова**, заступник голови Антимонопольного комітету України **А. Мельниченко**, проректор Донецького інституту підприємництва **В. Богатирьов**, ректор Українського інституту підприємництва **О. Орленко**.

Доповідь провідного наукового співробітника Інституту держави і права НАН України **О. Костенка** була присвячена проблемам взаємозалежності правової культури та економічної поведінки. Він відзначив, що на сьогодні для українського суспільства надзвичайно актуальною є проблема визначення ролі правової культури і ролі юридичних знань у механізмі економічної поведінки людей.

Правова культура є тим чинником, що визначає, як будуть використовуватись юридичні знання у економічній поведінці людей, зокрема у підприємницькій діяльності. Така роль правової культури впливає з соціальної ролі культури взагалі, визначеної відповідно до принципу соціального натуралізму, який полягає у тому, що культура людей — це міра узгодженості їх волі і свідомості з природними законами людського життя. Тому, на думку доповідача, не «буття визначає свідомість», а культура суспільства визначає і його буття, і його свідомість, а також економіку, політику, право, мораль, релігію, науку, мистецтво.

Відповідно до цієї концепції правової культури принцип «верховенства права», як відзначив О. Костенко, є непродуктивним і має бути замінений принципом «верховенства правової культури», бо саме соціальна культура громадян визначає, яким буде закон і як він буде використовуватись. Виходячи з принципу «верховенства правової культури», для забезпечення економічного добробуту народу потрібно перш за все сприяти формуванню у нього належного рівня правової культури, спрямовуючи зусилля на розвиток в Україні просвітництва та ринку як головних чинників цього процесу.

Професор Є. Назаренко у доповіді «До питання правової культури» звернула увагу на такі аспекти розуміння поняття «правова культура»:

1. Правовий прогрес, до якого прагне Україна, здійснюючи всеохоплюючу правову реформу, може бути реальністю лише за умови одночасного формування правової культури суспільства та його громадян. Тому наукове визначення поняття правової культури та шляхів її формування є необхідною умовою успіху правової реформи в Україні.

2. Наукова основа для визначення поняття правової культури сьогодні в Україні уже створена. Ще на межі 90-х років було переосмислено вузько-нормативне розуміння права, яке ототожнювало право і законодавство. У сучасній українській теорії права загальноновизнано, що норми закону є правовими лише за умови, якщо вони виражають сутність права, а саме: принципи справедливості і гуманізму, визнання людини найвищою соціальною цінністю, а також закріплюють гарантії прав, свобод, честі і гідності. Тепер теорія права має зробити ще один крок у розумінні правових явищ — відмовитись від формально-догматичного розуміння правосвідомості.

мости, правової культури, правопорядку і перейти до визначення цих понять з точки зору нового праворозуміння.

3. Правова культура як феномен суспільного життя є правою культурою суспільства, яка складається із права, правового порядку, а також суспільної і індивідуальної правосвідомості громадян, масової професійної і наукової правосвідомості.

4. Модель правової культури особи (не враховуються особливості професійної і наукової правосвідомості) має такі головні елементи: усвідомлення сутності права, його соціальної і особистісної цінності як вияву справедливості і гаранта невід'ємних прав, свобод, честі і гідності кожної людини; усвідомлення пріоритету права над державою; знання конституції і законодавства, їх оцінка з точки зору сутності права; повага до конституції і правового закону, до прав і свобод кожної людини, усвідомлене бажання втілення приписів правового закону в життя, принципова звичка правомірної поведінки; громадянсько-правова активність у галузі здійснення своїх політичних, громадянських прав, свобод і обов'язків; принципово обґрунтоване критичне ставлення до чинного законодавства та прагнення його удосконалення відповідно до принципів права; нетерпимість до будь-яких порушень правопорядку, неприйняття будь-якого насильства, жорстокості, терору щодо людини.

5. Формування правової культури суспільства та його громадян потребує розроблення та ухвалення на законодавчому рівні Державної програми розвитку законодавства з метою здійснення правової реформи в Україні, а також програм формування правової культури громадян, фахівців-управлінців та фахівців-юристів шляхом розвитку правової освіти і правового виховання, нарешті, створення програми розвитку юридичної науки.

Член-кореспондент АПрН України, президент юридичної фірми «Салком» Є. Кубко присвятив свою доповідь питанням соціальної відповідальності підприємництва та правової культури. Він, зокрема, відзначив, що в сучасних умовах постсоціалістичного розвитку суспільства великого значення набуває підприємницька діяльність, яка є однією з рушійних сил соціального прогресу. Підприємництво має загальні інтернаціональні риси, характерні для сучасного економічного прогресу, незалежно від інтенсивності його розвитку в тій чи іншій країні. Слід зауважити, що підприємництво має не тільки економічну, а й суттєву загаль-

но-соціальну цінність, яка відображує актуальні потреби розвитку сучасного цивілізованого суспільства. Аксиологічний підхід до цієї проблеми передбачає виявлення певної морально-етичної бази функціонування підприємництва. З одного боку, підприємницька діяльність має ґрунтуватися на досягненнях світової цивілізації, а отже, бути елементом загальнокультурного розвитку, а з іншого — має вирішувати конкретні соціальні проблеми на підґрунті морально-етичних уявлень про соціальну цінність підприємництва. Таким чином, правова культура в діяльності підприємницьких структур має розглядатися в більш широкому контексті розвитку культури в цілому, а також з точки зору соціальної цінності підприємництва. Слід мати на увазі, що основу правової культури складає саме розуміння морально-етичних основ взаємодії підприємництва з державою. Співвідношення правової культури з підприємництвом віддзеркалює не тільки ставлення підприємницьких структур до держави і до суспільства в цілому, а й останніх до підприємництва.

Таке ставлення може розглядатися як усвідомлення підприємницькими структурами своєї соціальної відповідальності за розвиток суспільства і його окремих інститутів, а також за забезпечення певного матеріального рівня громадян. Саме в соціальній відповідальності підприємництва і полягає його цінність з точки зору морально-етичних категорій.

Аналіз сутності концепції соціальної відповідальності підприємництва полягає, в свою чергу, в пошуці компромісу між державою та підприємництвом. Такий компроміс відбувається і в сучасних умовах українського суспільства. Проте головна ідея полягає не стільки у пошуці компромісу, скільки у виявленні спільних інтересів та в утворенні механізму соціального партнерства підприємницьких структур і державних інститутів. Саме тому в економічно розвинутих країнах підприємницькі структури об'єднують свої зусилля для забезпечення соціального захисту населення, а також для вирішення найбільш актуальних, інколи глобальних, проблем, що стоять перед суспільством і не можуть бути вирішені тільки зусиллями державних органів.

О. Підпригора, професор, академік АПРН України, свою доповідь присвятив питанням правової культури у сфері інтелектуальної діяльності. Він, зокрема, зазначив, що правова культура має багатоаспектне значення і охоплює собою цілий спектр різ-

них змістовних відтінків. Правова культура передусім — це висока культура у сфері чинності права. Це відповідність правових норм загальновизнаним еталонам, стандартам, науково-теоретичним визначенням тощо. Це висока культура законотворення і нормотворення. Поняттям правової культури охоплюється висока обізнаність суспільства з основними засадами, принципами і положеннями чинного законодавства і, безперечно, суворе їх дотримання у повсякденному житті. Правова культура — це узгодженість правових норм з міжнародними угодами, внутрішніми традиціями, звичаями і загальною культурою народу.

О. Підпригора також відзначив, що порушення проблеми правової культури є дуже своєчасним і влучним. Проблему правової культури (юридичної культури) необхідно досліджувати, виявляти зміст, принципи, межі чинності тощо.

Отже, здобутки культури у самому широкому значенні безумовно є досягненнями інтелектуальної, творчої діяльності і тому є об'єктами правової охорони. Культура правового регулювання суспільних відносин у сфері інтелектуальної, творчої діяльності має бути значно ліпшою, тим паче, що в даному разі правова культура стосується охорони здобутків загальної культури.

На підтвердження даного висновку можна навести багато прикладів. Не можна вважати нормальним, тобто таким, що відповідає елементарним вимогам правової культури, те, коли система права України містить у собі два протилежні підходи до визначення правового режиму одних і тих самих об'єктів охорони.

Про відсутність високого рівня правової культури свідчить і те, що результат інтелектуальної, творчої діяльності, термін правової охорони якого спливає, взагалі не визнається об'єктом власності. Існує розбіжність і у визначенні об'єкта права інтелектуальної власності.

Недосконалістю правової культури є також те, що в законах України про інтелектуальну власність часто відсутня єдина термінологічна чіткість, вживаються терміни і словосполучення, зміст яких чітко не визначений.

Зі спробою нового філософського бачення права, правової культури ознайомила у своїй доповіді доцент кафедри філософії Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого Л. Петрова. Правове філософствування, на її думку, полягає перш за все у необхідності розпізнавання філософського та науково-позитивного підходу до права. Філософське розуміння права — це

усвідомлення права як елемента людського буття у його цілісності й граничності, як атрибуту людського духу. Такий погляд обумовлює те, що питання права — це важливі проблеми філософії, яка пізнає суще через людський вимір у його цілісності й граничності.

Право, його зміст як культурного явища визначається закономірностями «людського універсуму» (самі ці закономірності досліджуються у своїй доцільності), завдяки яким право отримує своє понадюрідичне значення і самобутність. З цього приводу принциповим моментом є те положення, що приписаний новою Конституцією України ліберально-телеологічний світогляд (ст. ст. 3, 21, 23) закріплює нове розуміння права як елемента людського буття у його цілісності й граничності, вимагає підпорядкування закономірностям цієї цілісності. Виходячи з такого бачення права, стає необхідною вимога системного, цілісного світосприйняття, яке виявляє себе у взаємопроникненні сфер буття (економіки, політики, права, моралі, психології тощо), що в свою чергу вимагає виходу за межі безпосереднього завдання юриста у конкретній справі та усвідомлення ним існування великого напруження між зануреною у дійсність ідеєю права та наявно сушим. Це в свою чергу вимагає відродження в українській юриспруденції «ідеї права» та концепції «надзаконного» чи «розумного» права, що створило б сприятливі умови для подолання суто прагматичної, вузькоспеціальної підготовки майбутніх юристів-фахівців і формування нової генерації правників-гуманітаріїв.

Певний інтерес викликав виступ начальника кафедри теорії та історії держави і права Львівського інституту внутрішніх справ С. Сливки, який був присвячений аналізу духовних засад моральної культури юриста. С. Сливка зазначив, що мораль, а потім позитивне право виникли з духовного права (до цього існували звичаї, традиції, табу та ін.). Тому створені людиною моральні норми можна поділити на абсолютні (вищі) та відносні (елементарні, практично дійові). Виходячи із ступеня духовності особи як характеристики глибини усвідомлення духовних законів без врахування намірів їх реалізації, виникає: вища моральність як характеристика глибини усвідомлення духовних законів з певними теоретичними намірами їх реалізації; фактична моральність як характеристика ступеня готовності до практичної реалізації; деформована моральність як характеристика невідповідності реалізованих норм ступеню духовності.

Отже, моральна культура юриста є результатом умілого створення власної гармонії між досягнутим максимальним рівнем вищої моральності і активним використанням моральних норм у правовому регулюванні суспільних відносин.

З повідомленнями про результати своїх досліджень також виступили: доцент **О. Вінник**, науковий консультант судді Конституційного Суду України **В. Головченко**, начальник управління Ліцензійної палати України **О. Апатенко**, генеральний директор фірми «Консалтинг-сервіс» **В. Євтушевський**, зав. кафедрою Донецького інституту підприємництва **Г. Усачова**, начальник кафедри загально-правових дисциплін Одеського інституту внутрішніх справ **А. Крижанівський**, старший науковий співробітник Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва АПрН України **Н. Кабаченко** та ін.

Результатом роботи науково-практичної конференції стали ухвалені Рекомендації, в яких були визначені основні напрями і заходи, що мають бути здійснені з метою становлення і розвитку вітчизняного цивілізованого підприємництва на загальнодержавному рівні, рівні наукових та освітянських установ і організацій та на рівні підприємницьких структур.

Матеріал підготували *Н. Діденко, Ю. Смирницький*

Рекомендації науково-практичної конференції

«Роль юридичних знань і юридичної культури у становленні і розвитку підприємництва в Україні»

Як свідчить багаторічний світовий досвід функціонування країн, що розвиваються шляхом економічної та політичної демократії, підприємництво є багатофакторним соціальним явищем, якому властиві складні матеріальні та духовні чинники, взаємодія котрих виявляється у процесі діяльності конкретного підприємця. На відміну від представників інших верств населення, підприємцям притаманні не тільки особливі економічні мотивації праці, а

й особливі особисті психологічні якості та професійні культурно-етичні характеристики. До них, зокрема, можна віднести: здатність переконувати людей та налагоджувати ділові зв'язки, незалежність і впевненість в собі, завзятість і наполегливість, ініціативність, пошук оптимальних варіантів рішень (комерційних), прагнення до володіння об'єктивною, реальною інформацією, готовність до виваженого і розумного майнового ризику, надійність і чесність у конкретних ділових стосунках тощо. Серед мотивів підприємницької діяльності нерідко можуть бути і такі антигромадські чинники, як огульна, нічим не вмотивована самовпевненість, намагання обійти ту чи іншу юридичну норму, нормативний акт або використовувати засоби недобросовісної конкуренції з метою одержання максимально можливих прибутків тощо. Проте ці чинники для цивілізованого підприємництва є більшою мірою винятком, аніж правилом. Особливі властивості, ознаки, характеристики підприємництва дозволяють відокремлювати його представників у соціальний прошарок, який складає у суспільствах, що розвиваються в умовах функціонування інститутів ринкової економіки і політичної демократії, в середньому 5-7 % працездатного населення.

Таким чином, державна політика розвитку підприємництва в Україні, яка враховуватиме лише одну матеріальну, зокрема економічну, складову підприємництва, носитиме спрощений характер і не відбиватиме повною мірою істини складної та багатовимірної природи цього суспільного явища, його особливостей в соціально-культурних умовах пострадянського суспільства. Такий підхід не сприятиме усвідомленню системної характеристики вітчизняного підприємництва, його суті і змісту, звужуватиме реальні можливості пошуку відповідних шляхів, умов та ефективних засобів становлення і розвитку підприємницьких відносин в Україні.

Наукові дослідження і безпосередня практика організації підприємництва в Україні доводять, що одними з найважливіших умов процесу становлення цивілізованого підприємництва мають бути як формування демократичного соціально-культурного середовища в суспільстві в цілому, так і оволодіння вітчизняними підприємцями основами культури підприємницької діяльності, усвідомлення ними загально визнаних цінностей правової культури. При цьому процес формування демократичного культурного правового середовища підприємництва в українському суспільстві має ґрунтуватися не лише на загальнолюдських духовних

цінностях, демократичних правових принципах, а й на історичному досвіді, національному менталітеті, особливих рисах українського народу, з обов'язковим урахуванням культурних надбань суспільного буття пострадянської доби.

На сьогоднішній день — і це необхідно визнати — загальна культура українського суспільства продовжує нести на собі значний відбиток культури радянських часів, зокрема правової. За часів радянської влади право в суспільній свідомості і навіть правовій теорії зводилося до закону, а його найсуттєвішим джерелом вважалася безпосередньо політична воля держави. Значна кількість юридичних законів за своїм змістом була позбавлена духовної підтримки з боку традицій, релігії та моралі громадянського суспільства. Внаслідок цього основним реальним механізмом регулювання суспільних відносин, збереження авторитету закону залишався адміністративно-силовий примус з боку держави. Суспільство у процесі своєї життєдіяльності вчилося не стільки поважати державний закон, шукати в юридичних інституціях шляхи й засоби захисту своїх порушених прав, скільки сприймати закон як інструмент захисту інтересів держави і шукати шляхи його обходу. Авторитарний характер юридичних законів, низький авторитет правового регулювання суспільних відносин зумовлював і відповідний рівень інтересу населення до нормативно-правових основ суспільного життя та рівень правової культури суспільства в цілому. Сутність правової культури зводилася фактично до сутності юридичної культури, зміст якої обмежувався лише знаннями, досвідом, навичками у сферах законодавчої та застосовної діяльності, вмінням тлумачити чинні законодавчі акти тощо.

Після проголошення незалежності України, коли суспільство відмовилося від тоталітарних методів господарювання і управління, коли було конституційно закріплене прагнення до розвитку та зміцнення демократичної, соціальної, правової держави, були визнані основні права та свободи людини і громадянина, відразу ж дав себе знати низький рівень як загальної, так і правової культури суспільства. Насамперед це виявилось у певних формах правового нігілізму, зневаги й нехтування законами у процесі регулювання суспільних, зокрема економічних, відносин, причому на рівні як державних службовців, так і громадян.

Відсутність розвиненої правової культури українського суспільства стає серйозною перешкодою на шляху передусім створен-

ня в Україні нової системи права, норми і акти якої мають стати юридичною формою вираження загальнолюдських цінностей, принципів справедливості та людяності, засобом забезпечення прав і свобод людини і громадянина, правовою основою організації та функціонування держави в інтересах людини і всього суспільства. Зневага громадян до загальноновизнаної системи цінностей правової культури та, як певний наслідок цього, нестабільний стан законодавства і правопорядку в цілому не дають змоги достатньо ефективного вирішувати і складні соціально-економічні проблеми зростання добробуту суспільства, забезпечення гідних умов життя людини, зокрема шляхом правового забезпечення організації та функціонування національного підприємництва, яке за радянських часів взагалі визнавалося кримінально караним явищем.

Сьогоднішній стан правової культури підприємців в Україні відповідає рівню правової культури українського суспільства в цілому. Його можна оцінити як доволі низький. Значна частина підприємців не вважає за необхідне додержуватися конституційних принципів верховенства права і верховенства закону, встановлених юридичних норм; порушення закону іноді розглядається як цілком звичне, а інколи навіть і необхідне явище. Недостатнім є рівень юридичних знань як державних службовців, котрі покликані організовувати і регулювати відносини вітчизняного підприємництва, підтримувати необхідний рівень і забезпечувати умови добросовісної конкуренції, так і осіб, які безпосередньо займаються підприємницькою діяльністю, що нерідко призводить до серйозних правопорушень. Більш того, у господарській практиці нерідко спостерігаються випадки, коли юридичні знання фахівців-правників використовуються для нейтралізації дії чинних законів на користь суб'єктів тіньової економіки.

До загальних причин, що зумовлюють низький рівень законності в підприємницькій діяльності, можна віднести недосконалість правової політики держави щодо юридичного забезпечення розвитку цивілізованого підприємництва. Йдеться, зокрема, про законодавчу діяльність, якщо її результатом стає ухвалення чималої кількості законів, які не відповідають суспільним потребам переходу від адміністративно-командної організації народного господарства і управління до змішаної соціально спрямованої економіки, з її високопродуктивним недержавним сектором і, по суті, штовхають іноді підприємців до

порушення цих законів, примушують багатьох суб'єктів підприємницької діяльності «збочувати» у тіньову економіку, сприяють діям, що спрямовані не на новаторство в економічній сфері, а на пошук прогалин у законодавстві.

Особливу увагу слід звернути на порушення моральних орієнтирів співжиття та загальну меркантилізацію свідомості значної кількості українських громадян, які займаються підприємницькою діяльністю, що не має нічого спільного з розвитком культурного підприємництва; недоліки вітчизняної юридичної освіти та правового виховання громадян; недостатню правову поінформованість підприємців; низький загальнокультурний рівень значної частини бізнесменів тощо. Водночас необхідно зазначити, що в Україні зростає кількість підприємців, які прагнуть вести свою діяльність не тільки законними, а й морально виправданими методами, і які активно виступають за створення державою належних для цього умов.

На думку учасників конференції, серед основних напрямів і заходів, що мають здійснюватися в Україні з метою становлення і розвитку вітчизняного цивілізованого підприємництва, повинні бути такі, які спрямовані на суттєве піднесення як культурно-правового рівня підприємців, так і середовища, в якому має відбуватися їх діяльність. До таких заходів можна віднести:

1. *На загальнодержавному рівні:*

- розроблення органами виконавчої влади проекту та ухвалення Верховною Радою України цілісної, повномасштабної Концепції державної політики розвитку підприємництва та захисту добросовісної конкуренції, його суб'єктів, враховуючи багатоаспектний вимір природи цього соціального явища, у тому числі його культурно-правовий аспект;

- формування системи державного регулювання підприємництва України, в основу якої покладено розуміння права на підприємницьку діяльність як невідчужуваного і непорушного права людини;

- розроблення органами виконавчої влади проекту Концепції розвитку законодавства про підприємництво, його систематизації;

- розроблення змін до ст. 5 Закону України «Про підприємництво в Україні», що передбачали б доповнення принципів підприємницької діяльності положеннями щодо додержання правил професійної етики та чесних звичаїв у підприємницькій діяльності, неприпустимості обмежень добросовісної конкуренції;

- сприяння прискоренню розгляду Верховною Радою України проекту Закону України «Про захист економічної конкуренції»;

- розроблення та ухвалення Державної концепції і програми розвитку правової культури, формування правового світогляду вітчизняних підприємців у контексті світових загальнолюдських цінностей та їх зв'язку з національними особливостями;

- запровадження використання правил професійної етики у конкуренції в процесі розроблення установчих та інших документів підприємців;

- організація на державному та приватному рівнях юридичної освіти для підприємців на принципі поєднання у навчальному процесі дисциплін, що не тільки надають знання «букви закону», а й виховують повагу до «духу закону»; поширення в навчальному процесі дисциплін з філософії права, соціології права, теорії приватного права тощо;

- передбачення Міністерством освіти України розроблення, з метою поглиблення економічної і правової підготовки менеджерських кадрів для підприємництва, шляхів оптимізації змісту економіко-правової освіти з урахуванням сучасних потреб підприємництва, взявши до уваги концепцію Донецького інституту підприємництва щодо підготовки фахівців з економічних та правових питань у сфері підприємницької діяльності за спеціальністю «менеджмент організації», спеціалізації «економіко-правовий менеджмент у підприємстві»;

- зосередження уваги розробників держстандартів вищої освіти за напрямом «Менеджмент» на необхідності поглиблення знань етичних та культурно-правових засад підприємництва і менеджменту в процесі підготовки фахівців для недержавного сектора економіки;

- організація на державному рівні правового виховання підприємців з метою юридичної просвіти та підвищення рівня їх правової культури і правового світогляду;

- створення та закріплення у суспільній свідомості всіма можливими законними методами, у тому числі і з використанням засобів масової інформації, образу культурного підприємця.

2. На рівні наукових та освітянських установ і організацій:

- дослідження закономірностей соціально-культурної сутності підприємництва, виходячи з права на підприємницьку діяльність як природного права людини й особливостей реалізації цього права в Україні;

- розширення науково-дослідними установами НАН України і АПрН України досліджень проблеми взаємозв'язку правової та юридичної культури підприємців з метою використання наукових результатів у процесі розроблення проектів державної політики розвитку підприємництва та освітніх програм для правової підготовки майбутніх підприємців;

- участь науково-дослідних установ НАН України і АПрН України разом з відповідними міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади у теоретичному обґрунтуванні, з урахуванням світового досвіду, державної політики та програм розвитку національного підприємництва, його правового забезпечення, юридичної освіти підприємців та формування їх правової культури та світогляду вітчизняних підприємців;

- розширення наукових досліджень з порівняльного аналізу світового і вітчизняного досвіду щодо вивчення проблем юридичної освіти, формування правової культури та правового світогляду вітчизняних підприємців;

- розроблення та впровадження навчальних програм з питань формування правової культури та правового світогляду для вузів, технікумів, бізнес-коледжів та інших навчальних закладів, які готують фахівців у галузі підприємницької діяльності;

- розроблення концепції та проекту Кодексу правил етичної, юридично-психологічної поведінки підприємців, спрямованого на вирішення проблеми дотримання підприємцями у своїй діяльності етичних стандартів та формування належного морального клімату у цій сфері;

- проведення широкомасштабних соціологічних досліджень стану та тенденцій розвитку юридичних знань та рівня правової культури підприємців з метою розроблення практичних рекомендацій для органів виконавчої влади, які формують та організують здійснення державної політики розвитку та підтримки підприємництва;

- підготовка та видання підручників, навчальних і методичних посібників з проблем: «Юридична деонтологія і етика права», «Правова культура підприємницької діяльності», «Культура бізнесу» та ін., які сприяли б опануванню підприємцями основ юридичних знань, правової культури;

- підготовка та опублікування популярних видань для населення з питань захисту підприємців і споживачів у конкуренції;

- організація та проведення, за державною підтримкою, міжнародного конгресу з проблеми «Правова культура України у контексті світового культурного розвитку».

3. На рівні підприємницьких структур:

- залучення громадських організацій підприємців до практичних заходів, спрямованих на підвищення рівня юридичних знань та правової культури підприємців;

- налагодження і послідовне посилення координації та взаємодії діяльності професійних об'єднань підприємців (Українська спілка промисловців і підприємців, Українське об'єднання підприємців, Спілка незалежних підприємців тощо) з метою надання інформаційно-правової та консультативної допомоги підприємцям;

- ініціювання Українською спілкою промисловців і підприємців та розроблення за сприянням Торгово-промислової палати України та інших зацікавлених організацій правил професійної етики у конкуренції для відповідних сфер підприємницької діяльності, а також для певних галузей економіки.

Заходи на рівні наукових, освітянських та підприємницьких структур можуть мати успіх та реальний вплив на підвищення культурно-правового рівня розвитку підприємництва в Україні лише за умови створення державою належних умов для юридичного гарантування безпеки підприємницької діяльності на легальній основі та проведення державної політики, спрямованої на всебічне піднесення ролі правової культури як у життєдіяльності суспільства в цілому, так і на рівні окремої особистості. Такий підхід відповідає Загальній декларації прав людини ООН 1948 р., котра на рівні світового співтовариства проголосила ідею правового прогресу людства. До реалізації цієї ідеї мають прагнути всі народи та держави світу.

Оргкомітет

**Науково-практична конференція
«Проблеми запобігання насильству в сім'ї»**

12 листопада 1998 р. за ініціативою Лабораторії вдосконалення правового становища жінок Академії правових наук України

відбулася науково-практична конференція, на якій були розглянуті проблеми запобігання насильству в сім'ї. Конференція зібрала провідних фахівців у галузі права, соціологів, представників правоохоронних органів та прокуратури Харківської області, Міністерства у справах сім'ї та молоді України.

Учасників конференції привітав доктор юридичних наук, професор, в. о. головного ученого секретаря АПрН України **А. Гетьман**. Мету та завдання конференції у своєму вступному слові виклала кандидат філософських наук, завідувачка Лабораторії вдосконалення правового становища жінок АПрН України **О. Руднева**.

З головними науковими доповідями на конференції виступили **В. Голіна, В. Борисов, О. Іващенко**.

У доповіді «Про концепцію Закону України про запобігання насильству в сім'ї» доктор юридичних наук, професор НЮА України **В. Голіна** наголосив на тому, що попередження насильства в сім'ї насамперед передбачає адекватне законодавство і відповідні соціально-економічні умови в країні. Необхідною передумовою щодо цього, вважає доповідач, є вирішення трьох основних проблем: суспільної актуалізації сімейного насильства в країні; теоретичного визначення поняття насильства в сім'ї; створення концепції Закону України про запобігання насильству в сім'ї.

Доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент АПрН України, директор НДІ ВПЗ АПрН України **В. Борисов** у доповіді «Вирішення питань відповідальності за статеві злочини проти неповнолітніх у проекті нового Кримінального кодексу України» повів розмову про сексуальне виховання молоді, в тому числі й заходами кримінально-правового впливу. Розуміючи важливість боротьби зі статевими злочинами проти неповнолітніх, автори проекту нового КК України, прийнятого 10 вересня 1998 р. Верховною Радою України у першому читанні, виділили в системі Особливої частини КК самостійний розділ «Злочини проти статевої недоторканності особистості», де містяться практично всі положення щодо захисту інтересів молоді.

Кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник Інституту соціології НАН України (Київ) **О. Іващенко** у доповіді «Сексуальні зловживання щодо дітей та підлітків в Україні» зупинилась на підсумках соціологічного опитування, що проводилися у межах проекту Програми розвитку ООН «Сексуальні зловживання, сексуальна експлуатація, сексуальне розбещення щодо дітей і підлітків в Україні» (липень-грудень 1996 р.).

Із співдоповідями виступили С. Діденко (начальник відділу за дотриманням законів про права неповнолітніх Харківської обласної прокуратури, ст. радник юстиції), А. Хухрянський (ст. уповноважений відділу кримінальної міліції у справах неповнолітніх УМВС по Харківській області, капітан міліції), Г. Святненко (ст. науковий співробітник Центру дослідження сім'ї та жінок Українського інституту соціальних досліджень Міністерства у справах сім'ї та молоді України), О. Білецька (голова Харківського відділення недержавної організації «Жіноча громада»).

З даної проблеми на початку 1999 р. планується випустити збірник, до якого ввійдуть головні доповіді по зазначеній темі конференції та відповідні міжнародні документи.

Матеріал підготувала *О. Руднева*

Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми боротьби зі злочинністю у сфері економічної діяльності»

15-16 грудня 1998 р. у м. Харкові відбулася міжнародна науково-практична конференція «Проблеми боротьби зі злочинністю у сфері економічної діяльності». Проведення цієї конференції було передбачено Комплексною цільовою програмою боротьби зі злочинністю на 1996-2000 роки, затвердженою Указом Президента України 17 вересня 1996 р. Важливість її організації саме у 1998 р. визначена Постановою Кабінету Міністрів України від 3 лютого 1998 р. Організаторами конференції виступили Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого, Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності АПрН України, Кримінологічна асоціація України, Харківський центр вивчення організованої злочинності.

Проведення конференції значною мірою викликано нинішнім станом економічної злочинності в державі. Її причини мають глибокий характер і обумовлені не тільки недосконалістю чинного законодавства, що регулює боротьбу зі злочинністю в економічній сфері, а й непослідовністю стратегії та безсистемністю механізму переходу до нових економічних відносин. Тому конференція вик-

ликала значний інтерес як у працівників правоохоронних органів, так і у наукової громадськості, до того ж не тільки України, а й Росії, США. Кількість учасників становила понад 200 осіб.

Відкрив конференцію Голова оргкомітету, президент Академії правових наук України, ректор Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого, академік НАН України **В. Тацій**. На пленарному засіданні були заслухані доповіді заступника Міністра юстиції України **М. Хандуріна** «Про хід законопроектних робіт у сфері боротьби з економічною злочинністю»; народного депутата України, ректора Університету внутрішніх справ МВС України професора **О. Бандурки** «Бюджетні процеси тінізації економіки та заходи їх профілактики»; першого проректора Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого, академіка АПрН України **В. Сташиса** «Відповідальність за вчинення злочинів організацією в проекті нового Кримінального кодексу України»; представника Національного інституту юстиції Департаменту юстиції США **Джеймса Фінкенауера** «Організована злочинність і торгівля людьми»; академіка АПрН України **М. Бажанова** «Питання відповідальності за злочини проти власності в проекті Кримінального кодексу України»; Голови Вишого арбітражного суду України **Д. Притики** «Арбітражні суди України як засіб протидії правопорушенням в економічних відносинах»; директора НДІ ВПЗ АПрН України, члена-кореспондента АПрН України **В. Борисова** «Дослідження проблем боротьби з економічною злочинністю науковцями НДІ ВПЗ АПрН України»; начальника управління економічної безпеки Служби безпеки України **Н. Куркіна** «Про використання оперативних можливостей Служби безпеки у попередженні і розкритті організованих злочинних груп у сфері економічної діяльності»; старшого прокурора організаційно-методичного відділу Головного управління нагляду за законністю оперативно-розшукової діяльності, дізнання та досудового слідства Генеральної прокуратури України **С. Коберника** «Проблеми розслідування злочинів у сфері економічної діяльності»; віцепрезидента АПрН України, академіка АПрН України **Ю. Грошевого** «Проблеми судового розгляду справ про злочини, вчинені у сфері економіки»; академіка АПрН України **А. Закалюка** «Причини та умови корупції в Україні»; члена-кореспондента АПрН України **І. Даньшина** «До питання про кримінологічне поняття злочинності»; академіка АПрН України **В. Коновалової** «Першочер-

гові слідчі дії і тактичні операції при розслідуванні злочинів у сфері економіки»; заступника директора з наукової роботи НДІ ВПЗ АПрН України, професора **В. Зеленецького** «Проблеми забезпечення безпеки працівників правоохоронних органів, що ведуть боротьбу з організованою злочинністю у сфері економічної діяльності»; проректора з наукової роботи Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого, члена-кореспондента АПрН України **М. Панова** «Відповідальність за злочини проти власності в проекті Кримінального кодексу України»; зав. сектора НДІ ВПЗ АПрН України, професора **Г. Матусовського** «Формування комплексних методів розслідування економічних і суміжних з ними злочинів»; доцента Академії Служби безпеки України **О. Бантишева** «Злочини проти власності у проекті Кримінального кодексу України. Об'єкт і загальні питання аналізу складу»; доцента Одеської державної юридичної академії **В. Дрьоміна** «Відповідальність за «відмивання» доходів, одержаних злочинним шляхом: кримінально-правові та кримінологічні проблеми».

Після заслуховування доповідей робота конференції була продовжена у двох секціях:

- кримінально-правові та кримінологічні проблеми боротьби зі злочинністю у сфері економічної діяльності (керівник секції — член-кореспондент АПрН України **І. Даньшин**);

- кримінально-процесуальні та криміналістичні проблеми боротьби зі злочинністю у сфері економічної діяльності (керівник секції — академік АПрН України **Ю. Грошевий**).

Робота конференції завершилась пленарним засіданням, на якому були прийняті науково-практичні рекомендації.

Огляд наукових доповідей буде надрукований у наступному номері «Вісника Академії правових наук України».

Матеріал підготувала
учений секретар НДІ ВПЗ АПрН України,
доцент **Н. Сибільова**

Засідання Президії Академії правових наук України

18 лютого 1999 р. у м. Харкові відбулося засідання Президії Академії правових наук України.

З першого питання «Про основні підсумки діяльності Академії правових наук України за період 1994-1998 років та її завдання на перспективу» виступив президент Академії, академік НАН України та АПрН України **В. Тацій**. В обговоренні доповіді взяли участь академіки **В. Гончаренко, Ю. Грошевий, О. Підпригора, В. Сташис** та член-кореспондент **Ю. Тодика**. Президією було прийнято рішення затвердити звітну доповідь та доручити президентові Академії **В. Тацію** виступити зі звітною доповіддю на Загальних зборах Академії 19 лютого 1999 р. (доповідь публікується у цьому номері Вісника).

З інформацією про підготовку та проведення Загальних зборів АПрН України виступив віце-президент Академії, академік **Ю. Грошевий**. Він доповів про порядок денний та регламент засідання Загальних зборів Академії, а також про підготовку відповідної документації, необхідної для проведення Загальних зборів. В обговоренні цього питання взяли участь академіки **В. Тацій, В. Гончаренко, А. Закалюк, В. Ковалова, О. Підпригора, В. Сташис**.

На засіданні Президії Академії була заслухана інформація заступника керівника Київського регіонального центру АПрН України **О. Крупчана** «Про хід виконання рішень Президії АПрН України про створення Центру правової інформатики Академії», а також «Про створення спільно з Міністерством юстиції України Центру порівняльного правознавства».

З питання про створення Центру порівняльного правознавства було прийнято рішення про необхідність подвійного підпорядкування зазначеного Центру Міністерству юстиції України та Академії правових наук України, а також про опрацювання питання щодо розробки Положення, структури, штатного розпису та кошторису

його видатків. Виконання обов'язків директора-організатора Центру порівняльного правознавства було покладено на О. Крупчана.

Членами Президії були також розглянуті питання: «Про затвердження обсягів фінансування установ АПрН України» (Л. Белєвцева); «Про затвердження планів роботи НДІ ВПЗ та НДІ ППП на 1999 рік» (А. Гетьман); «Про сплату членам Академії, що прибувають на Загальні збори, сум, пов'язаних з відрядженням» (Л. Белєвцева); «Про продовження фінансування у 1999 році Львівської лабораторії з прав людини» (П. Рабінович); «Про затвердження Положення про порядок організації роботи по реалізації і впровадженню результатів наукових досліджень» (А. Закалюк); «Про відкриття аспірантури при НДІ ППП» (М. Сегай).

В. о. головного ученого секретаря
АПрН України, професор *А. Гетьман*

Загальні збори Академії правових наук України

19 лютого 1999 р. відбулися Загальні збори Академії правових наук України, які стали ювілейними. Минуло п'ять років з часу її заснування як вищої самоврядної наукової установи України в галузі держави і права. З доповіддю «Про основні підсумки діяльності Академії правових наук України в 1994-1998 роках та її завдання на перспективу» виступив президент Академії, академік **В. Тацій** (текст доповіді вміщений в цьому номері Вісника).

В обговоренні доповіді взяли участь академіки **В. Мамутов, О. Підпригора, А. Рогожин, В. Сташис, Ю. Шемшученко, В. Янчук** та члени-кореспонденти **В. Борисов, М. Сегай, Ю. Тодика**.

У виступах аналізувалась робота відділень Академії, Київського регіонального центру, науково-дослідних інститутів та лабораторій Академії.

Зазначалося, що Академії належить визначальна роль у подоланні роз'єднаності та відокремленості правових досліджень, забезпеченні їх координації та взаємоузгодженості, формуванні пріоритетних напрямів у галузі правових досліджень.

Відсутність коштів не дозволила Академії налагодити міжнародне наукове співробітництво як з науковими центрами Європи,

так і з науковими установами країн СНД. Створення двох науково-дослідних інститутів, одного регіонального центру та чотирьох лабораторій поки що не дозволяє говорити про розгалуження системи наукових установ Академії, що також обумовлено передусім обмеженістю фінансування.

Висловлювалась думка про необхідність вирішення питання щодо укріплення матеріально-технічної бази як Академії, так і її науково-дослідних установ. Зараз Академія не має можливості укріпляти матеріально-технічну базу за рахунок обсягів фінансування із державного бюджету. Тому з огляду на скрутне економічне становище в країні слід не тільки розраховувати на бюджетне фінансування, а й використовувати існуючі можливості додаткових джерел фінансування.

Відповідно до п. 27 Статуту Академії правових наук України на Загальних зборах Академії були проведені вибори президента, віце-президента та затверджені академіки-секретарі відділень.

Президентом Академії правових наук України одноголосно було обрано академіка НАН України та АПрН України **Василя Яковича Тація**.

Віце-президентом Академії правових наук України було обрано академіка АПрН України **Юрія Михайловича Грошевого**.

Академіками — секретарями відділень, після їх обрання Загальними зборами відповідних відділень, були затверджені:

- академік АПрН України **Анатолій Йосипович Рогожин** (відділення теорії та історії держави і права);

- член-кореспондент АПрН України **Юрій Миколайович Тодика** (відділення державно-правових наук і міжнародного права);

- академік АПрН України **Опанас Андронович Підпригора** (відділення цивільно-правових наук);

- академік НАН України та АПрН України **Юрій Сергійович Шемшученко** (відділення правових проблем охорони навколишнього середовища і аграрного права);

- академік АПрН України **Володимир Володимирович Сташич** (відділення кримінально-правових наук).

В. о. головного ученого секретаря
АПрН України, професор **А. Гетьман**

НАШІ. ЮВІЛЯРИ

Виповнилося 75 років від дня народження **Федора Глібовича Бурчака** — видатного вченого-правознавця, громадського і державного діяча — радника Президента України з питань правової політики, віце-президента Академії правових наук України, лауреата Державних премій України, Заслуженого юриста України, доктора юридичних наук, професора, академіка, чиє ім'я відоме не тільки в Україні, а й далеко за її межами.

Ф. Г. Бурчак народився 3 квітня 1924 р. в Києві у родині лікарів. Його батько був рентгенологом, а дід — професором-терапевтом, відомим у дореволюційні часи громадським діячем (членом Київської міської Думи, а у 1916-1917 рр. — її головою).

З початком Вітчизняної війни учень 9-го класу 19-ї середньої школи Федір Бурчак був евакуйований до Павлограда, де при ритті окопів його поранило під час бомбардування. Далі — госпіталі Полтави, Харкова, Саратова, переїзд до міста Атбасар (Казахстан), де він закінчив середню школу, поєднуючи навчання з роботою на залізниці.

В 1944 р. Ф. Г. Бурчака було відряджено до Управління Південно-Західної залізниці у звільнений від фашистських окупантів Київ, де він поступив на юридичний факультет Київського університету. Після закінчення університету в 1949-1952 рр. навчався в аспірантурі під керівництвом відомого фахівця в галузі кримінального права і криміналістики професора С. І. Тихенка.

Після закінчення аспірантури у 1953-1964 рр. Ф. Г. Бурчак веде плідну педагогічну і науково-редакційну діяльність, поєднуючи її з адвокатською та арбітражною практикою (зокрема на посаді заступника головного арбітра Укрпромради).

Робота на посаді старшого редактора журналу «Радянське право», а згодом наукового редактора і завідувача наукової редакції держави і права Головної редакції Української Радянської Енциклопедії сприяла постійному спілкуванню Ф. Г. Бурчака з

широким колом видатних вчених-правознавців країни, формуванню енциклопедичності його світогляду і юридичних знань.

Природна обдарованість ювіляра в поєднанні з великим обсягом знань у галузі права, соціології, історії філософії позначилась на широкому спектрі його багатогранної діяльності — науково-дослідній, лекційній, педагогічній і, насамперед, в галузі законотворчої і правозастосовної практики, де з найбільшою повнотою проявились його талант і досвід правознавця на високих державних і громадських посадах, які він обіймає протягом останніх 35 років.

Науковим працям Ф. Г. Бурчака притаманні широкоглядний комплексний підхід до розкриття проблеми. Саме в такому ключі вивчені ним такі важливі кримінально-правові інститути, як співучасть у злочині та кваліфікація злочинів. Багаторічні дослідження всіх форм співучасті у злочині стали темою його кандидатської і докторської дисертацій, зміст яких було викладено в монографії «Співучасть: соціальні, кримінологічні та правові проблеми» (1986). Широкий комплексний підхід до висвітлення теми дозволили автору, як це зазначено в рецензії професорів В. В. Сташиса, В. Я. Тація, М. І. Панова, прогнозувати подальше трансформування нових форм злочинного посібництва у вигляді корупції і організованої злочинності. Монографічне дослідження Ф. Г. Бурчака «Кваліфікація злочинів» (1983, 1985), а також його активна участь у розробці загальної частини кримінального права України у монографії «Уголовное право Украинской ССР на современном этапе» (1989) доповнили внесок ювіляра у розвиток вітчизняної кримінально-правової науки.

Ім'я Ф. Г. Бурчака, автора більш як 300 наукових публікацій, тісно пов'язане з успішним розвитком багатьох інших галузей права. Широко відомі його праці з питань загальних основ держави і права, конституційного, цивільного і трудового права, з проблематики розвитку законодавства і зміцнення правової основи державного і громадського життя. За вагомий внесок в розвиток історії держави і права України (друге видання «Історії держави і права Української РСР» (1976) Ф. Г. Бурчаку у складі авторського колективу, очолюваного академіком Б. М. Бабієм, була присуджена Державна премія України 1981 р.

Всебічна наукова діяльність Ф. Г. Бурчака нероздільно пов'язана з його педагогічною і публіцистичною діяльністю. Федір Глібович — блискучий лектор і талановитий педагог. Протягом

всього свого творчого шляху він поєднує науково-дослідницьку, громадську і державну діяльність високопосадового державного службовця з лекційною пропагандою правничих знань і викладанням юридичних дисциплін у вищих навчальних закладах столиці.

Ф. Г. Бурчак як вчений і педагог широко відомий в Європі і Америці. У 1994 р. він викладав англійською мовою курс порівняльного конституційного права у Кентському університеті (Англія). Він є членом Американської асоціації адвокатів, обраний членом Академії наук Нью-Йорку. Добре знають Ф. Г. Бурчак у Стокгольмі, Відні, Парижі як видатного практика-юриста по його роботі в Міжнародному комерційному арбітражному суді. Разом з американським професором Чарлзом Коулом він підготував до друку рукопис монографії «Порівняльне конституційне право» (англійською мовою).

Фахівцям-юристам та широкій громадськості добре відома багатогранна, плідна і тривала (майже тридцятирічна) робота Ф. Г. Бурчака на посаді завідувача юридичного відділу апарату Верховної Ради України. З його приходом юридичний відділ став центром систематизації і кодифікації законодавства держави, справжнім камертоном діяльності всіх відділів і комісій Верховної Ради, які займались законотворчою і особливо кодифікаційною роботою. За ініціативи Ф. Г. Бурчака і під його редагуванням у 1980 р. видається перший систематизований «Збірник законів Української РСР і Указів Президії Верховної Ради Української РСР (1938-1979)» у 2-х томах. Ф. Г. Бурчак закладає теоретичні засади класифікації законодавчої бази держави, яка в подальшому використовується в розробці комп'ютеризованої системи інформаційно-аналітичного забезпечення законотворчої та правозастосовної діяльності Верховної Ради України. За вагомих внесок в розробку цієї системи Ф. Г. Бурчаку (у складі авторського колективу, очолюваного Л. Є. Горьовим, М. Я. Швецем та А. О. Морозовим), присуджена Державна премія України 1998 р.

Особливого значення і змісту діяльність Ф. Г. Бурчака набула на початку 90-х років — у складний і водночас знаменний період становлення незалежної Української держави.

Саме тоді найбільш рельєфно розкрилися його талант, виняткові професійні здібності. Уся попередня діяльність Ф. Г. Бурчака стала своєрідним стартовим майданчиком для його плідної роботи в умовах незалежної України. У той час кожен день ставив нові

завдання і нові проблеми, для розв'язання яких не було ані часу, ані готових рецептів. З другого боку, і традиційні для апарату Верховної Ради методи роботи також зазнали істотних змін. Обов'язкова присутність завідувача юридичного відділу на засіданнях Президії Верховної Ради з суто формального дійства перетворилася на дуже складну і відповідальну роботу, коли завідувач юридичного відділу мусив практично «з ходу» (коли не було під рукою відповідних джерел) давати рекомендації практично по всьому спектру українського законодавства, а політичні проблеми вводити у відповідні правові рамки.

Декларація про суверенітет і Закон про громадянство, Акт про державну незалежність і тимчасовий регламент, десятки законів, які на початку 90-х років заклали основи правової системи України, — всі вони народилися і діяли у тому числі й завдяки подвижницькій праці Ф. Г. Бурчака. Зокрема за його ініціативи були терміново розроблені і прийняті Верховною Радою два закони, котрі забезпечили правочинність міжнародних угод України і раніше прийнятих нормативних актів усіх рівнів колишнього СРСР, які не суперечать новому законодавству незалежної України.

Не менш важливим у житті Ф. Г. Бурчака є період його подальшої роботи в Адміністрації Президента України. Запрошений у 1994 р. на посаду консультанта, а згодом радника Президента України з питань правової політики, він веде напружену роботу в очолюваних ним Комітеті законодавчих ініціатив при Президенті України і Українській Кодифікаційній комісії, Комісії з опрацювання питань щодо скасування смертної кари в Україні. Але найголовнішим треба вважати його безпосередню участь у «конституційному марафоні» як члена Комісії з опрацювання проекту нової Конституції і, особливо, члена Робочої групи цієї Комісії від Президента України. Весь багаторічний досвід вченого-правознавця з проблем порівняльного конституційного права, практичної правотворчої і правозастосовної діяльності у Комітеті Конституційного нагляду Союзу РСР, у Верховній Раді України знадобився Ф. Г. Бурчаку при розробці проекту Конституційного договору між Верховною Радою України і Президентом України, а згодом і узгодженого тексту нової Конституції України 1996 р.

Окрему сторінку життєвого шляху Ф. Г. Бурчака становить його плідна діяльність в Академії правових наук України. Саме він разом з групою провідних вчених-юристів України (В. Я. Тацієм,

В. В. Сташисом, І. А. Тимченком, В. В. Цветковим, Ю. С. Шемшученком та ін.) вніс пропозицію про заснування державної Академії правових наук України як вищої галузевої установи країни, що координує фундаментальні та прикладні дослідження в галузі держави і права, сприяє розвитку юридичної освіти в країні, провадить узагальнення світового досвіду правового регулювання суспільних відносин.

Обраний в листопаді 1993 р. академіком, віце-президентом Академії правових наук України — керівником її Київського регіонального центру, він разом з своїм заступником О. Д. Крупчаном і вченим секретарем М. Я. Сегаєм доклав багато зусиль, щоб Київський центр гідно репрезентував Академію у столиці держави, став справжнім форумом не тільки для 40 членів Академії, що працюють в Київському регіоні, а й для всієї юридичної громадськості Києва, сприяв становленню та розвитку нових структурних академічних підрозділів (Інституту приватного права і підприємництва, Міжвідомчої лабораторії правового забезпечення розвитку науки і технологій, Центру правової інформатики, Центру порівняльного правознавства).

Віце-президент веде активну публіцистичну діяльність: він частий гість на телебаченні та радіомовленні, член редколегії «Вісника Академії правових наук України», Юридичної Енциклопедії, журналу «Право України», бібліотечки «Нова Конституція України».

За вагомий внесок у розвиток юридичної науки, активну участь у правотворчій і правозастосовній діяльності Ф. Г. Бурчака нагороджено орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», відзнакою Президента України «Орден Ярослава Мудрого».

Високий професіоналізм, широка ерудованість, принциповість та бездоганна порядність, душевна теплота та чуйність здобули Ф. Г. Бурчаку заслужену повагу і любов його колег і друзів.

Президія Академії правових наук України і редакційна колегія «Вісника Академії правових наук України» щиро вітають **Федора Глібовича Бурчака** з його славним ювілеєм і бажають міцного здоров'я, благополуччя, творчої наснаги і подальших успіхів у багатогранній діяльності.

Виповнилося 60 років видатному вченому-правознавцю в галузі конституційного і адміністративного права і державному діячеві, академіку Академії правових наук України, Голові Конституційного Суду України Івану Артемовичу Тимченку.

І. А. Тимченко народився 3 березня 1939 р. в селі Калинівка Покровського району Дніпропетровської області в селянській родині. Навчався в загальноосвітній школі, закінчив училище механізації сільського господарства, сільськогосподарський технікум. Працював трактористом, механіком колгоспу.

У 1967 р. закінчив юридичний факультет Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка. У 1974 р. захистив кандидатську дисертацію за темою «Законодавча діяльність Української РСР у сфері державного управління» (Інститут держави і права Академії наук УРСР).

З 1966 р. навчання в університеті поєднував з практичною роботою — працював старшим редактором редакції журналу «Радянське право». З 1971 р. І. А. Тимченко — аспірант, науковий співробітник, вчений секретар Інститут держави і права АН УРСР, вчений секретар Спеціалізованої ради по захисту докторських дисертацій при Інституті держави і права АН УРСР.

З грудня 1990 р. І. А. Тимченко — помічник з правових питань Голови Верховної Ради України. У грудні 1991 р. він очолив Юридичну службу Президента України, в жовтні 1993 р. його призначено керівником Юридичного управління Президента України і Кабінету Міністрів України. Протягом серпня 1994 р. — жовтня 1996 р. працював керівником Юридичного управління Адміністрації Президента України.

У вересні 1996 р. Указом Президента України І. А. Тимченко призначений суддею Конституційного Суду України. На спеціальному пленарному засіданні Конституційного Суду України 18 жовтня 1996 р. його обрано Головою Конституційного Суду України.

З квітня до жовтня 1992 р. І. А. Тимченко — член Колегії з питань правової політики Верховної Ради України. Був членом Конституційної Комісії від президента України (листопад 1994 — червень 1996 рр.), членом Координаційної ради з питань судово-правової реформи при Президентіві України.

Брав участь у розробці низки законопроектів, зокрема проєктів Конституції України, Закону про мови в Україні, Закону про вибори народних депутатів, Декларації про державний суверенітет України, Закону про Конституційний Суд України.

І. А. Тимченко — автор близько 50 наукових праць, зокрема монографій «Законодавча діяльність союзних республік у сфері державного управління» (1978), «Економічне районування та адміністративно-територіальний поділ Української РСР» (1983), розділу «Гарантії конституційних прав і обов'язків радянських громадян» у колективній монографії «Конституційні права та обов'язки радянських громадян» (1985).

З 1993 р. дійсний член Академії правових наук України. Заслужений юрист України.

За заслуги у державотворенні у жовтні 1997 р. І. А. Тимченко нагороджений відзнакою президента України «Орден Ярослава Мудрого» V ступеня, медалями.

Становлення конституційної юстиції в Україні значною мірою пов'язане з ім'ям І. А. Тимченка. Створення в Україні Конституційного Суду, його діяльність як стабілізуючого фактора в суспільстві і державі є своєрідною етапною прикметою, поворотним пунктом у розбудові нашої держави.

Вітчизняними фахівцями в галузі права, громадянами, юридичними особами, відомими юристами багатьох країн світу Конституційний Суд України визнається як висококваліфікований, політично нейтральний орган конституційної юрисдикції.

Без сумніву, становлення Конституційного Суду України, його авторитет багато в чому обумовлюються плідною діяльністю І. А. Тимченка на посаді Голови Конституційного Суду України.

Принциповість і порядність, широка ерудованість і сумлінне ставлення до своїх обов'язків, високі людські якості здобули І. А. Тимченку авторитет та повагу юридичної громадськості.

Президія Академії правових наук України та редколегія «Вісника Академії правових наук України» широко вітають **Івана Артемовича Тимченка** з його славним ювілеєм і бажають йому міцного здоров'я, благополуччя, подальших успіхів у роботі, творчої наснаги.

Виповнилося 70 років від дня народження відомого вченого-правознавця в галузі екологічного права, доктора юридичних наук, професора Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого, члена-кореспондента Академії правових наук України **Василя Костянтиновича Попова**.

В. К. Попов народився 23 січня 1929 р. у селі Малі Кулики Моршанського району Тамбовської області. Свою трудову діяльність розпочав підлітком у воєнне лихоліття з 1942 р. Більше шести років присвятив військовій службі, закінчивши її в 1956 р. у званні капітана.

У 1960 р. закінчив з відзнакою Саратовський юридичний інститут. З 1960 по 1968 роки працював у судових органах, був членом судової колегії Белгородського обласного суду.

З 1968 р. В. К. Попов пов'язав свою долю з Харківським юридичним інститутом, разом з яким пройшов шлях його становлення до Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. У 1969 р. захистив кандидатську, а у 1984 р. — докторську дисертацію. Вчене звання професора присвоєне у 1985 р.

Більше 20 років, з 1979 р. по теперішній час, очолює кафедру екологічного права Академії. У 1984 р. став лауреатом Державної премії України як співавтор підручника «Цивільне право України». У 1996 р. В. К. Попов обраний членом-кореспондентом Академії правових наук України по відділенню правових проблем охорони навколишнього середовища і аграрного права. Нагороджений медаллю.

В. К. Попов має близько 100 наукових праць. Найвизначнішими з них є: «Договорные отношения и эффективность сельскохозяйственного производства» (1976), «Правовое положение производственных объединений в сельском хозяйстве» (у співавт., 1979), «Право и материальные интересы в межхозяйственной кооперации» (1983). Але за основну мету життя він поставив заснування і функціонування наукової школи юристів, які досліджують правові проблеми охорони навколишнього середовища, екологічної безпеки, відтворення природних ресурсів та аграрного права. Під його керівництвом виконано 11 кандидатських і 3 докторські (А. П. Гетьман, М. В. Шульга, А. М. Статівка) дисертації, б

аспірантів і здобувачів продовжують наукові дослідження. В. К. Попов є членом трьох спеціалізованих вчених рад з присудження наукових ступенів докторів юридичних наук.

В. К. Попов — талановитий педагог, який зробив вагомий внесок у підготовку висококваліфікованих юристів. Глибокими за змістом, цікавими та яскравими лекціями він здобув повагу і вдячність багатьох поколінь студентів Національної юридичної академії України, які зараз працюють в державних, правоохоронних органах та судах не тільки на терені України, а й далеко за її межами.

Принциповість та порядність, широка ерудованість та відданість науці, сумлінне ставлення до виконання своїх обов'язків, душевна теплота та чуйність здобули В. К. Попову високий авторитет і глибоку повагу колег по роботі та керівного складу Академії.

Президія Академії правових наук України, редакційна колегія «Вісника Академії правових наук України» широко вітають Василя **Костянтиновича Попова** з славним ювілеєм, бажають йому міцного здоров'я, творчої наснаги і подальших успіхів в його багатогранній діяльності.

Про основні підсумки діяльності Академії правових наук України в 1994-1998 роках	3
I. Основні напрямки та результати наукових досліджень (1994-1998 рр.)	4
II. Законопроектна робота членів Академії та їх участь у роботі державних органів	17
III. Видавнича діяльність.....	21
IV. Участь в наукових конференціях, семінарах та «круглих столах».....	26
ПРОБЛЕМИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА	
<i>Тодика Ю., Серьогін В.</i> Гласність роботи парламенту України: проблеми нормативного регулювання і практики реалізації	32
<i>Авер'янов В.</i> Центральні органи виконавчої влади України: концептуальний підхід до класифікації в контексті адміністративної реформи в Україні	42
<i>Цвік М., Процюк І.</i> Про державно-правову природу влади Президента України в системі розподілу влад	51
<i>Тацій В., Грошевий Ю.</i> Прокуратура в системі поділу влади	61
ПАМ'ЯТНІ ДАТИ	
<i>Нагребельний В.</i> Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України — 50 років.....	70
СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА І НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ	
<i>Рабінович П., Раданович Н.</i> Імплементация міжнародних договорів в Україні та гармонізація з ними національного законодавства (деякі загальнотеоретичні аспекти)	80
<i>Буроменський М.</i> Застосування міжнародно-правових норм про права людини у внутрішньому правопорядку України	86
ВДОСКОНАЛЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ	
<i>Підпригора О., Харитонов Е.</i> Римське право і майбутнє правової системи України	95

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Засць А. Формування ідеї правової державності в процесі створення нової Конституції України (1994-1996 рр.) 104

Мироненко О. Ради генеральної старшини у самоврядуванні українського козацтва 118

Єрмолаєв В. До питання про форму правління Української держави (1648-1654 роки) 135

ПИТАННЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

І ПІДПРИЄМНИЦТВА

Азімов Ч. Про предмет і метод цивільного права 143

Погорецька Н. Мале підприємництво в Україні: проблеми становлення та перспективи розвитку 152

ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ТА ЛОГІКИ ПРАВА

Бачинін В. Соціально-правові суперечності як предмет філософії права 157

Титов В., Марченко О., Острога С., Павленко Ж. Юридична герменевтика з погляду сучасної формальної логіки 164

ПРОБЛЕМИ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

Коновалова В., Панов М. Інтуїція: поняття і роль у судочинстві 180

Голіна В. Рецидивна злочинність в Україні: причини та попередження 189

Кальман О. Проблеми боротьби з корупцією на сучасному етапі державотворення 197

Романов М., Кріштон А. Ситуалогічна експертиза як засіб встановлення механізму дорожньо-транспортної пригоди 202

БА ПОЧАТКУ ТВОРЧОГО ШЛЯХУ

Сиротенко С. Деякі особливості застосування норм про компенсацію моральної (немайнової) шкоди стосовно суб'єктів господарювання 210

Тихий П. Правова природа спеціального використання дикої фауни 217

Денисюк С. Проблеми тактики обшуку в сучасних умовах боротьби з організованою злочинністю 224

РЕЦЕНЗІЇ

- Своєчасний підручник з кооперативного права (В. Корнієнко, А. Статівка) 228

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

- Науково-практична конференція «Роль юридичних знань і юридичної культури у становленні і розвитку підприємництва в Україні» (Н. Діденко, Ю. Смирницький)..... 231
- Рекомендації науково-практичної конференції «Роль юридичних знань і юридичної культури у становленні і розвитку підприємництва в Україні»..... 239
- Науково-практична конференція «Проблеми запобігання насильству в сім'ї» (О. Руднева)..... 246
- Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми боротьби зі злочинністю у сфері економічної діяльності» (Н. Сібільова)..... 248

НАУКОВА ХРОНІКА

- Засідання Президії Академії правових наук України (А. Гетьман) 251
- Загальні збори Академії правових наук України (А. Гетьман)..... 252

НАШІ ЮВІЛЯРИ

- Ф. Г. Бурчаку — 75 років 254
- І. А. Тимченку — 60 років 259
- В. К. Попову — 70 років..... 261

Збірник наукових праць

Вісник
Академії правових наук
України

№ 1 (16)

Редактор *К. К. Гулий*
Комп'ютерна верстка
і дизайн *В. М. Зеленька*
Коректор *О. М. Верховень*

Підписано до друку з оригінал-макета 15.05.99.
Формат 60x841/16. Папір офсетний. Гарнітура Newton.
Ум. друк. арк. 15,56. Обл.-вид. арк. 15. Вид. № 50.
Тираж 400 прим. Ціна договірна. Зам. 104

Академія правових наук України
310002 Харків, вул. Мироносицька, 29

Друкарня ПП «Поліком»
Україна 314024 Харків, вул. Лермонтовська, 27

До відома юридичної громадськості

Запрошуємо науковців і практичних працівників надсилати свої статті до редакційної колегії Вісника.

Статті мають бути обсягом не більше 12 друкарських сторінок, у 2-х примірниках, надруковані через 2 інтервали, українською мовою. Посилання на використані джерела слід вміщувати унизу відповідної сторінки, нумерацію посилань на кожній сторінці розпочинати з цифри 1.

З метою оперативного випуску Вісника статті та інші матеріали бажано надсилати разом з дискетою, на якій вони записані.

Тексти ненадрукованих рукописів авторам не повертаються.

Наукові погляди авторів статей можуть не збігатися з позицією редакційної колегії

У статті В. Семчика «Юридична сила закону» (Вісник № 4 (15) за 1998 р.) допущена друкарська помилка. На с. 25 в останньому рядку замість "1970 р." слід читати "1997 р.".